

ISSN 2791-3686

МАСЪАЛАҲОИ ЗАБОНШИНОСӢ
(Маҷаллаи илмӣ)

ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
(Научный журнал)

PROBLEMS OF LINGUISTIC
(Scientific journal)

№ 2 (2) 2022

Душанбе

*Муассис: Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни,
кафедраи назария ва амалияи забонишunosӣ*

Сармуҳаррир:

Сулаймонов И.О. – номзади илмҳои филологӣ, дотсент, сардори раёсати таълими Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Муовини сармуҳаррир:

Мирбобоев А. – номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи назария ва амалияи забонишunosии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Котиби масъул:

Валиев Ҷ.А. – ассистенти кафедраи назария ва амалияи забонишunosии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Баротзода Ф.К., доктори илмҳои филологӣ, дотсент; **Гадоев Н.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Гаффаров А. О.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Каримов Ш. Б.**, доктори илмҳои филологӣ, дотсент; **Қосимов О. А.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Мирганова Н. Р.**, номзади илмҳои филологӣ, дотсент; **Муҳаммадҷонзода О. О.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Нозимов А. А.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Раҳматуллозода С.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ; **Сайфуллоев Х. Ғ.**, доктори илмҳои педагогика, профессор; **Сайфуллоева З. Х.**, доктори илмҳои педагогика, профессор; **Султон Х. Б.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ; **Ҳоҷазод С.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор; **Ҷаматов С. С.**, доктори илмҳои филологӣ, профессор.

**Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 29 августи соли 2022
таҳти шумораи 260/МҶ-97 сабти ном гардидааст.**

Учредитель: *Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни,
кафедра теории и практики языкознания*

Главный редактор:

Сулаймонов И.О. – кандидат филологических наук, доцент, начальник учебного управления Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

Заместитель главного редактора:

Мирбобоев А. – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

Ответственный секретарь:

Валиев Дж.А. – ассистент кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Баротзода Ф. К., доктор филологических наук, доцент; **Гадоев Н.**, доктор филологических наук, профессор; **Гаффоров А. О.**, доктор филологических наук, профессор; **Каримов Ш. Б.**, доктор филологических наук, доцент; **Косимов О. А.**, доктор филологических наук, профессор; **Мирганова Н. Р.**, кандидат филологических наук, доцент; **Мухаммаджонзода О. О.**, доктор филологических наук, профессор; **Нозимов А.А.**, доктор филологических наук, профессор; **Рахматуллозода С.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ; **Сайфуллоев Х.Г.**, доктор педагогических наук, профессор; **Сайфуллоева З. Х.**, доктор педагогических наук, профессор; **Султон Х. Б.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ; **Хочазод С.**, доктор филологических наук, профессор; **Джаматов С. С.**, доктор филологических наук, профессор;

**Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
29 августа 2022 года, регистрационный № 260/МЧ-97**

*Founder: Tajik State Pedagogical University named after S. Aini.
Department of Theory and Practice of Linguistics*

Chief of editor:

Sulaymonov I.O. – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Department of Theory and Practice of Linguistics Tajik State Pedagogical
University named after S. Aini*

Deputy of editor-in-chief:

Mirboboev A. – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Department of Theory and Practice of Linguistics Tajik State Pedagogical
University named after S. Aini*

Executive secretary:

Valiev J.A. – *Associate Professor Department of Theory and Practice of
Linguistics Tajik State Pedagogical University named after S. Aini*

THE EDITORIAL BOARD:

Barotzoda F. K., *Doctor of Philological Sciences, Associate Professor; Gadoev N.*,
Doctor of Philological Sciences, Professor; Gafforov A. O., *Doctor of Philological Sciences,*
Professor; Karimov Sh. B., *Doctor of Philological Sciences, Associate Professor; Qosimov O.*
H., *Doctor of Philology Sciences, Professor; Merganova N. R.*, *Candidate of Philological*
Sciences, Associate Professor; Muhammadjonzoda O. O., *Doctor of Philology Sciences,*
Professor; Nozimov A. A., *Doctor of Philology Sciences, Professor; Rahmatullozoda S. R.*,
Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding Member of ASRT; Sayfulloev
Kh.G., *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor; Sayfulloeva Z.Kh.*, *Doctor of Pedagogical*
Sciences, Professor; Sulton H. B., *Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding*
Member of ASRT; Khojazod S., *Doctor of Philological Sciences, Professor; Jamatov S.S.*,
Doctor of Philological Sciences, Professor.

**The journal is registered with the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan
on August 29, 2022, registration number 260/MЧ-97**

***Мундариҷа /// Содержание
Content***

Масъалаҳои умумӣ / Общие вопросы / General issues

1. *Мирбобоев Азизхон*
Инъикоси вазъи ақаллиятҳои милливу забонӣ дар атласи забонҳои ЮНЕСКО..... 6

Баррасӣ ва муҳоҷисот // Исследование и обсуждение // Review and discussion

2. *Ғаффоров Абдушукур Одинашоевич*
Алоқаи калимаҳо бо пешоянду пасоянд дар таркиби ибораҳои феълии забони адабии тоҷик..... 12
3. *Ғадоев Нурхон*
Зоонимҳои фразеологӣ дар ғӯйишҳои ҷануби минтақаи Кӯлоб..... 20
4. *Сулаймонов Искандар Одинаевич*
Таҳқиқи забони осори Мавлоно дар забоншиносии тоҷик..... 27
5. *Гулзода Наврӯз Давлатович*
Мавқеъ ва анвои фразеологизмҳо дар забони тоҷикӣ (дар мисоли маводи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ)..... 42
6. *Саидолим Комилҷон Саидмирзо*
Хушнависӣ ҳам илм асту ҳам ҳунар 48
7. *Сатторов Нуралӣ Саидалиевич*
Роҳҳои морфологии калимасозии исм дар насри бадеии Садриддин Айнӣ (дар асоси маводи ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо») 74
8. *Умедҷони Лоқишо*
Диалектизмҳои луғавӣ дар осори давраи истиқлолияти Сорбон 102
9. *Имамбердиева Саломат Менгликуловна*
Антропонимҳои ифодагари номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъёну ашрофи дигар дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ..... 114
10. *Турсунова Мунаввара Аъзамовна*
Баррасии ҷойномҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон дар «Таърихи Хумоюн»-и Муҳаммадсодикҷоҳаи Гулшанӣ 118
11. *Раҳимова Ҳамроза*
Фразеологизмҳо бо пешояндҳои асли дар забони тоҷикӣ..... 124
12. *Толибов Аҳлиддин*
Таҳқиқи луғавию маъноӣ ва грамматикӣ калимаи «бода» дар ғазалиёти Имлои Бухорӣ..... 129

Тақриз ва китобиёт //Отзывы и библиография // Review and bibliography

13. *Шоев Раҳматулло, Ҳомидов Дилмурод*
Икдоми бузурге дар таълифи китоби таърихи забонҳои эронӣ (Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ. – Душанбе, 2015. – 340 с.)..... 139

Масъалаҳои умумӣ / Общие вопросы / General issues

ТДУ: 800 / 809 + 327

**ИНЪИКОСИ ВАЗЪИ
АҚАЛЛИЯТҲОИ МИЛЛИВУ
ЗАБОНӢ ДАР АТЛАСИ
ЗАБОНҲОИ ЮНЕСКО**

Мирбобоев Азизхон,
номзади илмҳои филология, дотсенти
кафедраи назария ва амалияи забоншиносии
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айнӣ

**ОТРАЖЕНИЕ ПОЛОЖЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНЫХ И ЯЗЫКОВЫХ
МЕНЬШИНСТВ В ЯЗЫКОВОМ
АТЛАСЕ ЮНЕСКО**

Мирбобоев Азизхан,
кандидат филологических наук, доцент кафедры
теории и практики языкознания Таджикский
государственный педагогический университета
имени Садриддина Айнӣ

**REFLECTION OF THE SITUATION
OF NATIONAL AND LINGUISTIC
MINORITIES IN THE UNESCO
LANGUAGE ATLAS**

Mirboboev Azizkhan,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
of the Department of Theory and Practice of Linguistics,
Tajik State Pedagogical University named after
Sadriiddin Aini

Аннотатсия

Масъалаи ниғаҳдорӣ ва рушди забонҳои ақаллиятҳои этникӣ дар солҳои навадуми асри гузашта мавриди тавачҷуҳи ҷомеаи ҷаҳонӣ қарор гирифт, зеро раванди ҷаҳонишавӣ суръати заволи забонҳои хурдро афзуд. Бо инкирози як забон фарҳанг ва адаби мардуми соҳибзабон аз байн рафта, ҷойгоҳи он дар тамаддуни башарӣ ба таври ҷуброннопазир ҳолӣ мемонад. Аз ин рӯ, дар мақолаи мазкур инъикоси вазъи ақаллиятҳои милливу забонӣ дар атласи забонҳои ЮНЕСКО мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: ақаллият, забон, забони милли, атлас, ЮНЕСКО, этникӣ, ҷаҳонишавӣ, забони модарӣ, бисёрзабонӣ, гуногунфарҳангӣ, Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ.

Аннотация

В девяностые годы прошлого века вопрос сохранения и развития языков этнических меньшинств оказался в центре внимания мирового сообщества, поскольку процесс глобализации увеличил темпы упадка малых языков. С кризисом языка исчезнут культура и литература говорящего на нем народа, а его место в человеческой цивилизации останется непоправимо пустым. Поэтому в данной статье рассматривается отражение положения национальных и языковых меньшинств в языковом атласе ЮНЕСКО.

Ключевые слова: меньшинство, язык, национальный язык, атлас, ЮНЕСКО, этническая принадлежность, глобализация, родной язык, многоязычие, мультикультурализм, Международный день родного языка.

Annotation

In the nineties of the last century, the issue of preservation and development of the languages of ethnic minorities became the focus of the world community, because the process of globalization increased the rate of decline of small languages. With the crisis of a language, the culture and literature of the people who speak it will disappear, and its place in human

civilization will remain irreparably empty. Therefore, in this article, the reflection of the situation of national and linguistic minorities in the UNESCO language atlas is discussed.

Keywords: *minority, language, national language, atlas, UNESCO, ethnicity, globalization, mother tongue, multilingualism, multiculturalism, International Mother Language Day.*

Ҳамасола рӯзи 21-уми февралро дар саросари ҷаҳон ҳамчун Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ чашн мегиранд. Ин иқдоми қабулнамудаи 30-юмин Конференсияи генералии ЮНЕСКО аз 17 ноябри соли 1999 бо мақсади арҷгузорӣ ва эҳтиром ба забони модарӣ ва мусоидат ба огаҳӣ аз гуногунфарҳангию бисёрзабонӣ, ҳифзи забонҳо ва эҳтиром ба забонҳои рӯи олам мебошад. Сабаби ба ин рӯз иттифоқ афтодани ин санаи фаромӯшнашаванда, ки имсол 19-умин солгарди он ҳамчун Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ дар миқёси ҷаҳон чашн гирифта мешавад, ин рӯйдоди 21-уми феввали соли 1952 дар шаҳри Даккаи Бангладеш аз тири кормандони мақомоти қудратӣ ба ҳалокат расидани донишчӯён - иштирокчиёни намоиши эътирозӣ барои ҳимояи забони модарии худ – забони банғолӣ мебошад. Ҳадафи донишчӯён арҷгузорӣ ба забони модарӣ ва эътирофи он ба сифати забони расмии давлатӣ буд

Ҳоло 80% аҳолии сайёра ба 80 забони асосӣ сухан ронда, аз 3500 забони хурд танҳо 0,2% мардум истифода мекунад. Суръати заволи забонҳо, дар охирҳои асри гузашта ба ҳадде буд, боиси нигаронии ниҳодҳои байналмилалӣ гардид. Дар гузориши Созмони Милалӣ Муттаҳид зикр шуда буд, ки дар ним асри охир 165 забон аз байн рафт ва чунин сарнавишт дар 10 соли оянда насиби 425 забон хоҳад буд. Мутахассисони ЮНЕСКО, ки ҳанӯз соли 1996 ба ин масъала рӯй оварда буданд, ба ин натиҷа расиданд, ки пас аз ҳар ду ҳафта як забон (солона 25 забон, тибқи маълумоти дигар 10 забон) мемирад ва хатари нобудӣ ба 40% забонҳои олам таҳдид мекунад. Агар вазъ чунин идома ёбад, то охири асри мо нисфи забонҳои муосир аз байн хоҳанд рафт. Бинобар ин солҳои 2003 ва 2010 таҳияи ду нашри дигари «Атласи забонҳои таҳти хатар қарордошта» идома ёфт, ки дар он дар бораи 2279 забони таҳти хатар қарордошта маълумот дода мешавад, ки аз байни онҳо 538 забон ба вартаи нобудӣ расидаанд.

Дар Атласи забонҳои таҳти хатар қарордоштаи ЮНЕСКО ба вазъи кунунии забонҳои олам аз рӯи сатҳи қобили ҳаёт будани онҳо мутобиқи 9 меъёр, аз ҷумла шумораи гӯйишварони забон, муносибат ба забон дар дохили ҷомеа, мавҷудияти таълим ва маводи таълимӣ ва монанди инҳо, баҳогузорӣ мешавад, ки дар байни ин меъёрҳо интиқоли забонҳо аз насли пешин ба насли баъдӣ меъёри асосӣ ба шумор меравад.

Дар охири нашри Атласи забонҳои таҳти хатар қарордоштаи ЮНЕСКО 11 забони бумии Тоҷикистон ворид гардидааст, ки онҳо аз рӯи сатҳи қобили ҳаёт буданашон ба дараҷаҳои зерин мансуб доништа шудаанд:

- осебпазир (1);
- ба таври возеҳ таҳти хатари нобудӣ қарордошта (4);
- дар вартаи нобудӣ қарордошта (6).

Нахустин забони Тоҷикистон, ки дар Атласи забонҳои таҳти хатар қарордоштаи ЮНЕСКО таҳти рамзи «Эй-би-эйч» ҷо дода шудааст, **забони арабҳои Осиёи Марказӣ** мебошад. Зикр гардидааст, ки ин забон Афғонистон, Тоҷикистон ва Узбекистон ба қор рафта, шумораи гӯйишваронаш номаълум аст. Дараҷаи қобили ҳаётиаш дар ҳадди «ба таври возеҳ таҳти хатари нобудӣ қарордошта» муқаррар шудааст.

Чунонки профессор Ғаффор Ҷӯраев дар рисола ва силсилаи мақолоташ нишон додааст, дар Тоҷикистон арабҳои этникӣ ҳоло дар навоҳии ҷануби ғарбии вилояти Хатлон зиндагӣ мекунанд, аммо забони гуфториашон яке аз гӯйишҳои тоҷикие мебошад, ки аз рӯйи хусусиятҳои диалектологияш мансуб ба шеваҳои шимолии забони тоҷикӣ аст. Аз ин рӯ забони аслии ин қавми тоҷикистониро дар шумори забонҳои азбайнрафта қарор додан, ба назарам, беҳтар аст. Муҳаққиқон, аз ҷумла Г. Моргенстиерне, Церетели, Равон Фарҳодӣ ва дигарон ишорае ба вучуди ин гуфтор дар Узбекистон ва Афғонистон кардаанд ва аз ин рӯ дурусттар мебуд иттилоӣ марбут ба ин

забон дар Атлас ислоҳ шавад.

Забони қабिलाҳои хиндутабори паряи маскуни водиҳои Ҳисори Тоҷикистон ва Сурхандарёи Узбекистон, вилояти Қундузи Афғонистон, ки дар байни мардуми маҳаллӣ таҳти унвони «афғонҳои носфурӯш, афғонҳои сияхрӯй ё лағмонӣ» низ маъруфанд, дар Атласи мазкур ҳамчун забони «дар вартаи нобудӣ қарордошта» сабт гардидааст, ки шумораи ғӯйишварони он аз рӯйи маълумоти соли 2005 ҳудуди 7000 нафар аст. Қобили зикр аст, ки танҳо гуфтори сокинони маскуни водии Ҳисори ин забон таҳқиқ шуда, рисолаву мақолот ва маҷмӯаи маводи фолклории он ба қалами профессор И.М. Оранский тааллуқ дорад.

Дигар забонҳои дар атласи ЮНЕСКО зикршуда забонҳои бумии Тоҷикистон мебошанд, ки яке аз онҳо забони **яғнобист**. Ғӯйишварони забони яғнобӣ дар 22 деҳаи водии Яғноб зиндагӣ мекарданд. Дар асрҳои XVI-XVII бархе аз яғнобиён ба минтақаҳои соҳилии рӯди Варзоб кӯчида, ҳоло дар рустоҳои Кӯктеппа, Зуманд, Гаров, Роғ ва Дара иқомат доранд. Ба гуфтаи Р.Л. Неменова, хонаводаҳои яғнобиён дар деҳоти дараи Харангон ва ҳамчунин рустоҳои Мавлончари Боло, Бешбулок, Келитош, Чабалай, Чағатой, Хонақоҳ ва Чиптӯраи водии Ҳисор низ истиқомат мекунанд. Дар соли 1970 ба мақсади ривочи пахтакорӣ яғнобиёнро ба ноҳияи пахтакори Зафарободи вилояти Ленинобод (ҳоло Суғд) кӯчонданд, ки аксарашон то ба ҳол дар деҳқадаҳои ин ноҳия зиндагӣ мекунанд. Ба тавре ки А.Л.Хромов иттилоъ додааст, дар деҳқадаи Гулистон сокинони собиқи рустоҳои яғнобии Пискон ва Деҳбаланд, дар деҳқадаи Пахтакорон сокинони собиқи деҳоти Векоб ва дар маркази Зафаробод сокинони рустоҳои Фул ва Номиткон маскун шудаанд.

Тибқи иттилои Атласи ЮНЕСКО, аз рӯйи маълумоти расмӣ соли 2001 ба забони яғнобӣ 20 000 кас гуфтугӯ карда, дараҷаи қобили ҳаётии он дар ҳадди «таҳти хатари нобудӣ қарордошта» таҳхис шудааст.

Забонҳои помирӣ ё бадахшонӣ дар қаламрави Тоҷикистон, Афғонистон, Чин ва Покистон ривоч доранд, низ ба ин Атлас ворид шудаанд. Қобили зикр аст, ки шояд дар заминаи муҳити зисти хонаводаи париархалӣ бошад, ки аксари намояндагони забонҳои бадахшонӣ забони худро на «забони модарӣ», балки «забони падарӣ» (dod ziv, tat ziv, tat zik, tot zivuk) меноманд. Воқеан, гарчанд дар ин ҷо модар зодаи маҳалли забони дигар бошад ҳам, забони оилаи шавҳарашро зуд азхуд мекунанд ва нахуст онро ба фарзандонаш ёд медиҳад.

Забонҳои гурӯҳи шугнонӣ аз пурнуфустарин забонҳои бадахшонӣ мебошанд, ки чандин ғӯйиши хоса доранд. Азбаски дар шароити набудани хат ва забони адабӣ муқаррар кардани лаҳҷа ё ғӯйиши як забон имконнопазир аст, ин ғӯйишҳоро муҳаққиқон гоҳ «забонҳо» ва гоҳе «забон-лаҳҷаҳо» номидаанд. Бо тавачҷӯх ба ин нукта, метавон гуфт, ки гурӯҳи мазкур забонҳои шугнию бачувӣ, рӯшонию хуфӣ, бартангию рошорвӣ ва сарикулиро дар бар гирифтааст. Аз байни забонҳои ин гурӯҳ забонҳои бачувӣ, хуфӣ ва бартангию рошорвӣ танҳо дар ҳудуди Тоҷикистон (аксаран дар ноҳияи Рӯшони ВМКБ), забонҳои шугнонӣ дар ноҳияҳои Роштқалъа, Шугнон ва рӯшонӣ дар деҳоти ноҳияи Рӯшони Тоҷикистон ва рустоҳои ҳаммарзи он дар вулусволии Шугнони вилояти Бадахшони Афғонистон ва забони сарикулӣ дар деҳоти музофоти Шинҷони Чин ба қор мераванд.

Дараҷаи қобили ҳаёт будани ҳар кадом аз забонҳои ин гурӯҳ дар Атласи ЮНЕСКО ба таври гуногун нишон дода шудааст. Забони шугнонӣ, ки шумораи тақрибии динамикааш 95 000 нафар (тибқи маълумоти тахминӣ соли 2008) зикр гардидааст, дар радифи забонҳои дараҷаи қобили ҳаётиашон «осебпазир» ҷо дода шудааст.

Шохиси динамикии забони рӯшонӣ 30 000 нафар буда, дараҷаи қобили ҳаётиаш ҳамчун «ба таври возеҳ таҳти хатари нобудӣ қарордошта» муқаррар шудааст.

Шумораи нуфуси забони бартангӣ тибқи маълумоти с. 2003 ҳудуди 5000 нафарро ташкил дода, дараҷаи қобили ҳаётиаш ҳамчун «дар вартаи нобудӣ қарордошта» нишон дода шудааст.

Забони рошорвӣ дар миёни дигар забонҳои ин гурӯҳ аз камнуфустарин забон буда, теъдоди гӯйишварони он аз рӯи маълумоти соли 2008 2500 нафар аст ва дар радифи забонҳои «дар вартаи нобудӣ қарордошта» ҷо дода шудааст.

Забони сарикулӣ (дурусттараш «сариколӣ»), ки дар ноҳияи Тошкӯргони Тоҷики музофоти Шинҷони Чин ба қор меравад, тибқи маълумоти соли 2007 тахминан 22000 нуфус дорад ва шохиси дараҷаи қобили ҳаётиаш «ба таври таҳти хатари нобудӣ қарордошта» аст.

Дар Атласи ЮНЕСКО забони бачувӣ, ки яке аз гӯйишҳои наздик ба забони шугнонӣ мебошад ва дар деҳаи Бачуви ноҳияи Рӯшони Тоҷикистон ба қор меравад, зикр нагардидааст ва эҳтимол меравад, ки онро ҳамчун як лаҳҷаи забони шугнонӣ шумурдаанд. Ҳамчунин забони хуфӣ ҳам як лаҳҷаи забони рӯшонӣ доништа шудааст.

Гурӯҳи ишқошимӣ аз дигар забонҳои бадахшонӣ ба шумор меравад, ки шомили забонҳои ишқошимӣ, санглечӣ ва зебоқӣ мебошад. Забони ишқошимӣ дар деҳаҳои Ран ва Сумчини ноҳияи Ишқошими Тоҷикистон ва чанд рустои хурди рӯбарӯи он дар соҳили чапи рӯди Панҷ дар Афғонистон ба қор меравад. Забони санглечӣ (сангличӣ) дар деҳоти мавзеи Сангличи Бадахшони Афғонистон роиҷ аст. Забони зебоқӣ дар то нимаи аввали қарни гузашта дар мавзеи Зебоқи Бадахшони Афғонистон истеъмол мегардидааст, аммо акнун ин забон аз истеъмол хориҷ шуда, ҷои худро ба лаҳҷаҳои забони дарӣ додааст.

Тибқи иттилое, ки дар Атлас аз рӯи маълумоти тахминии соли 2006 оварда шудааст, дар Тоҷикистон 1000 нафар бо ин забон тақаллум мекунанд. Дараҷаи қобили ҳаётии ин забон ҳамчун «дар вартаи нобудӣ қарордошта» таҳхис шудааст.

Дар феҳристи ЮНЕСКО маҳалли қорбурди забони санглечӣ сахван Тоҷикистон нишон дода шудааст, дар ҳоле ки ин забон дар қисми шимолӣ шарқии Бадахшони Афғонистон истеъмол мегардад. Ба ҳар сурат, аз рӯи маълумоти соли 2006 ин забон 2500 гӯйишвар дошта, сатҳи қобили ҳаётии он «дар вартаи нобудӣ қарордошта» муайян гардидааст.

Забони язгуломӣ дар деҳоти водии Язгуломи ноҳияи Ванҷи Бадахшони Тоҷикистон ва ҳамчунин як деҳаи ноҳияи Абдурахмони Ҷомии вилояти Хатлон, ки сокинонаш аз насли язгуломиёни муҳоҷири водии Вахш мебошанд, ба қор меравад. Ин забон, ки дар Атлас дар шумори забонҳои «дар вартаи нобудӣ қарордошта»-и Тоҷикистон номбар шудааст, тибқи иттилои расмӣ соли 2003 ҳудуди 6000 гӯйишвар доштааст.

Забони вахонӣ забонест, ки нисбат ба дигар забонҳои бадахшонӣ марзҳои густардатаре дорад. Ин забон аслан дар деҳоти водии Вахони ду соҳили сарғахи рӯди Панҷ, ки соҳили ростӣ он қаламрави Тоҷикистон ва соҳили чап марзи Афғонистон мебошад, қорбурд дорад. Дар солҳои панҷоҳуми асри гузашта сокинони рустои Гозхуни Вахони Афғонистон ба марзи шӯравӣ гузаштанд, ки насли он вахониёни муҳоҷир ҳоло дар як деҳаи ноҳияи Абдурахмони Ҷомии вилояти Хатлон зиндагӣ мекунад. Гӯйишварони ин забон ҳамчунин ҷо-ҷо дар деҳоти музофоти Шинҷону Уйғури Ҷумҳурии Мардумии Чин, манотиқи Чатрор, Гилгит, Ишқоман ва соҳилҳои қисми болооби дарёи Хунза ва баҳусус дар водии Шингшоли Покистон умр ба сар мебаранд.

Тибқи иттилои Атласи забонҳои таҳти хатар қарордоштаи ЮНЕСКО дараҷаи қобили зист будани ин забон ҳамчун «ба таври таҳти хатари нобудӣ қарордошта» таҳхис шудааст. Дар ин атлас шумораи куллии гӯйишварони он 75 000 нишон дода шудааст, ки ба назар шубҳанок менамояд. Аз он иттилое, ки дар даст дорем, теъдоди гӯйишварони ин забон дар Бадахшони Тоҷикистон қариб ба 14 ҳазор нафар мерасад. Шумораи дақиқи вахониёни дар солҳои истиқлол ба вилояти Хатлон муҳоҷиршударо дар ихтиёр надорем. Шумораи соҳибони он дар Афғонистон, Чин ва Покистон дар манобеи мухталиф ба таври гуногун нишон дода шудааст. Ба ҳар ҳол дар ҳар яке аз ин кишварҳо ҳадди аксар то 6-8 ҳазор гӯйишвар вучуд дорад.

5 октябри соли 2009 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардид, ки тибқи банди дувуми моддаи 4-уми он, ҳифозат ва рушди забонҳои ягнобӣ ва бадахшонӣ (помирӣ) бар уҳдаи давлат вогузор шудааст.

Дар Тоҷикистон ба инкишофи забонҳои модарии ақалиятҳои миллии кишвар диққати зарурӣ дода мешавад.

Сархати дуҷуми моддаи 2-юми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон агар забони русиро ҳамчун забони муоширати байни миллатҳо муқаррар карда бошад, пас сархати сеюми ҳамин модда кафолат медиҳад, ки «Ҳамаи миллатҳо ва халқиятҳо, ки дар ҳудуди ҷумҳурӣ зиндагӣ мекунанд, ҳуқуқ доранд аз забони модариашон озодона истифода кунанд».

Ба ҳамаи миллатҳо ва халқиятҳо, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон зиндагонӣ мекунанд – ба истиснои ҳолатҳо, ки моддаи 4-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» пешбинӣ намудааст, ба истифодаи озоди забони модариашон ҳуқуқ доранд.

Дар ҷумҳурӣ истифодаи озоди забони модариро аз ҷониби соҳибзабонон дар ҳар қадам ва дар ҳар самт эҳсос кардан мумкин аст. Мувофиқи омили расмӣ самти маорифи кишвар айни замон дар ҷумҳурӣ аз 3869 муассисаи таълимии мавҷуда 26 муассисаи таълимӣ ба забони русӣ, 74 муассисаи таълимӣ ба забони узбекӣ, 27 муассисаи таълимӣ ба забони қирғизӣ, 1 муассисаи таълимӣ ба забони туркменӣ ва 2 муассисаи таълимӣ ба забони англисӣ фаъолият дошта, дар маҷмӯъ дар 608 муассисаи таълимии дигар таҳсил ба забонҳои омехтаи тоҷикӣ-русӣ (141), тоҷикӣ-русӣ-узбекӣ (11), тоҷикӣ-русӣ-англисӣ (7), тоҷикӣ-узбекӣ (403), тоҷикӣ-узбекӣ-қирғизӣ (1), тоҷикӣ-қирғизӣ (28), тоҷикӣ-туркменӣ (5), тоҷикӣ-англисӣ (1) ба роҳ монда шудааст.

Албатта дар шароити ҷаҳонишавии муосир ва густариши робитаҳои мухталиф ба куллӣ садди роҳи аз байн рафтани забонҳои хурд ғайриимкон аст, аммо дар ҳадди муайян мусоидат намудан ба ниғаҳдошти ин забонҳо, омода намудани муҳити мусоиди фарҳангӣ ва таълимӣ барои инкишофи ин забонҳо, таҳия ва нашри осори ба онҳо таълифшуда ва монанди инҳо аз вазифаҳои муҳимме ба шумор мераванд, ки дар пешорӯи ҷомеаи кунунӣ қарор доранд.

Имрӯз, ки мо дар остонаи Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ қарор дорем, бори дигар ҳамаи шуморо ба ин муносибат аз самими қалб табрик гуфта, бароятон дар ҷодаи эҳтирому арҷгузорӣ ба забони модарӣ, пас доштани суннатҳои каломии он, саҳмгузорӣ дар рушду нумуи забони модарӣ комёбиҳо таманно дорам!

Адабиёт:

1. <https://atlas.herzen.spb.ru>
2. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о предмете социолингвистики). – Л., 1975.
3. Адоньева С.Б. Причитание: ритуальный текст и посвятельная процедура // Русский фольклор: материалы и исследования. – СПб.: Наука, 2004. – Т. XXXII. – С.130-145.
4. Акилина М.И. К вопросу о классификации библиотек // Науч. и техн. б-ки СССР. 1989. № 12. – С.3-9.
5. Акилина М.И. Сущностная природа библиотеки // Библиотековедение. 1994. № 5. – С.132-135.
6. Алексеевский М.Д. Застолье в обрядах и обрядовом фольклоре русского Севера XIX–XX вв. (на материале похоронно-поминальных обрядов и причитаний): дис. ... канд. филол. наук. – М., 2005. – 193 с.
7. Базиев А.Т., Исаев М.И. Язык и нация. – М., 1973.
8. Белобратова Т.А. Проблемы типологии библиотек : автореф. дис... канд. пед. наук. – СПб., 1993. – 16 с.
9. Вопросы социальной лингвистики. – Л., 1969.
10. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. – М., 1966.
11. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. К основам общей теории. – М., 1977.

12. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Т. 1-3. – М., 1969. – 73 с.
13. Ильина Ю.Н. Севернорусские похоронно-поминальные причитания: лингвокогнитивный аспект: дис. ... канд. филол. наук. – СПб., 2008. – 255 с.
14. Мотульский Р.С. Еще один подход к типологии библиотек // Науч. и техн. б-ки СССР. 1990. №10. – С.8-15.
15. Никольский Л.Б. Синхронная социалингвистика (Теория и проблемы). – М., 1976.
16. Новое в лингвистике. Вып. 7. Социалингвистика. – М., 1975.
17. Проблемы двуязычия и многоязычия. – М., 1972.
18. Проблемы языковой политики в странах Тропической Африки. – М., 1977.
19. Селиверстова Е.Т. Функциональный характер потребностей как основа типологии библиотек // Науч. и техн. б-ки СССР. 1991. № 4. – С.6-12.
20. Соколов А. В. Общее и специальное в современном библиотековедении // Науч. и техн. б-ки СССР. 1981. №3. – С.3-14.
21. Социально-лингвистические исследования. – М., 1976.
22. Социалингвистические проблемы развивающихся стран. – М., 1975.
23. Топоров В.Н. Петербургский текст русской литературы: избранные труды. – СПб.: Искусство-СПБ. 2003. – 616 с.
24. Швейцер А.Д. Вопросы социологии языка в современной американской лингвистике. – Л., 1971.
25. Швейцер А.Д. Современная социалингвистика. Теория, проблемы, методы. – М., 1977.
26. Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социалингвистику. – М., 1978.
27. Югай Е.Ф. Ключевые образы плача (на материале похоронных и поминальных причитаний Вологодской области): дис. ... канд. филол. наук. – М., 2011. – 251 с.
28. Язык и общество. – М., 1968.
29. Языковая политика в афро-азиатских странах. – М., 1977.

Баррасӣ ва муҳоҷисот // Исследование и обҷудание // Review and discussion

ТДУ: 809. 155. 0

**АЛОҚАИ
КАЛИМАҲО БО
ПЕШОЯНДУ ПАСОЯНД ДАР
ТАРКИБИ ИБОРАҲОИ ФЕЪЛИИ
ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК**

**ГРАММАТИЧЕСКОЕ
ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛЬНЫХ
СЛОВСОЧЕТАНИЯ С
ПРЕДЛОГАМИ И ПОСЛЕЛОГАМИ
В ТАДЖИКСКОЙ ПРОЗЫ XV- XVI
ВЕКОВ**

**GRAMMATICAL FEATURES OF
VERB COMBINATIONS WITH
PREPOSITIONS AND
AFTERPOSITIONS IN TAJIK PROSE
OF THE 15th-16th CENTURIES**

*Гаффаров Абдушукур Одинашоевич, доктори илми
филология, мудири кафедраи методикаи таҳсилоти
ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгори
Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Тел.: +992 901063068;
Почтаи электронӣ: qafforov@mail.ru*

*Гаффаров Абдушукур Одинашоевич, доктор
филологических наук, заведующий кафедре
методика начальных классов Таджикского
государственного педагогического университета им.
С. Айнӣ. Тел.: +992 901063068; Электронный почта:
qafforov@mail.ru*

*Gafforov Abdushukur Odinashoevich,
Doctor of Philology, Head of the Department of Primary
School Methodology, Tajik State Pedagogical
University. S. Aini. Tel.: +992 901063068; Email:
qafforov@mail.ru*

Аннотатсия

Дар ин мақола хусусиятҳои грамматикӣ ибораҳои феълӣ бо пешоянду пасояндҳо дар насри асрҳои XV-XVI ҳаматарафа таҳлил карда шудааст. Таҳлили маводи мазкур нишон медиҳад, ки дар ин сарчашма ибораҳои феълӣ бо пешояндҳо фаълони истифода шудаанд. Дар ташаккули ин навъи ибора пешояндҳои зерин иштирок доранд: ба, дар, андар, аз, бар, барои (аз барои), бо, баъд, бе, чуз. Дар забони осори насри ин давра дар ташаккули ибораҳои феълӣ пасоянди -ро ба таври басо сермаъно ва полисемантикӣ зохир мешавад. Ин пасоянд дар ибораҳои феълӣ ҳамчун воситаи иртибот бо муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ зохир мешавад.

Калидвожаҳо: *пешоянд, пасоянд, ибораҳои феълӣ, неивандҳои ибтидоӣ, муносибатҳои ашӣӣ, сохтор, мероси хаттии асрҳои XV-XVI.*

Аннотация

В данной статье всесторонне анализируются грамматические особенности глагольных словосочетания со предлогами и послелогам в прозе XV-XVI вв. Анализ фактического материала показывает, что в данном источнике глагольные словосочетания активно используются с первичными предлогами. В образовании данного вида словосочетаний участвуют следующие первичные предлоги: **ба, дар, андар, аз, бар, барои (аз барои), бо, то, бе, чуз.** В языке прозаического наследия данного периода в образовании глагольных словосочетаний послелог **-ро** проявляет себя достаточно многофункциональным и многозначным. Этот послелог в составе глагольных словосочетаний проявляет себя как средство связи с различными синтаксическими отношениями.

Ключевые слова: *предлог, послелог, глагольные словосочетания, первичные предлоги, объектные отношения, структура, письменное наследие XV-XVI веков.*

Annotation

This article comprehensively analyzes the grammatical features of verb phrases with prepositions and postpositions in the prose of the XV-XVI centuries. Analysis of the factual material shows that in this source verb phrases are actively used with primary prepositions. The following primary prepositions are involved in

the formation of this type of phrase: *ba, dar, andar, az, bar, baroi (az baroi), bo, then, be, чуз*. In the language of the prose heritage of this period, in the formation of verbal phrases, the postposition *-ro* manifests itself as quite multifunctional and polysemantic. This postposition in verb phrases manifests itself as a means of communication with various syntactic relations.

Keywords: *preposition, postposition, verbal phrases, primary prepositions, object relations, structure, written heritage of the XV-XVI centuries.*

Мусаллам аст, ки дар натиҷаи бо ҳам алоқаманд шудани калимаҳои мустақилмаъно ибораву ҷумлаҳо ба вучуд меоянд. Алоқаи байни калимаҳо тавассути воситаҳои гуногуни грамматикӣ сурат меёбад ва калимаҳо дар ибора байни худ тавассути воситаҳои гуногуни грамматикӣ муносибатҳои нахвӣ пайдо менамоянд. Аммо воситаҳои грамматикӣ алоқаи байни ибораву ҷумла то андозае аз ҳам фарқ мекунанд ва ин ба вазифаи ибораву ҷумла вобастагӣ дорад. Чунки ибора дорои хусусияти номинативӣ ва ҷумла бошад дорои вижагиҳои предикативӣ, яъне ахборотдиҳӣ мебошад.

Дар ифодаи воситаҳои грамматикӣ калима нақши пешоянду пасояндҳо, тартиби калима дар ибора, бандаки изофӣ бениҳоят бузург аст. Агар ин воситаҳои грамматикӣ дар ташаккули ибора сарфи назар кунем, ташаккулёбии ибора гайриимкон мегардад.

Дар ташаккули ибораҳои феълӣ дар насри асрҳои XV-XVI пешоянду пасояндҳо мавқеи махсус доранд. Вазифаи муҳимтарини пешоянд чӣ дар забони адабии пешина ва чӣ забони адабии ҳозира калимаро ба калимаи дигар вобаста намудан аст. Пешоянду пасояндҳо барои ифода намудани муносибатҳои умумӣ, абстраксии байни предметҳо ва ё барои нишон додани чунин муносибатҳои предметҳо нисбат ба амалу ҳолат хизмат мекунанд. Пешоянду пасояндҳо ба чунин гурӯҳи калимаҳо мансубанд, ки «дар сохтори маъноӣ онҳо доираи мураккаб ва гуногуни алоқаи ашё, ҳаводис, аломат ва амалу ҳолат зоҳир мешавад» [1, с.677].

Забоншиносон пешояндҳо ва пасояндҳои аслиро на ба сарф, балки ба нахв дохил кардаанд: «вазифаи онҳо (пешояндҳои асли-А.Ф.) сирф нахвист» [5, с.37]. Пешояндҳои асли аз маъноӣ луғавӣ фориғанд. Маъноӣ умумии пешояндҳои асли ба маъноӣ грамматикӣ онҳо баробар аст [1, с.383]. Маъноӣ калимаҳои ёвар, аз ҷумла пешояндҳо абстракт аст, дар сурате ки маъноӣ калимаҳои мустақил ҳамеша ба номгӯи ашё ва ҳаводису мафҳумот алоқаманд аст.

Пешояндҳои асли дар таъйини маъноӣ умумии калимаҳои алоқамандшуда аҳамияти хоса доранд, зеро «маъноӣ умумии ибора ба маъноӣ луғавии исм ва калимаи асосиву пешоянд вобаста аст» [6, с.315].

Алоқаи калимаҳо дар ибора бо пешоянду пасоянд дар забони тоҷикӣ, ки дар он, асосан, шакли аналитикӣ амал мекунанд, яке аз сермахсултарин ва серистеъмолтарин тарзи алоқаи калимаҳо махсуб меёбад. Пешоянду пасояндҳо алоқаи байни калимаҳои гуногуни мустақилро дар сохтори ибора ва ҷумла нишон дода, «якҷоя бо калимаҳои мустақил алоқаи гуногуни воқеияти объективӣ (масоҳат, замон, сабаб, мақсад, объект ва амсоли инҳо)-ро ифода мекунанд» [4, с.37].

Азбаски пешоянд ва пасояндҳои асли хеле қадиманд, маъноӣ бисёр умумӣ ва абстракт пайдо кардаанд, барои аниқтару хубтар ва равшантар ифода кардани муносибатҳои масоҳат, замон, объекту сабабу мақсад ва ғайра инкишофи сохтори пешояндҳо бо роҳи пайдоиши пешояндҳои нав сурат гирифтааст. Пешояндҳои номӣ натиҷаи ҳамин чараёни таҳаввулу инкишофи забони адабии тоҷиканд, ки дар робитаи калимаҳо бо пешояндҳои асли ва ё бе онҳо омада, вазифаҳои гуногуни нахвиरो ба уҳда гирифтаанд.

Пешоянди асли, чунонки ишора шуд, дар ифодаи муносибатҳои нахвии калимаҳо хеле сермаъноянд. Махсусан, дар забони адабии пешина ба сабаби қатъӣ муайян нашудани худуди истифодаи онҳо ва ивази вазифа маъноӣ грамматикӣ пешояндҳои асли гуногун ва доманадор буд.

Дуруст аст, ки ҳар як пешоянди асли маъноӣ умумӣ марказӣ дорад ва тобишҳои маъноӣ он ба ин ё он андоза ба ҳамон маъноӣ марказӣ робита дорад, вале пешояндҳои асли содара ба гурӯҳҳои маъноӣ чудо кардан мушкил аст. Аз ин рӯ, вазифаи ҳар як пешояндро ба таври ҷудогона тасвир кардан ба мақсад мувофиқтар аст.

Вазифа ва мавқеи истифодаи пешояндҳои асли сода дар насри асрҳои XV-XVI ба «мавқеи дар забони ҳозираи тоҷик дошташон, асосан, мутобиқат дорад» [11, с.185], вале бо баъзе хусусиятҳои махсусан дар ҷанбаи ҳамвазифагӣ ва ифодаи тобишҳои маъноӣ ҷолиб аст.

Доир ба алоқаи пешоянду пасояндӣ дар китобҳои дарсӣ чунин нукта зикр ёфтааст: «Пешояндҳо ва пасояндҳо дар ҷумла ва ибора муносибатҳои масоҳагӣ, замонӣ, объектӣ, сабаб, мақсад, восита, тарзи амал, монандӣ ва ғайраро ифода менамоянд» [2, с.23; 3, с.372].

Пешоянди **аз**. Пешоянди **аз** дар алоқаи калимаҳо дар таркиби ибораҳои феълӣ яке аз воситаҳои сермаъно ва серистифодаи забони адабии ҳозираи тоҷик ба шумор меравад. Дар забони адабии пешина ҳам пешоянди **аз** хеле серистеъмолу сермаъно будааст. Л. П. Смирнова дар «Таърихи Систон» ба зиёда аз 7 тобиши маъноӣ ин пешоянд ишора кардааст [8, с.72-73].

Профессор М. Н. Қосимова маъноӣ зиёд доштани пешоянди фавқуззикрро дар насри асри XI ба қалам додааст [10, 23-24].

Дар насри асрҳои XV-XVI низ доираи истифода ва вазифаи ин пешоянд васеъ буда, муносибатҳои гуногуни нахвӣ: ҳоли, пурқунандагӣ ва муайянқунандагиро ифода кардааст.

Муносибати ҳоли. Пешоянди **аз** дар насри асрҳои XV-XVI бо исмҳои макон ва ё предметҳои ифодагари макони нисбӣ омада, ҷой, мавқеъ ва сарчашмаи маконро нишон медиҳад, ки амалу ҳаракат ва ҳолат дар он макон воқеъ гаштааст ва ё ҷараёни амалу ҳаракат аз он мавқеъ шуруъ шудааст. Ҳамчун ҷузъи асосӣ, асосан, феълҳои амалу ҳаракату ҳолат ва ба сифати ҷузъи тобеъ исмҳои макону масоҳат омадаанд: *Эй мард, ту қайи мори афъиро аз қучо овардаӣ?* (13, с.804). *Чихил садақча аз вай берун омад* (13, с.1127). *Ва дар баъзе таворих чунон мазкур аст, ки Наср бинни Аҳмад аз Бухоро омад* (12, с.104).

Ҳамчун ҷузъи тобеъ дар забони насри ин давра баъзе зарфҳои макон ҳам истифода шудаанд: ...*аз дарун овозе шунид* (13, с.818). *Камина аз қафо омадам* (13, с.969). *Ман ба муҳимме аз хайма берун рафтам* [14, с.14].

Баъзе феълҳо, ба монанди **афтодан**, **гузаштан**, **даромадан** ва амсоли инҳо макони содиршавии худро талаб мекунанд ва ин макон бо пешоянди **аз** дар алоқаи ҳатмӣ устувор ба ҷузъи асосӣ тобеъ мегардад: ...*аз дарахт афтодан* (13, с.892). ...*аз ҳама ақобир даргузаштан* (13, с.558). *Гадоеро харитаи орде аз остини жанда афтода* (14, с.31).

Дар насри ин давра муносибати масоҳавӣ инчунин дар ибораҳои мушоҳида гардид, ки ҷузъи асосӣ феълҳои ҳаракат ва ҷузъи тобеъ, асосан, исмҳои навъи **маҷлис**, **маърака**, **хидмат**, **мулозимат**. **тӯй** ва амсоли инҳо омадаанд: *Аз маҷлиси Мирзо ҳар ду берун омаданд* (13, с.1228). ...*аз мулозимат баргаиштан* (13, с.552).

Муносибати замонӣ. Дар насри ин давра пешоянди **аз** дар ифодаи муносибати замон бештар бо пешоянди **то** якҷоя истифода шудааст: *Аз намози пешин то намози шом..шино мекарда* (13, с.170). *Ва саду панҷоҳ сол аз умри ӯ гузашта баъд дар охири умр нобино шуда буд* (14, с.22).

Муносибати сабабӣ: Пешоянди **аз** дар насри ин давра сарчашмаи ҳиссиёту амалро ифода кардааст: *Халқ аз ханда бар замин галтиданд* (13, с.1208). *Наздик буд, ки гулом аз тарсу хиҷолат беҳуш гардад* (12, с.29).

Муносибати пурқунандагӣ. Дар насри асрҳои XV-XVI пешоянди **аз** чун воситаи робита дар доираи ибораҳои феълӣ бештар дар ифодаи муносибати пурқунандагӣ истифода шудааст. Ин қолиби ибораҳо сернавътарин ва серистеъмолтарин гурӯҳи ибораҳои нахвӣ забони сарчашмаҳои давраи мавриди назар маҳсуб меёбанд.

Тобецкунанда амалро мефахмонад ва чузъи тобеъ манбаъ ва сарчашмаи амалро равшан месозад: *Акобир аз шайх Начмуддин илтимос карданд, ки пешнамозӣ кунад (14, с.122). Акнун аз ту илтимос дорам, ки маро ҳилате омӯзӣ, ки ин занро бихоҷам ва маҳбубаи ман талоқ нашавад (14, с.138).*

Манбаъ ва сарчашмаи амал, муҳокима ва фикрро нишон додааст: *Он кабутарро аз дасти Мир даррабуд (13, с.576).*

Пешоянди **аз** ба ашё, ки исм аз он сохта шудааст, далолат кардааст. Ба сифати чузъи асосӣ бештар исмҳои моддӣ ва феълҳо омадаанд: *...аз чарм дӯхтан (14, с.350). ...аз когазҳо буридан (13, с.1307).аз доманаи буридан (14, с.210).*

Пешоянди **ба**. Ин пешоянд дар ташаккули аксари навъҳои ибора, махсусан ибораҳои феълӣ воситаи фаъоли алоқа маҳсуб аст. Дар забони насри ин давра пешоянди **ба** аз лиҳози доираи истифода ва басомад дар ҷойи аввал меистад. Дар асарҳои таҳқиқшаванда пешоянди **ба** дар таркиби ибораҳои феълӣ зиёда аз **860** маротиба дучор гардид ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки пешоянди мазкур аз ҷиҳати доираи истифода аз пешояндҳои сермаънову сервазифа маҳсуб меёбад. Дар байни калимаҳои, ки тавассути пешоянди **ба** алоқаманд шудаанд, бештар муносибати нахвӣ пуркунандагӣ ва ҳолӣ бо тобишҳои гуногун мушоҳида мегардад.

Муносибати пуркунандагӣ. Дар ин гурӯҳи ибораҳо исмҳои гуногунмаъно, ҷонишинҳо ҳамчун тобешаванда омада, феълҳои амалу ҳаракат ба сифати чузъи асосӣ воқеъ гардида, муносибати пуркунандагии раван шудани амалро ифода кардаанд: *Неши худро ба захм фуру бурд (13, с.540). Тири вай ба синаи кӯдаке омад (13, с.934). Чун дар ин вақти дилтисанд фарзанди арҷманд Зиёвиддин Юсуф... ба омӯхтани муқаддамоти каломии араб иштигоҳ намуд (13, с.25).*

Муносибати пуркунандагии таъинотро ифода мекунад. Дар ин вазифа пешоянди **ба** дар насри ин давра серистеъмом аст: *Малики Ҳинд ба халифаи Бағдод тухфаҳо фиристод (12, с.38). Дар «Наводир»-и Саълабӣ оварда, ки яке аз акобири дин ба подшоҳе тухфае фиристод (14, с.65). Рӯзе малики Миср ба Қайсари Рум пайғом фиристод (16, с.134).*

Дар насри ин давра феълӣ *намудан* дар таркиби ибораҳои феълӣ чун феълӣ мустақил ба сифати тобецкунанда вофир истифода шудааст: *Хонаи худро ба шайх намуда... (13, с.983). Худро ба вай намоям (13, с.811).*

Як хусусияти ҳоси забони «Латоиф-ут-тавоиф» дар он аст, ки исмҳои маънӣ ба сифати чузъи тобеъ омада, феълӣ *гаштан* чузъи асосии ибораро ташкил карда, муносибати пуркунандагии табдилро сурат додааст: *Ранги Ҳорун аз зардӣ ба сурхӣ гашт аз гояти газаб (40). Ранги Ҳорун аз сурхӣ ба сиёҳӣ гашт, азбаски тираву гализ шуд (41).*

Баъзан исми макони **чо** бо пешоянди **ба** омада бо хусусияти релятивии худ воситаи алоқаро адо намудааст. Ибораҳои феълие, ки бо ин пешоянд омадаанд, ивазшавии исми ба худ омадаро ба исми дигар ифода кардаанд:

Маро ба ҷойи худ хобонид (13, с.57)]. Вайро биталабу ба ҷойи ман савганд дех (12, с.95).

Муносибати объекти восита дар гурӯҳи ибораҳои, ки бо пешоянди **ба** алоқаманд шудаанд, мушоҳида гардид. Мисолҳо собит карданд, ки дар насри ин давра воситаи иҷрои амал бештар ба воситаи пешоянди **ба** сурат мегирифтааст. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик бошад, ин муносибати нахвӣ бештар бо пешоянди **бо** ифода мешавад.

Пешоянди **ба** дар вазифаи воситаи иҷрои амал ба предмете меояд, ки амал тавассути он иҷро гардидааст: *Баъд аз чанд рӯз ҷамъе туркон ба боргоҳи ӯ даромаданду ӯро ба шамшер пора-пора карданд (14, с.159). Он девона ба корд заминро кофт (13, с.321).*

Як зумра ибораҳои, ки ба тавассути пешоянди **ба** сурат гирифтаанд, муносибати муайянкунандагӣ-ҳолиро бо тобиши дорой ифода мекунад. Ин гуна ибораҳо бештар дар забони «Бадоеъ-ул-вақоеъ» мустаъмал аст. Чузъи тобеъ, асосан, бо исмҳои ифодагари узви инсон ва ҳиссаи асосӣ бо исмҳои моддӣ ифода меёбад: *Чароғе ба даст ба масҷид даромад (1148)...аз сахро омад беле ба даст (577).*

Ибораҳои навъи боло аз қолаби ибораҳои сифати феълӣ бо вогузор шудани ҷузъи асосӣ сифати феълӣ ба вучуд омадаанд ва аз ин рӯ, як узви ҷумла мешаванд (10, с.83). Ин қабил мисолҳо дар шакли пурра ҳам дар насри давраи мавриди назар дучор мешавад: ...**хоре ба даст гирифта** (13, с.321). *Хоҷа даст бар сина ниҳода* (13, с.218). Ҷузъи тобеъ пас аз ҷузъи асосӣ аз он ҷиҳат аст, ки вай асосан, ба сифати феълӣ тобеъ аст.

Пешоянди **ба** дар забони насри асрҳои XV-XVI дар ифодаи муносибатҳои ҳолӣ хеле серистифода ва сервазифа аст. Вобаста ба маъноӣ ҷузъи асосӣ ва тобеъ пешоянди **ба** дар насри ин давра муносибатҳои ҳолиро дар маъноҳои зайл нишон додааст:

Самти ҳаракату амал, маконе ё ба сӯйе равон шудани амалро мефаҳмонад. Ба сифати ҷузъи асосӣ бештар феълҳои ҳаракат ва чун ҷузъи тобеъ исмҳои ифодагари макон ва предметҳои макони нисбӣ ва ҷонишинҳои саволи омадаанд: *Сиддиқ ба масҷид рафта* *хоҷаи канизакро талабид* (12, с.70). *Ва дар зиёфат кардан ва ба зиёфат рафтан шарте ва адабе чанд аст* (15, с.170).

Дар як гурӯҳи ибораҳо феълӣ **баромадан, бурдан** ба сифати ҷузъи асосӣ омада, равон шудани амалро ба боло, баландӣ, фавқ нишон медиҳад: *Султони Хуросон ба минбар баромада ба қатли Сайид фармон дод* (16, с.25). *Ногоҳ гирдбодде пайдо шуду дастори Мавлоноро дар ҳам печида ба ҳаво боло бурд* (14, с.254).

Вобаста ба ҷузъи асосӣ як гурӯҳи муайяни феълҳои ифодагари ҳаракат дар алоқаи калимаҳо бо пешоянди **ба** озод буда, гоҳо меояд ва гоҳо меафтад. М. Н. Қосимова оид ба ин навъи алоқа навиштааст: «Ҳангоми афтидани пешоянд ва ё пасоянд дар пурқунандаву ҳол алоқаи синтаксисии онҳо бо калимаи тобеъқунанда дигар намешавад, зеро ба осонӣ пешоянду пасояндро барқарор кардан мумкин аст» [10, с.41-42].

Дар ин қабил ибораҳои феълӣ феълҳои ҳаракат ба сифати ҷузъи асосӣ ба таври фаровон истифода шудаанд: *Рӯзе он мард ба Исқандар даромад* (12, с.42). *Моро ба бозчае даровард, ки харбуза кишта буд* (13, с.1043).

Дар баъзе таҳқиқот, махсусан дар асари таҳқиқии ба ҳамин давра бахшидаи Г. Камолова муносибати мақсадро ифода кардани пешоянди **ба** дар таркиби ҷумла зикр ёфтааст: Мавлонохоҷа, ки иҷозат гирифта **ба Гиждувон равон шуданд**, то ки **ба Гиждувон расида** зиёрат карда...ба риёзиёт машғул шуданд [9, с.73].

Ба фикри мо, пешоянди **ба** дар ҳар ду қолаби ибораҳои феълӣ на маъноӣ мақсад, балки ба маъноӣ самти равон шудани амал ба сӯйе, маконе далолат кардааст, чунки семантикаи хабарҳои феълӣ онро рад мекунанд. Аммо дар масъалаи «агар пешоянди **ба** бо пешоянди **барои** муродиф шавад, муносибати объектии тобиши мақсад ифода меёбад», фикри Г. Камолова дуруст аст: Охир вақт ёфта қалмоқонро дар хоб баста гирифта **ба шумо овардам** [9, с.73].

Пешоянди **дар**. Пешоянди **дар** дар насри давраи таҳқиқ бештар дар ифодаи муносибатҳои гуногуни ҳолӣ омада, дар баробари ин вай дар ифодаи муносибатҳои наҳвӣ пурқунандагӣ ва муайянқунандагӣ ҳам истифода шудааст.

Муносибатҳои ҳолӣ. Дар забони насри ин давра пешоянди **дар** дар ташаккул додани ибораҳои феълӣ муносибатҳои ҳолӣ аз пешояндҳои сермаъно ва серистеъмол ба шумор меравад.

Пешоянди **дар** қароргоҳ ва макони фоил ё мафъулро ифода кардааст. Ин қабил ибораҳо дар забони «Баҳористон» хеле зиёд мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Ҷузъи асосӣ аз феълҳои амалу ҳолат таркиб ёфта, исмҳои макон ва калимаҳое, ки ба мафҳуми макон алоқаманданд, чун ҷузъи тобеъ воқеъ мегарданд. Феълӣ **нишастан** ба сифати ҷузъи асосӣ доираи васеи истеъмол дорад: *Бархосту силоҳ баст ва дар хона нишаст* (72). *Шахсе дар паҳлуи ӯ нишаста буду ба гӯшаи чашим навиштаи вайро мехонд* (82). *Чунонки, рӯзе Сайидбек дар хайма нишаста буда ва шеъри арабӣ мехонда ва тарҷумани онро мегуфта* (157).

Дар насри ин давра, махсусан дар «Ахлоқи Муҳсинӣ» ҳолати пеш аз ҷузъи тобеъ воқеъ гардидани ҷузъи асосӣ низ ба мушоҳида расид: *Фаридун гуфт: «Қаноат табоъеи*

баҳоим сарафканда аст ва нишастан дар кунҷе аз иқтизои диноят ҳиммати аҷоиб аз қор вомондаи фурсат вақтро ки чун ҳаёли саҳоб гузаранда аст, ганимат бояд шумурд (139). Тағбанде зоҳир шуд дар вай гиреҳе (186).

Феъли **печидан** дар таркиби ибораҳо ба маънои феъли бавосита **печонидан** муносибати макониро бо тобиши пурқунадагӣ ифода кардааст: *Баъд аз чанд рӯз ӯро дар буриё печида сӯхтанд* (15, с.118). *Валлоҳ, агар тамоми дунё дар жандае печида будӣ, кириро гиристан набудӣ* (14, с.31).

Дар насри сарчашмаҳои асрҳои XV-XVI пешоянди **дар** барои ифодаи муносибатҳои ҳолии замони серистифода аст. Чузъи тобеи ин гуна ибораҳоро исмҳои ташкил кардаанд: *Рӯзе дар фасли тобистон Султон нишаста* (14, с.217). *Рӯзе дар фасли баҳор бо чамъе ёрон ба саҳро берун рафта буд* (14, с.222).

Пешоянди **бар**. Пешоянди **бар** дар насри асрҳои XV-XVI дар ташаккули ибораҳои феълӣ серистеъмол будааст. Ин пешоянд дар доираи ибораҳои феълӣ, асосан, муносибатҳои ҳоли ва пурқунадагиро ифода кардааст.

Муносибати ҳолии макони содиршавии амал. Дар ин гуна ибораҳои феълӣ ба сифати чузъи асосӣ феълҳои ифодагари амалу ҳолат ва чун чузъи тобеъ исмҳои макон ва ё макони нисбӣ омадаанд: *Пас бо ҳазрат мусобиқат кардем ва ман бар ӯ пешӣ гирифтам* (14, с.10).

Дар як қабил ибораҳои ин гурӯҳ муносибати тарзи иҷрои амал ифода шудааст: *Алҳосил ба ҳини савор шудан ӯро аз асп фуру кашиданд ва сари ӯро бурида бар найза карданд* (13, с.794). *Ин рӯбоиро бар тир бастанду дар қалъа андохтанд* (14, с.181).

Муносибати пурқунадагии сарчашмаи амал. Дар ибораҳои феълӣ насри ин давра пешоянди **бар** чун муродифи пешоянди **аз** сарчашмаи амалу ҳолатро нишон додааст. Б. Шарифов зикр кардааст, ки «пешоянди **бар** нисбат ба пешоянди **аз** дар ифодаи вазифаи сарчашмаи амал сермаъно буда, ҳам мафҳуми сарчашма ва ҳам муносибати амалро бо амалиёти тарафайни объектӣ дарҷ кардааст, ки ин хусусиятро пешоянди **аз** пурра инъикос карда наметавонад» [11, с.191]. Ба сифати чузъи асосӣ бештар феълҳои навъи **гумон бурдан, хабар доштан, иттилоъ ёфтан** ва шакли сифати феълӣ истифода шудаанд: *Фуломе бар вай арз кард, ки чун оҳанги гино кардӣ, мург аз ҳаво даровардӣ* (12, с.77). *Шаҳсе пешӣ қозӣ омаду бар касе даъво кард* (14, с.221). *...бар канизак гумон бурданд* (13, с.712).

Пешоянди **бо**. Дар сарчашмаҳои ҳаттии давраи таҳқиқ пешоянди **бо** дар ташаккули ибораҳои феълӣ серистеъмол аст. Ин пешоянд аз пешояндҳои сермаъно буда, вобаста ба маънои луғавии чузъҳои ибора ва мавқеи он дар ҷумла тобишҳои гуногуни маъно зоҳир менамояд.

Муносибати пурқунадагӣ. Дар насри сарчашмаҳои ҳаттии ин давра пешоянди **бо** дар таркиби ибораҳои феълӣ дар ифодаи муносибати пурқунадагӣ доираи васеи истифода дорад. Тобеъқунада бо феълҳои гуногунмаъно ва чузъи тобеъ бо исму чонишинҳои ифода гардидааст: *бо қаландар ҷанг кардан* (13, с.636); *бо ҷавонон муошират намудан* [341, с.236]. *бо ӯ мунозира кардан* (14, с.90).

Муносибати пурқунадагии (объектии) таъинот.

Истифодаи ин навъи ибораҳо дар насри ин давра васеъ аст. Ба сифати чузъи асосӣ феълҳои навъи **гуфтан, улфат гирифтан** ва чун чузъи тобеъ исмҳои гуногунмаъно ва чонишинҳои предметӣ истифода шудаанд: *Ҳақиме бо писари худ гуфт* (12, с.40). *Ҳаҷҷоҷ бо вай сухан мегуфт* (12, с.55). *Бушири Хофиро муриде бо вай гуфт* (12, с.31).

Муносибати пурқунадагӣ бо тобиши ҳамроҳӣ. Дар ифодаи муносибати пурқунадагӣ бо тобиши ҳамроҳӣ пешоянди **бо** дар насри асрҳои XV-XVI аз пешояндҳои серистеъмол аст. Дар сохтани ибораҳои феълӣ, ки муносибати пурқунадагиро бо тобиши ҳамроҳӣ ифода мекунад, ба сифати чузъи асосӣ феълҳои ифодагари амалу ҳолат ва чун чузъи тобеъ исму чонишинҳои предметӣ истифода шудааст. Ибораҳои зерин одатан аз ду калима таркиб меёбанд: *Асмаъӣ гӯяд: бо қариме*

ошноӣ доштам, ки ҳамвора ба таваққуъи караму эҳсон ба дари хонаи вай мерафтам (12, с.65). Ва бо худ лаълпораи қимате доштам, онро дар пораи чарме гирифта, дар бозуи худ баста будам (13, с.474).

Муносибати пурқунандагии восита. Дар насри ин давра, махсусан дар забони «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар вазифаи иҷроӣ амал пешоянди **бо** танҳо дар ҳашт маврид ба қайд гирифта шуд: *Он хоҷа барҷаст ва сари дасти ӯро бо устура бигирифт (774). Онро камонсифат ҳам гардонид ба бирешиме барбаст [880]. Ҳофиз Қазоқ ин савтро бо қонун бунёд кард (576). Шои қирфомро... бо қулоҳи сурх... ба ҷилва даровард (1325).*

Муносибати ҳолии тарзу ҳолат. Қисме аз ибораҳои феълии бо пешоянди **бо** вобаста ба маъноӣ луғавӣи ҷузъҳои муносибати ҳолату вазъиятро бо тобиши тарз ифода карда метавонанд. Ҷузъи асосӣ бо феълҳои гуногунмаъно ва ҷузъи тобеъ бо исмҳои моддӣ ва ифодагари ҳолату вазъият ва ҷонишин ифода гардидаанд: *Кӯдак бо овози ҳазин мехонд (13, с.470). Касе дар масҷид бо кашф намоз мегузорид (15, с.325).*

Дар сохтани ин гурӯҳи бузурги ибораҳои насри ин давра пешояндҳои **барои (аз барои), бе, то, то ба, чуз (ба чуз, ба чуз бар, ба чуз аз)** иштирок кардаанд, аммо ин пешояндҳо дар таркиби ибораҳои феълӣ нисбат ба пешояндҳои **ба, аз, дар, бар, бо** серистеъмол нестанд.

Дар забони адабии тоҷик, махсусан, дар сарчашмаҳои хаттӣ осори насрии асрҳои XV-XVI пешояндҳои номӣ дар ташаккули ибораҳои феълӣ ва ифодаи муносибатҳои гуногуни наҳвӣ серистеъмоланд. Онҳо ҳам дар шакли сода ва ҳам дар шакли таркибӣ бо пешояндҳои аслии барои ифодаи аниқу саҳеҳтари муносибатҳои наҳвӣ калимаҳо дар забони ин давра мақоми хоса доранд. Тақрибан дар ҳамаи асару мақолаҳои ба пешояндҳои номӣ бахшидашуда таъкид шудааст, ки «онҳо (ҷузъи номии пешояндҳои номӣ - Ғ. А.) маъноӣ грамматикӣ пешояндҳои аслиро аниқтар ва пурратар менамоянд» [2, с.119].

Дар алоқи вобастагии ҷузъҳои ибораҳои феълӣ пешояндҳои изофии номӣ бештар истифода шудаанд. Ба қатори ин пешояндҳои изофии номӣ, ки дар осори насрии ин давра вомехӯранд, пешояндҳои *пеши, назди, паси, сӯи, монанди, мисли, ҷиҳати, баҳри, даруни, ҷониби, зери, миёни, наздики, баробари, гирди, гирдогирди, муқобили (муқобалаи), сари, лаби, дари, болои, рӯи, паҳлуи, қафои, пушти, дунболи, ҳангоми, вақти, маҳалли, мучиби, сабаби, шабеҳи, амсоли, гайри* дохил мешаванд. Ин пешояндҳо аз рӯи семантика дар таркиби ибораҳои феълӣ, асосан, муносибатҳои ҳолий ва пурқунандагӣ (объектӣ)-ро мефаҳмонанд.

Ҳамзамон яке аз вижаҳои хоси забони асарҳои ин давра боз дар он аст, ки тақрибан ҳамаи пешояндҳои аслии дар ташкилу сурат гирифтани пешояндҳои таркибӣ ширкат меварзанд. Ҳатто дар дохили пешояндҳои таркибӣ пешояндҳои мазкур муродифи ҳамдигар шуда метавонанд, ки ин давоми анъанайи классикӣ аст.

Дар забони насри асрҳои XV-XVI ҳамчун қоида дар ифодаи муносибатҳои наҳвӣ амалу объект дар таркиби ибора ва ҷумла пасоянди **-ро** кор фармуда мешавад. Пасояндҳои **барин, қати**, ки дар забони ҳозира кор фармуда мешаванд, дар забони ин давра дар таркиби ибораҳои феълӣ вонахӯрд.

Муқоисаи забони сарчашмаҳои хаттӣ давраи мавриди назар ба ҳолати имрӯзаи забони адабии ҳозираи тоҷик собит сохт, ки воситаи асосии алоқай байни ҷузъи асосии ибораҳои феълӣ бо калимаи тобеъ ягона аст, он дар ҳар ду давра ҳам пасоянди **-ро** ба шумор меравад.

Ин пасоянд дар таркиби ибораҳои феълӣ ҳамчун воситаи алоқа муносибатҳои гуногуни наҳвиро ифода мекунад. Пасоянди **-ро** дар таркиби ибораҳои феълӣ бештар мафъули бевоситаро ба феъл алоқаманд намудааст. Ин вазифаи асосии пасоянди **-ро** маҳсуб меёбад: *Пас вайро нишониданду моида кашиданд (12, с.93).*

Пасоянди **-ро** асосан, объекти бевоситаро ифода мекунад: *Ва остинаширо бурида бар сар ниҳодам (15, с.210). Аксари кутубро мутолиа карда ва агарчи каммибияти фазилаташ чандоне набуд, аммо кайфияти баҳсе ҳосил шуд (15, с.213).*

Баъзан пасоянди **-ро** дар таркиби ибораҳои феълӣ на чун воситаи робита, балки чун ҳиссаи нидои калимаҳои туфайлӣ омадааст: *Худойро, ман дар ин вилоят исму расме дорам* (12, с.820).

Дар насри ин давра аз пасояндҳои дигар пасоянди **боз** ба назар расиду бас. Ба сифати чузъи тобеи иборасое, ки бо пасоянди **боз** сурат мегиранд, исмҳои гуногунмаъно ва ҷонишинҳо сурат гирифта, феълҳои гуногунмаъно ба сифати чузъи асосӣ воқеъ мешаванд. Ибораҳои феълие, ки бо пасоянди **боз** ифода меёбанд, муносибати замони воқеъ шудани амалро таъкид мекунанд: *Абӯ Айюб дар ҷавоби он маҳрам гуфт, ки бозе аз хурӯсе нурсид, ки аз хурдӣ боз дар хонаи банӣ Одамӣ ва эшон ба дасти худ обу донаи ту муҳайё мекунанд* (14, с.73). *Ман ба куштани ту чунон якҷиҳат нестам, ки ба ҳеч ваҷҳ аз он боз наистам* (14, с.125). *Ҷамъе аз ҳаромиён, ки аз Табрез боз дар камин буданд* (14, с.488).

Ҳамин тариқ, таҳқиқи наҳви осори гаронбаҳои давраи классикӣ дар замони ҳозира аз масоили басо мубрами забоншиносии тоҷик маҳсуб меёбад. Бахусус, забони осори насри бадеии классикӣ, ки дар таърихи тамаддуни халқи тоҷик нақши бузург гузоштааст, баҳри ифшою рӯшанӣ андохтан ба хусусиятҳои зиёди равобитӣ калимаҳо ва алокаи муносибатҳои наҳвии онҳо аҳамияти маҳсус дорад.

Адабиёт:

1. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Учебное пособие. - 4-е изд. / В. В. Виноградов. - М., 1947. - 720 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода. Ҷ. II. - Душанбе: Дониш, 1986. - 372 с.
3. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология. Фонетика ва морфология. Қ. I. (Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии). - Душанбе: Ирфон, 1973. - 450 с.
4. Мирзоев А. Ибораҳои феълии замони дар забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1972. - 252 с.
5. Мещанинов И.И. Проблема развития языка. - Л.: Наука, 1975. - С.37.
6. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-ое изд. - М.: Учпедгиз, 1955. - 450 с.
7. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис. - Душанбе: Маориф, 1988. - 340 с.
8. Смирнова Л.П. Язык «Та-рих-и Систан (грамматическое описание). - Сталинабад, 1959. - 42 с.
9. Камолова Г. Хусусиятҳои морфологии забони «Мачмуъ-ут-таворих». - Душанбе, 1984. - 92с.
10. Қосимова М.Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI (дар асоси материали «Сиёсатнома», «Қобуснома» ва «Сафарнома»). - Душанбе: Ирфон, 1976. - 216 с.
11. Шарифов Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ. - Душанбе: Дониш, 1985. - 232 с.

Манбаъ:

12. Абдурраҳмони Ҷомӣ. Баҳористон (Нашри интиқодӣ). - М.: Наука, 1987. - 200 с.
13. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. «Бадоеъ-ул-вақоеъ» (Бо муқаддима, тавзеҳ ва таҳияи А. Н. Болдирев). Ҷ. I-II (матни интиқодӣ). - М.: Изд-во Восточной литературы, 1961. - 2065 с.
14. Мавлоно Фаҳриддин Алии Сафӣ. Латоиф-ут-тавоиф (Бо муқаддима ва тавзеҳ ва таҳия ва тарҷумай Эълум Аҳмад Гулҷини Маонӣ). (матни интиқодӣ). - Техрон: 1334. - 650 с.
15. Рукниддини Ҳумоюнфар. Тухфаи Сомӣ. (Матни интиқодӣ). - Техрон: Асотир, 1384 х.ш. - 380 с.
16. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Ахлоқи Муҳсинӣ. - Техрон, 1978. - 180 с.

ТДУ: 809. 155. 0

**ЗООНИМҲОИ ФРАЗЕОЛОҒИ
ДАР ҒҶЙИШҲОИ ҶАНУБИ
МИНТАҚАИ КҶЛОБ**

Гадоев Нурхон,
д.и.ф., профессори кафедраи назария ва
амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи
Садриддин Айни

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ
ЗОНИМЫ В ЮЖНЫХ
ДИАЛЕКТАХ КУЛЯБСКОЙ
ОБЛАСТИ**

Гадоев Нурхон,
к.ф.н., профессор кафедры теории и
практики языкознания ТГПУ
имени Садриддина Айни

**PHRASEOLOGICAL
ZONYMS IN THE SOUTHERN
DIALECTS OF THE KULOB
REGION**

Gadoev Nurkhon,
C.P.S., Professor of the Department of
Theory and Practice of Linguistics, TSPU
named after Sadridin Aini

Аннотатсия

Дар ин мақола доир ба ибораҳои фразеологие сухан меравад, ки дар заминаи номи ҳайвоноти хонагӣ ва ваҳшӣ аз чумла, бо номи шер, гург, хирс, фил, рӯбоҳ, харгӯш, гов, хар, буз, гусфанд пайдо шудаанд ва аз нигоҳи мазмуну мундариҷа гуногунсоҳа буда, дар асоси киноя ва ташбеҳу маҷоз ташаккул ёфтаанд. Онҳо ба одамони некуқору хирадманд ва нобакору ҳиллагар нигаронида шуда, дар асоси номҳои ҳайвонҳо, шахсони алоҳидаро, ба онҳо монанд карда, хислатҳои мусбати шахсонро дастгирӣ менамоянд ва рафторҳои ношоҷаи онҳоро мазаммат мекунанд. Инчунин таъбирҳои мазкур барои кӯтоҳу образнок ва таъсирбахш ифода кардани фикру андешаҳои соҳибони лаҳҷа беминнат хизмат мекунанд.

Калидвожаҳо: ибораҳои фразеологӣ, ҳайвоноти хонагӣ, мазмуну мундариҷа, хислатҳои мусбат, кӯтоҳу образнок, маҷоз, киноя, ташбеҳ.

Аннотация

В данной статье говорится о фразеологических выражениях, которые встречаются в контексте названий домашних и диких животных, в том числе льва, волка, медведя, слона, лисы, кролика, коровы, осла, козы, овцы, и разнообразны по содержанию. и формировались на основе иронии и метафоры. Они ориентируются на добродетельных и мудрых людей и на основе названий животных сравнивают с ними особей, поддерживают положительные качества людей и осуждают их дурное поведение. Кроме того, эти определения служат для краткого, образного и эффективного выражения мыслей и мнений владельцев диалекта.

Ключевые слова: фразеологические выражения, домашние животные, содержание, положительные качества, краткие и образные выражения, метафора, ирония, сравнение.

Annotation

This article talks about phraseological expressions that are found in the context of the names of domestic and wild animals, including lion, wolf, bear, elephant, fox, rabbit, cow, donkey, goat, sheep, and are diverse in terms of content. and were formed on the basis of irony and metaphor. They focus on virtuous and wise people, and on the basis of the names of animals, they compare individuals to them, they support the positive qualities of people and condemn their bad behavior. Also, these definitions serve to express the thoughts and opinions of dialect owners in a short, figurative and effective way.

Keywords: phraseological expressions, domestic animals, content, positive qualities, short and figurative, metaphor, irony, simile.

Дар лаҳҷаҳои ҷануби минтақаи Кӯлоб як гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ дучор мешаванд, ки дар таркиби ҷузъҳои онҳо номи ҳайвоноту паранда ва ҳашаротҳо ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, барои нишонрасу таъсирбахш истифода намудани фикр хизмат мекунад. Дар онҳо шахсони алоҳида ба ҳайвоноту парандагон ва ҳашаротҳо муқоиса ва монанд карда мешаванд.

Дар ин ҷо байни ташбеҳшаванда ва ташбеҳқунанда як аломати муштаракӣ ҳамбастшаванда ё нишонае ба назар мерасад ва ҳамин аломат ё нишона байни шахсон ва ашё дар воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ мавқеи муҳим доранд ва онҳо аз навъҳои дигари он фарқи казое надоранд. Воҳидҳои фразеологӣ зоонимӣ дорои маънои бутун буда, маънои суфташударо, ки дар давоми садсолаҳо сайқал ёфтанд, бо ҷилоҳои тоза пеши назари кас ҷилвагар месозанд. Чунин таъбирҳо бо хусусияти анъанавӣ, умумихалқӣ, ё умумиистеъмолиашон аз ибораҳои озоди нахвӣ тафовут доранд. Воҳидҳои фразеологӣ мазкур барои инъикоси муносибату ҳолатҳои мухталифи рӯҳии одамон ва воқеаву рӯйдодҳои ҷомеа, образноку таъсирбахш намудани забону гуфтори соҳибони лаҳҷа мавриди истеъмоли қарор доранд.

Таҳлили луғавию семантикии воҳидҳои фразеологӣ ба мо имконият фароҳам меоварад, ки дар бораи забон ва таркиби луғавии он маълумоти аниқу эътимодбахш дошта бошем. Як гурӯҳи фразеологизмҳои, ки дар заминаи номи ҳайвонҳо ташаккул ёфтанд, намуди зоҳирӣ ва ботинии ҳайвонҳо ба назар гирифта мешаванд, пеш аз ҳама ҳайвон ё парандае ба одам муқоиса карда мешавад, вай ба ҳама маълум аст. Дар забоншиносӣ чунин фразеологизмҳоро **воҳидҳои фразеологӣ зоонимӣ** меноманд. Забоншинос К.Т. Фафорова воҳидҳои фразеологӣ зоонимӣ ва фитонимиро аз нигоҳи таҳлили таркибӣ семантикӣ дар «Структурно-семантический анализ фразеологических единиц с зоонимами и фитонимами в таджикском, немецком и русском языках» («Таҳлили сохторию луғавии воҳидҳои фразеологӣ бо вожаҳои зоонимӣ ва фитонимӣ дар забонҳои тоҷикӣ, немисӣ ва русӣ») ном асараш тавзеҳ додааст. Доир ба ин навъи воҳидҳои фразеологӣ мавсуф фикру андешаҳои худро баён намуда, мавқеъ ва дараҷаи истеъмолии онҳоро дар се забон: забони тоҷикӣ, русӣ ва олмонӣ муқоиса намудааст [3, с.112].

Таъбирҳои, ки намуди ботинӣ ва зоҳирии инсонро ба ҳайвонҳои ҳонагӣ ва ваҳшӣ ба таври муқоиса ташбеҳ менамоянд, хусусияти миллӣ доранд. Як хусусияти муҳими таъбирҳои мазкур дар он аст, ки онҳо ба дараҷаи олии устувору тағйирнаёбанда буда, дар ифодаи образнокӣ ва муҷаззбаёнӣ ҳамто надоранд.

Ҳар як ҳайвон бо хусусиятҳои хоси худ аз ҳайвони дигар тафовут дорад. Ҳамин хусусиятҳо дар ташаккулёбии воҳидҳои фразеологӣ зоонимӣ сабаб шудаанд. Номи ҳайвоноти ҳонагӣ (гов, сағ, хар, гурба, гӯсфанд, буз ва ғайра) ба вазифаи ҷузъи асосии воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ омада метавонанд. Аз қабиле **сағи даҳани дари касе будан** «хизматгори касе будан», **сағи лаққӣ** «серғат, шахсе, ки бисёр сухан мегӯяд», **пишаки касеро пишт нагуфтани** «ба касе раҳм қардан, қордор нашудан», **хари касе аз лой гузаистан**, «қори касе ба сомон расидан, мушқилии касе осон шудан» ва ғайра.

Хусусияти муҳимтарини зоонимҳои фразеологӣ дар он аст, ки ба воситаи онҳо гӯянда вазъияту ҳолати дар он қарордоштаи соҳиби амалро эҳсос мекунад. Агар дар ҷое амали шахс ба амали гурба монанд шуда бошад, ҷойи дигар беқарорӣ, ноҳинҷорӣ одам ба сағи сӯзанхӯрда монанд шудааст: *Ранги сағи сӯзанхӯрдагивори хӯд-и-ша ба ҳар тараф мезад* (Хов.).

Ҳамин тарик, воҳидҳои фразеологӣ зоонимӣ бо ҷузъи асосии номи ҳайвоноти ҳонагӣ миёни дигар воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ мавқеи махсус доранд. Онҳо бештар ба вазифаи ҷузъи асосии воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ омада, маъноро қувват мебахшанд. Гӯянда ҳангоми гуфтугӯ аз чунин навъи воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ истифода намуда, фикрашро таъсирбахш ифода менамояд.

Дар воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ монанд кардани ашё то дараҷае ба таври озод сурат мегирад. Дар ин ҳолат аломати ашёи дигар ҳамеша образи ҳамон шахсро дар пеши назар чилвагар месозад, ки вай бо ашёи дигар монанд ё муқоиса мешавад ва муносибати вайро бо ашёҳои дигар дар ҳаёти рӯзмарра инъикос менамояд.

Ҳангоми таҳлили таҷқиқи воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи номбурда ҳамин чиз аниқ шуд, ки қариб 70%-и таъбирҳои фразеологӣ мавҷуда ба шахс ва тавсифи ҷаъолияти рӯзмарраи он иртибот доранд. Дар фраземаҳо (ифодаҳои фразеологӣ) ҳангоми монандкунии бевосита ва бавоситаи номи ашё пеш аз ҳама, ба ҷашм ҳамон аломати фардии предмет мезанад. Ин аломат ба ашёи монандшаванда то дараҷае (кам ё зиёд) муштарак аст. Ин аломат дар худ маъноҳои зиёдро ғунҷоиш медиҳад, ки ба рафтор ва ҷаъолияти одамон ё ҷонварон мувофиқат мекунад, ки дар симои шахс инъикос ёфтааст. Воҳидҳои фразеологӣ серистеъмоланд, ки дар онҳо номи **хар, гов, шер, пъланг, фил, хърс, гърғ рубах, буз, харгуш, сағ, пьшък (гурба)** ва ғайра ҳамчун ҷузъи асосӣ омада ҳислат, хусусият ва аломатҳои гуногуни шахсро бо роҳи муқоиса ва монандкунии ташреҳу тавзеҳ медиҳанд:

Хар, Маълум аст, ки **хар** ҳайвони қорӣ буда, аз замонҳои қадим ба мардум хизмат мекунад. Шахсе ки шабу рӯз бе подош қор мекунад ва маҳсули меҳнаташро дигарон истифода мекунанд, ба **хар** ташбеҳ шудааст. Дар ибораи фразеологӣ зерин ҳамин аломату хусусияти хар ба инобат гирифта шудааст. Дар фразеологизми «**харворӣ қор қадан**» ташбеҳ ва муқоиса назаррас аст. Барои мисол ҷумлаи «**Ориф харворӣ қор мекънавъ ахиръш ичи (Т)**»-ро аз назар мегузаронем. Дар ҷумлаи мазкур «**харворӣ қор қадан**» воҳиди фразеологӣ маҳсуб мешавад. Ба ҳамагон маълум аст, ки дар замонҳои андаке пештар **хар** ҳайвони қорӣ буд. Мардуми қўҳистон ба **хар**-ҳамчун ҳайвони борқаш эҳтиёҷи қалон доштанд, тамоми қорҳои рӯзгорро мардум ба воситаи **ин ҳайвони бебабон** ба сомон мерасонданд. Дар воҳиди фразеологӣ номбурда ҳамин аломату хусусияти **хар** - хизматрасонӣ ба инобат гирифта шудааст, яъне шахси монандшаванда меҳнатқаш аст, шабу рӯз меҳнат мекунаду ҳеч не, ки зиндагиаш беҳ шавад, ба **хар** монанд қарда шудааст.

Бояд гуфт, ки образи **хар** дар таъбирҳои лаҳҷавӣ ба маъноҳои **нодон, беақл** хеле зиёд дар гардиш қарор доранд: **Харворӣ ақл надора**; **бетамиз**: Харворӣ тамиз надора; **пурхӯр**: қадӣ хар меҳра; дучор мешавад. Агар шахс ҳамаи он ҳислатҳои дар боло номбаршудаи харро дошта бошад, нисбат ба вай чунин ибораи фразеологӣ ба қор мекунанд: **ранги хар**; И мардак **ранги хар-ай**. Инчунин фразеологизми бо вожаи «**хар**» маъноҳои «қасеро аз ягон макон пеш қадан» ва «ичрои ягон қор»-ро ифода мекунад:

Хар-та ҳай қъ ай иха, дига рангъ рута набинъм (Т). Ақъ (ақнун) **хар-ъш ай хъбор парид** дига мора балав намегира (П).

Дар ҳумлаи фразеологӣ «**хар аму харай, фақат тъғумош дига шидан**» ба шахсе далолат менамояд, ки қаси қодону беақл тасодуфан мансаби баландро соҳиб мешавад: Сафар раис шида боша ҳам, **хар аму харай, фақат тъғумош дига шидан (Ш)**. Гоҳо беақлии одамон низ дар ибораҳои фразеологӣ бо вожаи «**хар**» инъикос меёбад:

Ориф қадӣ хар ақл надора (П).

Дар ибораи фразеологӣ «**қадӣ хар ақл надоштан**» ақли хар ба ақли Ориф қиёс қарда мешавад.

Ҳамин тариқ, **хар** ҳарчанд ҳайвони нафърасон бошад ҳам, номи вай ҳамеша дар таркиби таъбирҳои меояд, ки маъноҳои рамзӣ, киноявиро ифода намуда, тобишҳои манфӣ доранд.

Асп – ҳайвони ҳонагии саворӣ ва борқаш ва нафърасон аст. Дар гузашта рафту омади мардум аз як қишлоқ ба қишлоқи дигар ба воситаи асп сурат мегирифт. Дар шахрҳо низ аспҳоро ба ароба баста, мусофирқашӣ машғул буданд. Мардум бо аспҳои худ **бузқашӣ** мекарданд (Ин навъи бозӣ мароқовар буда, муҳлисони зиёде дошт). Маводи дар даст доштаи мо ҳамагӣ ду ибораи фразеологӣ бо номи «асп»-ро дучор қардему ҳалос. Инҳо рехтаҳои фразеологӣ антонимӣ ба шумор мераванд: «**ба асп**

чаҳл сувор шидан»; ва «аз аспи чаҳл хамбидан» (фуромадан); Ибораҳои мазкур ба муодилҳои фразеологӣ монанданд. Дар ибораи аввал феъли таркибии «сувор шидан» ва феъли «хамбидан», ки дар ибораи дуум омадааст, маъноӣ ба ҳам зидро ифода мекунад. Аз ин рӯ, онҳоро воҳидҳои фразеологӣ зидмаъно маънидод кардан ба мақсад мувофиқ аст: Борун **ба аспи чаҳл сувор шида**, ба сари зан-ш-а давид. Бъди ягон дъ-се минут **ай аспи чаҳл хамбида** ба зора дърумад (X.).

Гов - низ ҳайвони хонагӣ аст. Мардум аз вай бебаркаш ғоида мебаранд. Аз маҳсулотҳои **гов** – **шир, ҷурғот, маска, чакка** ва ниҳоят гушти он ҳамчун маводи хӯрокаи мавриди истеъмол қарор дода мешаванд. Дар гузаштаи на чандон дур ба воситаи барзагов мардум замин чуфт мекарданд, хирман мекӯфтанд. Хулоса гов ҳайвоне аст, ба мардум ғоидаи зиёди беминнат меоварад. Ба ин нигоҳ накарда, дар лаҳча як қатор фразеологизмҳои вомехӯрад, ки дар онҳо вожаи «гов» ва «барзагов» ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, ба ҷиҳатҳои манфии шахс, аз қабилҳои **нодонӣ, камақлӣ, пурхӯрӣ** ишора менамоянд:

И мардак кади гов ақл надора (П). Говворӣ пӯр меҳра. Коръ ра-ша мебинӣ, барзагови раи ростай (Т).

Дар ҷумлаи сеюм ибораи «**барзагови раи рост**» маъноӣ беақлу нодонии одӣ не, балки аз ҳад зиёд беақлу нодон будани касро ифодагар аст. Дар лаҳчаҳои мазкур танҳо дар як воҳиди фразеологӣ- «қади гов зӯр будан» тобиши манфӣ эҳсос карда нашуда, маъноӣ мусбатро далолат мекунад.

Ба ғайр аз **хар, гов** дар лаҳчаҳои номбурда боз **шер, паланг, фил, хирс, гург, рӯбох, буз, харгӯш, саг, гурба (пъшък/пишак)** ва ғайраҳо дар таркибу ибораҳои фразеологӣ ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, ҳислату аломатҳои гуногуни шахсро бо роҳи ташбеҳкунӣ ташреҳу тавзеҳ медиҳанд:

Шер – ҳайвони даррандаи қавиҷусса, ки бозу ва чанголи қавӣ дорад. Вай рамзи тавоноӣ, далерӣ ва нотарсӣ аст, чун ки вай дар чангал ҳукмрони ягона ба шумор меравад. Калимаи «**шер**» дар таркиби фразеологизмҳои ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, бо ҳамаи хусусиятҳои шер иртибот дошта, маъноҳои мусбатро ифода менамояд. Дар лаҳчаи мазкур воҳидҳои фразеологӣ, ки бо вожаи «шер» меоянд, он қадар зиёд нестанд. Миқдори онҳо ангуштшуморанд. Шахси далеру нотарс, ботадбири тавоно ба шер ташбеҳ дода мешавад. Унсури луғавии «шер» бо пасванди «-ворӣ» омада, монанд карданро мефаҳмонад: **Шерворӣ наъра зад. Шерворӣ ҳариф-ш-а ба зъмин партофт (Ш).**

Дар лаҳчаи мавриди назар марди меҳнатдӯсту уҳдабаро низ ба шер монанд карда мешавад: **Дар ду моҳ шерворӣ хуна ша пушонд (X). Ба дъмби шер бозӣ нақъ.**

Гърг (гург) - ҳайвони даранда буда, мисли саг шакл дорад, вале вай ботадбир аст. Ҳар кори мекардаашро пешақӣ меандешад, баъд аз пайи иҷрои он мешавад. Аз ҳислату аломати гург чунин нишонаҳо зикр намудан мумкин аст: вай ба ҳама ҳайвонҳои дигар қасди бад дорад, ҳамеша ба ҳамла кардан тайёр аст, ҳарифро дар ғафлат монда, онро ба тасарруфи худ мебарорад. – чунинанд аломатҳои фарқкунандаи гург аз дигар ҳайвонҳои чангал. Вай дар мавқеъ ва ҳудуди географии худ сайдашро шикор мекунад ва дигар ҳайвонҳо ба ин ҷо наздик шудан наметоянд. Агар дар гирду атрофи ҷойи муқаррарии худ сайдро ёфтани мушкил бошад, гург маҷбур мешавад, ки барои пайдо намудани кути лоямут ба ҳудуди замини ҳамсоя дарояд. Дар ин ҳолат таҷовузнопазирии сарҳад ҳалалдор мегардад ва байни гургон ҷанги сахте ба вуқӯъ мепайвандад. Хамин ҳислату аломатҳои гург дар фразеологизмҳои вожаи «**гург**» дошта, бараъло намоён шуда меистанд ва тобиши манфӣ доранд. Аз нигоҳи миқдор бошад, онҳо он қадар зиёд нестанд, вале аз ибораҳои фразеологӣ рехта ҳеҷ монданӣ надоранд.

Дар лаҳчаҳои номбурда одами бераҳму мочарочӯро ба гург монанд менамоянд: **Яке гъргворӣ ба ҳамсоя-ш часпид (X).**

Инчунин каси ҳиллагару маккорро низ ба гург ташбеҳ медиҳанд: Аму (ҳамон) савдогари сари бозор гърги борондида бӯд, ранги тӯ чан қаса фанд қада бӯд (К).

Маризо гърг шидаст, ҳиҷ ки ура фанд када наметуна. Дар ин ҷо ибораҳои фразеологӣ «**гърги борондида**» ва «**гърг шидан**» шахси макқору хиллагарро ифода мекунад. Воҳидҳои фразеологӣ «**гърги борондида**» аз забони адабӣ ба лаҳҷаҳои номбурда гузаштааст, **ибораи «гърг шидан»** моли хоси лаҳҷаҳои ҷануби Кӯлоб маҳсуб мешавад. Ҳар ду ибораи мавриди назар муродифи луғавӣ буда, дар лаҳҷаҳои мазкур мавқеи васеи истеъмоли доранд. Шахси ҷаққону кордонро низ ба гург ташбеҳ медиҳанд. Шояд, аз ин ҷиҳат бошад, ки гург дарандаи ҷолоку зирак аст ва ҳарифи худро маҷоли ҷунбидан намедихад: **Исф гъргворӣ кор мекъна**. Ибораи фразеологӣ **гъргвори кор кардан** дар дигар лаҳҷаҳои ҷанубу шимоли забони тоҷикӣ мамнӯъ нест. Инчунин фразеологизми «**қади гърг гишна**», «**гъргворӣ гишна**» дар лаҳҷаҳои мазкур баъзан вомехӯрад, ки ба фикри мо, аз забони русӣ ба ин гӯйишҳо гузаштааст: Намедунъм ай чи боша, ки **гъргвори гишна-м** (X).

Фил –ҳайвони бузургҷуссаи ҷангал ба шумор меравад. Вай ҳайвони даранда нест. Вай ду шох дорад, барои худро ва наслҳояшро аз душманонаш муҳофизат кардан, онҳоро дар лаҳҷаҳои зарурӣ ба кор мебарад. Дар лаҳҷа як фразеологизме, ки калимаи «**фил**» дар вай ҷузъи асосӣ аст, фақат як узви бадани фил иштирок мекунад. Дар маводи дар даст доштаи мо ҳамагӣ ду воҳиди фразеологӣ бо вожаи «**фил**» мавҷуд аст: **Оли тъ дар гӯши фил ховӣ**, чи қадар гапъ калоча хестъ тъ хавар надорӣ (K). Воҳиди фразеологӣ «**дар гуши фил хов бъдан**» шахсеро далолат менамояд, ки, аз ҳеҷ воқеаву ходисаҳои дуру наздик огоҳ нест ва барои донишмандон онҳо кӯшише наметунад. Таъбири мазкур на тобиши манфӣ дорад на мусбат. Ин навъи фразеологизмҳоро «**халис**» меноманд. Воҳиди фразеологӣ «**аз паша фил сохтан**» аз рӯи ҷисми бузурги фил ба вучуд омадааст, ки маънои ҳар ҳодиса, воқеаи ночизро ба авҷи аъло бардоштанро дорад: **Ай паша фил насоз, иқа** (K). Таъбири мазкур аз забони умумихалқӣ ё забони адабӣ ба лаҳҷаҳои мавриди назар ворид шудааст.

Хърс (хирс) - ҳам ҳамчун ҳайвони даранда дар ҷангал мавқеи худро дорад. Дар лаҳҷаҳои зарурӣ, ки ба ин даранда хавфу хатар таҳдид мекунад, барои ҳимояи худ вай ҳатто ба одам ҳам ҳучум мекунад. Дар фразеологизмҳои лаҳҷавӣ бо калимаи «**хирс**», ки аз нигоҳи миқдор каманд, ду маънӣ ба назар мерасад: **1. Бекор ба гӯшае нишастан. 2. Аз ҳад зиёд фарбеҳ шудан**: Доим дар хона-ш **хърсворӣ ховай** (Ш). **Ира бин, хърсвори дам каст-е** (Т). Аз ин ҷост, воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи «**хърс**» ифодагари қасони ноқараю танбал ва коргурез маҳсуб мешаванд. Дар ин таъбирҳо назари гӯянда ба шахси мавриди назар ба ҳеҷ вачҳ хайрхоҳона набуда, тобиши манфӣ эҳсос карда мешавад.

Рубох/ руба - ҷонвари гуштхор аз навъи сағ, ки думи қалони сермӯй дорад ва ниҳоят дарача ҳилагар аст. Рубох - рамзи найрангу фиреб, ҳилаю ҳилагарӣ аз давраҳои қадим мерос мондааст. Дар лаҳҷаҳои мазкур низ ибораҳои фразеологӣ бо вожаи **рӯбох** маъноҳои манфӣ дошта, найрангу фиребро далолат менамоянд. Онҳо аз калимаи асосӣ ба воситаи пасвандҳои «**-ворӣ**» ва «**-гарӣ**» ташаккул меёбанд: **Рубаворӣ дъм налькун**, дига мъ ба гапойи тъ бовар намеқънъм (П). **Рубагарӣ накън-ъ сари дъст-ма бъги, ки даравтар пала-м-а парун-ъм** (Й).

Бъз (буз) - низ мисли гов, гӯсфанд ҳайвони нафърасон аст. Вай ҳайвони ҷуфтсуми алафхӯри хонагӣ қадар баробари гӯсфанд буда, дорои шох, риши дароз ва думи кӯтоҳ дорад. Вожаи **бъз** дар таркиби ибораҳои фразеологӣ ҳамчун ҷузъи асосӣ омада, маънои хабаркашӣ ва ғаммозиро ифода мекунад: **Мъ барвақт медонистъм, ки тъ-бъзӣ** (K). Дар ин ҷо гӯянда ҳамсухбати худро бе ёрии воситаҳои грамматикӣ ба буз монанд кардааст. Бидуни ин маъно калимаи мазкур дар фразеологизми «**бъзи торазадагӣ**» қаси танҳоро, ки аз мардум худро дур мегирад, дар пастию баландии онҳо шарик нест, ифода мекунад: **Бъзи тора задагивори** то қая ай одамо дур мегардӣ, тъ мурдавъ зънда надорӣ (Ш). Калимаи **бъз** дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ дар шакли мураккаб омада, маъноҳои мухталифро ифода менамояд. Дар ибораи фразеологӣ «**бъзакбозӣ дохтан**»

маънои бо роҳи макру фиреб байни касон чангу чанчол барангехтанро ифода мекунад, Фразеологизми «**бъздил бъдан**» бошад маънои тарсу ҳаросро ифода менамояд ва аз забони адабӣ ба лаҳҷаи мавриди назар гузаштааст: Дина дар мачит пеш ай саршавии нъмоз Гълмади Ашур мардъм-а **бъзакбозӣ дохт (П)**. Насияти мъ-ра гуш къ: одам бояд ҳеч вахт бъздил набоша (х.К).

Инчунин, дар бораи касе, ки фаромӯшхотир асту ҳар чизу чораи худро дар ҳар ҷо, ки рост омад, партофта меравад, ибораи фразеологии изофии «бъзи бичапарто» дар истеъмол фаъл аст: Ранги бъзи бичапартоворӣ сумка-т-а дар ар ҷо напарто (Хов).

Бояд қайд намуд, ки воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи «бъз» хоси лаҳҷаи мазкур набуда, инчунин дар забони умумихалқӣ низ мустамал аст.

Гусфанд – ҳайвони алафхӯри хонагии мансуби ҷуфтсумҳо аст, ки барои истехсоли гӯшт, равған, пӯст, пашм ва шир парвариш менамоянд. Образи вай дар воҳидҳои фразеологӣ назаррас буда, тобиши мусбат дорад. Шахсе бо гӯсфанд монанд карда мешавад, ки мулоимтабиат, хислату қор ва фаъолияти хуб дорад. Муносибаташ ба инсонҳои дигар хайрхоҳона аст. Чунин одам ҳеч гоҳ ба ғазаб намеояд. Ин навъи воҳидҳои фразеологӣ ба воситаи пешоянди номии «**ранги**» ва пасванди «**-ворӣ**» сохта мешавад: Хъдойбердӣ ранги гӯспанд хъшфеълай (П).

Ба ғайр аз ин бофароғат хоб рафтани, аз баду неки дунё хабар надоштан низ ба гӯсфанд ташбеҳ дода мешавад: И мардақора бинен гуспандворӣ хован (П).

Харгӯш - ҷонвари хурди алафхӯри дорои гӯшҳои дароз ва дастҳои кӯтоҳтар аз пояш буда, хеле ҷолок ва даванд аст. Вожаи «харгӯш» дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ омада, ҳамчун рамзи тарсонҷакию буздиӣ аз қадимулайём то замони мо омада расидааст: Авдъло ранги харгӯш тарсонҷакай (Т).

Дар маводи дар дасти мо буда, вожаи «харгӯш» боз ба маънои **хушёриву зирақӣ** меояд ва шахси ҷолокро ба харгӯш ташбеҳ медиҳанд: Қади харгӯш ишорай. (Н). Ранги харгӯш тез медава (Ш).

Дар ҷумлаҳои мазкур ҳамчун воситаи ташбеҳ нақши пешояндҳои номии «ранги» «қади» назаррасанд.

Сағ – ҳайвони хонагӣ буда, ба соҳибаш вафодор аст. Вай тамоми умр хизмати мардумро мекунад. Вай бӯғир аст, изи пой ҷинояткоронро гирифта метавонад, рама ва галларо посбонӣ мекунад. Хулоса, ғуломи ҳалқабардӯши соҳибаш буда, ба вай аз таҳти дил хизмат мекунад. Аломати асосӣ ва фаромушнопазири сағ беҳудава баҳуда ҷакидан (аккос задан) ба шумор меравад. Вобаста ба ин ҳамин аломатҳои сағ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ҳангоми монанд ё ташбеҳ кардан ба назар гирифта мешавад ва шахсеро ба сағ монанд мекунад, ҳамеша дар хона доду фарёд мебардорад, ё ба чанчол кардан одат кардааст: **Иқа (ин қадар) сағворӣ бьсё начак, чӣ иқа мечакӣ?** Ягон-ягон сағоне ёфт мешаванд, ки дар хонаи соҳибаш касони бегонаро мегазанд. Ин чиз ҳам дар воҳидҳои фразеологӣ инъикос ёфтааст. Воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи «сағ» ташаккулёфта, монандкунӣ ба воситаи пасванди «**-ворӣ**» ва пешоянди «қади» сурат мегирад: Биё бас къ, **сағворӣ ай банди по-м нагӣ (П)**.

Дар лаҳҷаи мавриди назар фақат як таъбири фразеологӣ ёфт шуд, ки ба шахс нигаронида шуда, тобиши мусбатро далолат мекунад. Ин ибора «**сағворӣ вафодор**» ном дорад: Усто Расул дар хунаи Мариёбой хизмат мекард ва **сағвори вафодор** бьд (П).

Дигар воҳидҳои фразеологӣ бо унсури луғавии «**сағ**» касони аломату хислати манфӣ доштаро далолат мекунад. Дар воҳиди фразеологии «қади сағ надунистан» кадру қиммат надоштани шахсро дар назди ҳамкорон, ҳамдеҳагон бо сағ муқоиса карда мешавад: Дига търа **қади сағ намедунъм**, хубъш, ки бъра ай ича (Т). Ибораи рехтаи «**сағи сервори дур дохтан**» дар лаҳҷаҳои мазкур серистеъмол буда, маънои «дидаю доништа худро ба нодонӣ задан»-ро ифодагар аст: Кали Мадақима дидӣ, ай амай қор хавар доравъ **сағи серворӣ дур медоза (М)**.

Таъбири «ранги саги девна шидан» бошад, касеро далолат мекунад, ки дар хона ва кӯча мағалу чангу чанчол бардоштан ба вай одат шудааст ва ба ибораҳои фразеологӣ «одами сагмиҷоз» ва «саг шидан» муродиф мешавад: Холмадбой одами сагмиҷоз бӯд, дар солой ахири ӯмрӯш ранги саги девна гашта бӯд (Т).

Воҳидҳои фразеологӣ «аҳволи сага доштан» // «зиндагии сагона доштан» ишора ба шахсе аст, ки зиндагиаш хуб нест, қору меҳнат мекунад, вале бебарор, доимо гарданқачи дигарон: Рустам зиндагии сагона дошт (Т). Аввали омадан-ӯш-да Мадкарим аҳволи саг-а дошт, неки сир-ша ба ҳиҷ ки намеғуфт. Рехтаи фразеологӣ «саг соиб-ш-а дарёв намеқна» ва «қърми саг» ҳоеро ифода мекунад, ки дар он ҳо одамони бисёре ҳам шудааст. Аз он ҳо одами дарқориро ёфтани нӯҳоят мушқил: Ба яг ҳоёра рафтем, ки саг соиб-ша дайров намеқна, одамо ай қърми саг-да бӯсёо бӯдан (Т). Бояд хотирнишон кард, ки «қърми саг» ва «пашаи саг» дар сохтани воҳидҳои фразеологӣ ташбеҳӣ хеле фӯланд. Таъбирҳои мазкур бе ёрии воситаҳои грамматикӣ фразеолгизмҳое, месозанд, ки дар онҳо монандкунӣ бо роҳи муқоисакунӣ сурат мегирад. Дар минтақаи ҷанубии Қӯлоб одами зардбашараро «пашаи саг» ном мебаранд: Аму пашаи саг ҳӣ нум дошт? - Шогърез (х.К).

Аз маводҳои ҳамешуда бо вожаи «саг» як воҳиди фразеологӣ ёфт шуд, ки хабари он дар шакли инқор омада, мазмуни умумии таъбир низ маънои инқорро далолат мекунад: Да и ҳуна саг намеқака (Хов). Дар ин ҷумла иборати фразеологӣ «саг намеқака» маънои чанд вақт боз дар ин хона қасе набуданро мефаҳмонад, яъне нӯҳоят орому соқит.

Эҷодқори асосии воҳидҳои фразеологӣ зоонимӣ халқ аст. Ҳар як воқеаву ҳодиса дар табиат ва ҳома аз назари омма пинҳон намемонад. Барои ин рӯйдодҳо ба арзи мардум расондан, дар баробари ин суҳанро образнок намудану муъҷиза офаридан мардум ҷунин таъбирҳои олиҷанобро фикр қарда бароварданд, ки саршори обуранги бадеианд. Аксарияти таъбирҳои ин гурӯҳ аҳамияти тарбиявӣ дошта, мардумро бо роҳи рост-неқиву неқуқорӣ, андӯхтани илму дониш, ақлу хирад ва оштинопазир будан ба зуқуроти манфии ҳома ташвиқ менамояд ва зимнан мардумро даъват меқунанд, ки аз қамбудиву норасоҳои зиндагӣ ноумед нашуда, барои ояндаи неқ талош намоқанд.

Ихтисораҳо

Анҷ. - Анҷиров	Т. – Тағнов
Р. – Роғ	С.М. – Саримағзор
Й. – Йол	С.Н. – Саринамақ
Н. – Новачун	Ҳам. – Ҳамадонӣ
Ф. – Фарҳор	Ҷ-К. – ҷануби Қӯлоб
Ш. – Шурообод	П. – Порвор
Д-Ҷ. – Даштиҷум	Паш. – Пашадара

Адабиёт:

1. Баҷаев М. Фразеологӣи забони тоҷикӣ дар асарҳои тарҷумавӣ // Тарҷума - балоғати суҳан. Ҷ. 2. – Душанбе, 2005. – С.184-190.
2. Гадоев Н. Роҳҳои сохта шудани фразеологизмҳои ташбеҳӣ дар лаҳҷаҳои ҷануби Қӯлоб // Гулҷини суҳан. – Душанбе, 2012. – С.53-63.
3. Гафарова К.Т. Структурно-семантикӣи анализ фразеологическӣи единиц с зоонимами и фитонимами в таҷикском, немецком и русском языках. – Душанбе, 2010. – 122 с.
4. Гаффаров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Дониш, 1966. – 225 с.
5. Гаффаров Р. Ибораҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф ва маданият, аз 19.03.1963.
6. Маҷидов Ҳ. Фразеологӣи тоҷик. – Душанбе, 1982. – 102 с.
7. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологӣи лаҳҷаи тоҷикони Исфара. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С.50-56.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ». Ҷ. 1. – Душанбе, 2010. – 996 с.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ». Ҷ. 2. – Душанбе, 2010. – 1095 с.

ТДУ: 809. 155. 0

**БАЪЗЕ МУЛОҲИЗАҲО ДОИР БА
ХУСУСИЯТҲОИ АНТОНИМҲОИ
СИФАТ ДАР «МАСНАВИИ
МАЪНАВИИ ҶАЛОЛУДДИНИ
БАЛҲӢ**

*Сулаймонов Искандар Одинаевич,
н.и.ф., дотсент, кафедраи назария ва
амалияи забонишиносии ДДОТ ба номи
Садриддин Айни*

**НЕКОТОРЫЕ ВЗГЛЯДЫ ОБ
ОСОБЕННОСТЯХ АНТОНИМИИ
ИМЁН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В
«МАСНАВИИ МАЪНАВИИ»
ДЖАЛОЛУДДИНА БАЛХИ
SOME VIEWS ON THE
FEATURES OF THE ANTONYMY
OF ADJECTIVES IN MASNAVII
MANAVI BY JALOLUDDIN
BALKHI**

*Сулаймонов Искандар Одинаевич,
к.ф.н., доцент кафедры теории и практики
языкознания ТГПУ имени Садриддина Айни*

*Sulaymonov Iskandar Odinaevich,
associate professor, of the theory and practice
of linguistics, TSPU named after S. Aini*

Аннотатсия

Рушди забон ва равнақи адабиёти тоҷик дар асри XIII бевосита бо номи мутафаккир ва орифи барҷаста, адиб ва ҳакими машҳури замон Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ зич алоқаманд аст. Муҳаққиқони соҳаи забон ва адабиётшиносии тоҷику эронӣ ба боигарии забони «Маснавии маънавӣ», интиҳоби мавзуъ, ғоя, офаридани образҳои нотакрор, истифодаи воситаҳои забонӣ ва тасвири бадеӣ баҳои баланд додаанд. Бинобар ин, мавриди тадқиқ қарор гирифтани забони ин асар ва ё ягон ҷиҳати услубӣ баёни шоир дар аз нигоҳи талаботи забоншиносии тоҷик масъалаи муҳимми илмӣ маҳсуб меёбад. Оид ба паҳлуҳои гуногуни забони «Маснавии маънавӣ» муҳаққиқон дар шакли рисолаву мақолаҳо илмӣ мулоҳизаҳои зиёд баён кардаанд. Вале масъалаи истеъмоли антонимҳо ва хусусан антонимҳои сифат дар забони ин шоҳасар бевосита дар шакли рисолаи ҷудогона мавриди баррасии забоншиносон қарор нагирифтааст. Сифат ҳамчун ҳиссаи мустақилмаъноӣ нутқ дар грамматика ва антонимҳо бошанд, дар баҳши лексикология омӯхта мешаванд. Сифатҳо бештар бо аломату хусусияти ашё қаробатдоранд ва пӯшида нест, ки маҳз зиддияти маъноӣ дар ифодаи аломату хосиятҳои ашёву ҳаводис бештар инъикос меёбад. Калимаҳои сифатӣ дар адабиётшиносӣ ҳамчун як навъи санъати сухан бо истилоҳи «тавсиф» ва антонимҳо бо истилоҳи «тазод ва муқобила маъмул мебошанд. Т.Зехнӣ перомунӣ ин воситаи баён чунин навиштааст: «Дар забони тоҷикӣ бисёр калимаҳои ҳастанд, ки як ё якчанд сифати муайян доранд ва ин калимаҳо аксаран бо ҳамин сифатҳои худ якҷоя қор фармуда мешаванд», ки он дар адабиётшиносӣ бо номи тавсиф маъруф аст. Ӯ дар ҷойи дигар оид ба муҳим будани мақоми калимаҳои антонимӣ чунин менависад: «Яке аз пуртаъсиртарин воситаҳои тасвиrotи бадеӣ муқобил гузоштани ду фикр ба ҳамдигар аст ва ё бо таъбири дигар гӯем, сифат хислатҳои ду кас ва ё ду чизро ба таври муқоиса бо ҳам муқобил гузоштан аст, ки ин зухуротро санъати тазод ва муқобила номидаанд. Вале тазоду антонимҳои Мавлавӣ ҷанбаи фалсафӣ низ доранд. Маҳз тавассути воҳидҳои зидмаъно ба ҳам муқобил гузоштани хосияти ашёву ҳодисаҳо, андешаву афкор аз назари муаллифи маснавӣ осонтару нишонрас мебошад».

Дар ин замина мо тасмим гирифтём, ки баъзе хусусиятҳои антонимҳои сифатро дар «Маснавии маънавӣ» ба сифати ҳадафи асосии таҳқиқоти мазкур қарор бидиҳем.

Калидвожаҳо: *Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, «Маснавии маънавӣ», таҳқиқ, забон, забони мардумӣ, забони осори бадеӣ, антонимҳо, лаҳҷа, осор, забонишиносӣ, забоншиносии тоҷик, пажӯҳиш, хусусиятҳои услубӣ, калимаҳои иқтибосӣ.*

Аннотация

Развитие таджикского языка и литературы в XIII веке тесно связано с именем выдающегося мыслителя и учёного, писателя и мудреца того времени Маулана Джалалуддина Балхи. Исследователи в области таджикско-иранского языка и литературоведения высоко оценили богатство языка «Маснави маънави», выбор тем, идей, создание уникальных образов, использование языковых средств и художественных образов. Поэтому исследование языка данного произведения или любого аспекта манеры выражения поэта считается важной научной задачей с точки зрения требований таджикского языкознания. По поводу различных аспектов языка «Маснави» исследователями высказано множество мнений в виде научных тезисов и статей. Однако, вопрос о качественных антонимах в языке произведении данного поэта не обсуждался лингвистами непосредственно в виде отдельной диссертации. Прилагательные более тесно связаны с признаками и характеристиками предметов, и не секрет, что противоречие по значению в большей степени отражается на выражении признаков и характеристик предметов и событий. Качественные слова в литературе как в виде искусства речи популярны с термином «описание» и антонимами с термином «контраст и противоположность». Например, Т. Зехни об этом средстве выражения пишет: «В таджикском языке есть много слов, обладающих одним или несколькими определенными качествами, и эти слова часто употребляются вместе с этими качествами», что в литературоведении оно известно как описание. В другом месте он пишет о значении антонимов: «Одним из наиболее эффективных средств художественного изображения является противопоставление двух идей, или, другими словами, качества — противопоставление характеристик двух людей или двух вещей. явления искусства контраста и оппозиции. В антонимах, которых использует Мавлави чаще всего ощущаются философский фактор противопоставленные значения слов, признаков предмета и события, взгляд и мысли. Этот подход сделала более понятным и доступным, ярким и эмоциональным языка данного произведения».

В связи с этим мы решили провести небольшое исследование об некоторых особенностях антонимии имён прилагательных на основе материала «Маснави маънави» в объеме научной статьи.

Ключевые слова: *Мавлано Джалалуддин Балхи, «Маснави маънави», исследование, язык, народный язык, язык художественных произведений, антонимы, диалект, произведения, языкознание, таджикское языкознание, исследование, стилистические особенности, цитируемые слова.*

Annotation

The development of the Tajik language and literature in the 13th century is closely related to the name of the outstanding thinker and scholar, writer and sage of the time, Maulana Jalaluddin Balkhi. Researchers in the field of Tajik-Iranian language and literary studies have highly appreciated the richness of the «Semantic Masnavi» language, the choice of topics, ideas, the creation of unique images, the use of language tools and artistic images. For example, in this regard, the researcher Ali Mohammadi Khurasani considered very appropriately: «Regarding the life and works of Maulana, especially the «Masnavi of the Spirit», after he said goodbye to the world of meaning, there are many opinions in historical sources, in Tazkiras, and in the works of a number of literary and orientologists of the world. captured, recorded and rejected. This work, after taking shape in a large book, attracts the attention of the people of science and literature more and more, and it is the «Masnavi of the meaning» that makes the name of Maulana famous and constantly increases his eloquence». Therefore, researching the language of this work or any aspect of the poet's style of expression is considered an important scientific issue in terms of the requirements of Tajik linguistics. Regarding various aspects of the «Masnavi» language, researchers have expressed many opinions in the form of scientific theses and articles. However, the issue of quality antonyms in the language of this poetic poet has not been discussed by linguists directly in the form of a

separate thesis. Adjectives are more closely related to the signs and characteristics of objects, and it is no secret that the contradiction in meaning is more reflected in the expression of signs and characteristics of objects and events. Qualitative words in literature as a type of art of speech are popular with the term «description» and antonyms with the term «contrast and opposite». For example, T. Zehni wrote about this means of expression: «There are many words in the Tajik language that have one or more certain qualities, and these words are often used together with these qualities», which in literary studies it is known as description. In another place, he writes about the importance of antonyms: «One of the most effective means of artistic representation is to contrast two ideas, or in other words, quality is to contrast the characteristics of two people or two things. , who called these phenomena the art of contrast and opposition.

In this context, we decided to make the topic «The study of the language of Mavlano's works in Tajik linguistics» as the main goal of a compact research in the volume of a scientific article.

Keywords: *Mawlano Jalaluddin Balkhi, «Semantic Masnavi», research, language, folk language, language of works of art, antonyms, quality, qualitative antonyms, dialect, works, linguistics, Tajik linguistics, research, stylistic features, quoted words.*

Маълумоти мухтасар дар бораи Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ ва «Маснави маънавӣ»-и ӯ. Ҷалолуддин Муҳаммад 30-юми сентябри соли 1207-и милодӣ дар мавзеи Ваҳши имрӯза, ки он вақтҳо тобеи волии Балх буд, ба дунё омадааст. Ҳаёт Неъматӣ Самарқандӣ ба ин масъала дахл карда навиштааст: «Агарчи ҷаҳониён Мавлоноро нисбати зодгоҳаш – Балхӣ ва бо сабаби гузаштани бисёрии умраш ва эҷодиёташ дар Қуния – Румӣ лақаб додаанд, аммо аз далелҳои аз матнҳои осори ӯ аён мегардад, ки бе шакку шубҳа гуфта метавонем, ки Мавлоно зиндагии худро бо Самарқанд вобаста медонад» [58, с.10-11]. Мо ин масъаларо ба таври мухтасар бо ин қайдҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷамъбаст мекунем: «Дар Вахшонзамин таваллуд ёфта ва минбаъд дар Руму Шом таҳсили илм карда ва ба фаъолияти эҷодӣ пардохта, ӯ дар тӯли ҳаёти пурмаҳсули маънавию иҷтимоияш бо намояндагони қавму миллат ва дину мазҳабҳои гуногун дар муносибати наздике буд. Ба ин маънӣ ишора карда худи мутафаккир гуфтааст:

*Хуросону Ироқ омад мақомам,
Вале чун Шамс дар гавзои Румам.
Зи ҳою ҳуӣ ину он чӣ тарсам,
Ки ман ҳуӣ Димшиқам, ҳуӣ Румам»* [3, с.98].

Давраи ҷавонию камолоти умраш дар Қунияи Туркия гузашта, дар синни 66-солагӣ соли 29-уми декабри соли 1273 аз олам гузаштааст. Мавлоно дар қатори адиб ва мутафаккирони машҳури асримиёнагии тоҷик қарор дорад, ки бо таълифи осори гаронбаҳояш дар таърихи забону адабиёти тоҷик мавқеи хоссаеро ишғол намудааст. Ӯ ҳамчун адиби тавоно ва бомаҳорат аз худ мероси гаронбаҳоеро, мисли «Маҷолисӣ сабъа», «Фихӣ мо фихӣ», «Мактубот», «Девони Шамси Табрэзӣ»(беш аз чихил ҳазор байт), «Маснави маънавӣ» (наздики 26 ҳазор байт) то рӯзгори мо боқӣ гузоштааст.

«Маснави маънавӣ» асари манзуми адабиву фалсафӣ буда, агарчи дар он як қатор қаҳрамонҳои эпикӣ амал намуда, саргузашти аҷибро паси сар мекунад, аммо дар асл ҳадафи Мавлоно Балхӣ тавассути овардани ҳикоеҳои латифу ҷолиб зикр кардани масъалаҳои мухталифи фалсафӣ мебошад.

Ҷалолуддини Балхӣ асари мазкурро ба яке аз шайхони машҳури ҳамзамонаш, пешвои тариқати «футуват» Ҳисомуддини Чалабӣ бахшидааст, ки муаллифи «Маснави маънавӣ» бо ӯ рафқату унсияти беандоза дошт.

«Маснави маънавӣ», ки худи Мавлоно онро муфассири Қуръон (Кашшоф-ул-Қуръон) ҳисоб мекунад, бо забони ба фаҳм наздик эҷод гардида, дорои шигифтҳои хоссае мебошад. Ӯ ин асарро дар тӯли даҳ сол бадоҳатан таълиф намудааст. Ба як ақида

гӯё маснавии мазкур аз шаш дафтар иборат буда, дафтари шашуми он нотамо мондааст, ба ақидаи дигар, он гӯё аз хафт дафтар иборат буда, дафтари охир аз шаш дафтар берун мондааст.

Матни кириллии маснавии номбурда, ки дар вазни рамали мусаддаси махзуф (фоилотун, фоилотун, фоилун) навишта шудааст, фарогири 25685 байт мебошад.

Оид ба пажӯҳишхое, ки доир ба забони «Маснавии маънавӣ» сурат гирифтаанд. Забони осори Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ бо хусусиятҳои хос ва ҷаззобияти худ таваҷҷуҳи аҳли илму ба худ ҷалб кардааст. Дар он унсурҳои забони арабӣ дар шакли калимаҳои умумишудаи ба забони тоҷикӣ дохилшуда, дар намуди истилоҳ, дар қолаби ибора, ҷумла ва матнҳои ҷудоғона, ки як қисми онҳо чун иқтибос аз «Қуръон»-и маҷид ва Ҳадисҳои расули акрам иқтибос шудаанд, мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки ин масъала дар мақолаи Б.Алиева «Перомунӣ омӯзиши калимаҳои арабии «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Румӣ дар забоншиносии тоҷик» [2, с.190-192] инъикос ёфтааст. Муҳаққиқ Ш. Ҷӯразода дар мақолааш «Диалектизмҳо дар эҷодиёти Ҷалолиддини Румӣ (дар асоси маводи «Маснавии маънавӣ»)» [11, с.213-216] оид ба мавқеи калимаҳои лаҳҷавӣ дар забони маснавӣ ва зарурати истеъмоли онҳо дар забони асар маълумотҳои ҷолиб овардааст. Забоншинос Ш. Кабиров оид ба «Вожаҳои омиёнаи варорудӣ дар шеърҳои Мавлоно» [18, с.140-147] тадқиқоти хурдакӣ анҷом дода, муносибати калимаҳои лаҳҷавӣ ашъори Мавлоноро бо лексикаи шеваҳои тоҷикӣ бо мисолҳои мушаххас муайян кардааст. Муҳаққиқ М.Н.Қосимова оид ба хусусиятҳои маъноӣ сохторӣ ва грамматикӣ чанд калимаҳои ибораҳо дар осори Ҷалолуддини Балхӣ [24, с.106-110] таҳқиқи мухтасари ҷолибе анҷом додааст.

Пушида нест, ки дар таркиби ибораҳои изофӣ маъмулан ҷузъи тобеъкунанда ва ҷузъи тобеъшаванда тавассути бандҳои изофӣ алоқаманд мешаванд, вале Қ.Мухторӣ дар мақолаи худ роҷеъ ба як навъи алоқӣ ғайримаъмулии муайянкунандаю муайяншаванда дар таркиби ибораҳои «Маснавии маънавӣ» [31, с.46-50] пажӯҳише анҷом додааст. Масъалаи калимасозии феъл дар мақолаи Р. Усмонов «Қорбурди феълҳои сохта дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Балхӣ» [53, с.10-11] мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Мавлоно дар «Маснавии маънавӣ» ба забони мардумӣ бисёр рӯ олардааст ва натиҷаи ҳамин аст, ки дар матни ҳикоятҳои ӯ теъдоди хеле фаровони ибораҳои фразеологӣ дучор меоянд, ки таркиби оҳ гуногун буда, хусусиятҳои мухталиф доштани калимаҳои арабӣ дар таркиби фразеологизмҳо дар мақолаи М. Хоҷаева, ки роҷеъ ба «Ибораҳои номии фразеологӣ дар «Маснавии маънавӣ» (бо ҷузъҳои арабӣ)» [57, с.82-91] бахшида шудааст.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки профессор А.Ҳасанов нисбат ба дигар забоншиносони тоҷик оид ба хусусиятҳои забонии ашъори Мавлоно бештар мулоҳизаронӣ кардааст, ки андешаҳои ӯ перомунӣ «Муносибати забони ашъори Мавлоно бо гуишҳои шимолии забони тоҷикӣ дар мақолаҳои «Иртиботи забони «Маснавии маънавӣ»-и Румӣ бо гуиши шимолӣ» [60, с.154-160], хусусиятҳои хосу ҷозибанокии шеъри адиб дар мақолаи «Ҷозибҳои забонии «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ» [61, с.152-160], инъикоси баъзе навъҳои зухуроти фонетикӣ дар мақолаи «Усулҳои ҳазфи таркиби вожаҳо дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ» [62, с.8-14] дарҷ ёфта, баъзе ҷиҳатҳои ҷолиби калимасозӣ дар мақолаи «Вижагҳои ташаккули муштакот дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ» [65, с.290-303] мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Номбурда дар мақолаи дигари калонҳаҷми худ роҷеъ ба «Мазмуну мухтаво ва вижагҳои забонии дафтари панҷуми «Маснавии маънавӣ»-и Румӣ» [64, с.48-63] тадқиқи пурқимате анҷом додааст. Саҳми А.Ҳасанов дар дарёфти шохбайтҳои баландҳикмат ва матҳои пурмухтавои ҷолибу ҷозиб ниҳоят калон аст. Вай натиҷаи таҳлилу тадқиқи чунин матҳои олиҷанобро дар мақолаи «Намунае аз нодирагуфторӣ дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ» [65, с.250-257] ба аҳли илм ва дӯстдорони ашъори Мавлоно пешкаш кардааст.

Хусусиятҳои аҷибӣ услубӣю фардӣ зоҳир намудани калимаҳои сохта дар ду мақолаи муҳаққиқ М. Ҳомидова «Сухане чанд оид ба вожаҳои сохтаи «Маснавии маънавий»-и Мавлоно Балхӣ [66, с.58-61] ва доир ба «Калимаҳои сохтаи нодир дар «Маснавии маънавий»-и Мавлоно Балхӣ» [67, с.95-100] маълумотҳои ҷолиби илмӣ инъикос ёфтааст.

Муҳаққиқ Ш.Бӯриев дар мавзӯи «Лексические синонимы в «Маснавии маънавий» Джалолуддини Руми» соли 2003 диссертатсияи номзадӣ ҳимоя карда, хусусиятҳои ҷолиби синонимҳои луғавиро таҳқиқ кардааст.

Ш. Ҷӯразода низ бо унвони «Лексико-грамматические особенности «Маснавии маънавий» Джалолуддина Руми [10] рисолаи номзадӣ дифоъ карда, перомунӣ дар бораи хусусиятҳои луғавӣ-маъноӣ ва сохторию калимасозии калимаҳо дар маснавӣ ибрази андеша кардааст.

Бояд қайд кард, ки дар маснавӣ оид ба масъалаи ҷойгоҳи сухан ва забон, таъсири мусбат ва манфӣи он ва дар бораи маданияти гуфтор фикрҳои бикр ва мулоҳизоти ҷолиб дарҷ ёфтааст, ки ин маъниҳо дар рисолаи Ш. Кабиров «Мақоми забон аз дидгоҳи Мавлавӣ [17] инъикос ёфтаанд. Хусусиятҳои маъноӣ ва роҳҳои сохтани калимаҳо дар заминаи маводи «Маснавии маънавий» дар рисолаи профессор М.Н. Қосимова оид ба «Чор унсур. Маъниофаринӣ. Калимасозӣ (дар асоси маводи «Маснавии маънавий»)» [25] таҳқиқ шудааст.

Ҷар як адиб дорои услуб ва сабки баёни махсуси худ мебошад. Аз ҷумла, тарзи баёни Мавлоно дунёи пуршӯреро менамояд, ки дар ҷаҳон тарафи он як сӯ баҳору сӯи дигар ҳазон ва як тараф гармову ҷониби дигар сарморо менамояд. Чунин шакли ифода инсонро ба вачд меорад, ба фикр кардан, ҷустуҷӯ намудан ва ба давуғеч водор месозад. Профессор С. Сабзаев доир ба «Забон ва сабки баёни Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ» [47] рисолаи хеле пурқиматеро таълиф намуда, ҷиҳати муайян намудани хусусиятҳои услубӣю фардӣи осори Мавлоно саъю кӯшиш намудааст.

Мавлоно дар қорбурди шаклҳои мухталифи феъл ҳамто надорад. Ба хусус феълҳои таркибии номӣ бо сермаъноӣ, муродифат ва рангорангии таркиби калимаҳое, ки ба сифати ҷузъи асосии чунин феълҳоро ташкил мекунанд, фарқ карда меистад. Ҳалли масоили сермаъноии феълҳои содаву таркибӣ ва умуман лексикаи феълро забоншинос Р.Усмонов дар рисолаи худ «Глагольная лексика в «Маснавии маънавий» Джалолуддина Руми [54] ҳадафи тадқиқоти худ қарор додааст.

Забони осори Мавлоно фароғири калимаҳои зиёди аслан тоҷикӣ ва иқтибосӣю омиёна мебошад, ки онҳо дар матнҳои манзум мақсаднок ба қор рафта, дар фарҳангномаҳои тафсирии мураттибон: С.Гавҳарин «Фарҳанги луғот ва таъбироти «Маснавии маънавий»-и Ҷалолуддини Балхӣ» [5] ва Р. Қодириён «Фарҳанги «Маснавии маънавий»: Дафтари аввал [23] тафсир ва тавзеҳ ёфтааст Алалхусус фарҳанги тафсирии Ҳаёт Неъматӣ Самарқандӣ «Фарҳанги вожаҳо ва ифодаҳои мардумӣ дар осори Мавлавӣ» [58] дар луғатнигорӣи тоҷик падидаи нав маҳсуб ёфта, дар ин фарҳангнома дар баробари таҳлили илмӣ ибораҳои фразеологӣ, инчунин дахҳо навъи калимаву ибора ва ибораҳои фразеологӣ аз нигоҳи лингвистӣ таснифу таҳлил карда шудаанд. Вожаномаи мазкур аз муқаддима ҷаҳор боб ва иловаҳо иборат буда, дар боби якум оид ба калима, ибора ва истилоҳот; дар боби дуюм перомунӣ таъбирот (фразеологизмҳо); дар боби сеюм доир ба таркибот ва ниҳоят, дар боби чорум дар хусуси масал ва мақолоте, ки дар забони «Маснавии маънавий» истеъмол шудаанд, шарҳу тавзеҳоти маъноӣ дар робита бо лаҳҷаи гуфтори мардуми Самарқанд тавзеҳ ёфтаанд.

Вожае, сифат ҳамчун аломату хусусияти ашё бе ҳуди ашё бевосита мафҳумро ифода карда наметавонад. Сифат вожаи сермаъноӣ арабиасл аст ва дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» оид ба маъноӣ луғавӣю вожаи он чунин гуфта шудааст: 1. ҳосият, ҳислат; кайфият; 2. баён, тавсиф, васф; 3. тарз, ҳолат, равиш; 4. навъ, ҷинс, ҳел; 5. истилоҳи грамматикӣ: исми сифат [56, с.251]. Аз ин маъниҳои манзуршуда, моҳияти

онро калимаи якуми маънои 1; калимаи дуҷуми маънои дуҷум ва бевосита мафҳуми истилоҳии онро маънои 5-ум инъикос намудааст.

Вижғҳои грамматикӣ сифат ҳамчун ҳиссаи номии нутқ дар забоншиносии тоҷик дар шакли рисолаи ҷудоғона таҳқиқ наёфтааст. Аломатҳои луғавию грамматикӣ он - дорои маъно ва категорияҳои зерин будан дар рисолаи Ш.Ниёзӣ «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» [36] чунин зикр ёфтааст: 1) семантикаи махсус дорад: исм агар предметро ифода кунад, сифат аломат, хусусият ва нисбати чизе ё шахсеро ба чизе ё шахсе мефаҳмонад: духтари *зебо*, марди *доно*, пайраҳаи *пурпечуб*, абрҳои *даргузар*, мурғи *кӯҳӣ* ва ғ.; 2) дараҷаҳои муқоиса (киёсӣ ва олий) ва шакли таъкидӣ дорад: дарахти *баландтар*, дарахти *баландтарин*; гули *суп-сурх*, ранги *заб-зард* ва ғ.; 3) вандҳои махсуси калимасоз дорад: фикри одилона, чеҳраи гандумгун, духтари *боакл*, куртаи *базеб*, мавзеи *ношинос*, ранги *сурхчатоб* ва ғ.; 4) сифат дар ҷумла ба вазифаи муайянкунанда ва хабар меояд: Либосам *тунук*...ҷомаи *боронӣ* надорам (С.А.). Ҳамин нишондодҳо дар китобҳои грамматикаи меъёрии забони тоҷикӣ низ зикр ёфтаанд, масалан, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [6, с.132] бо қайдҳои мазкур дучор омадан мумкин аст.

Ба ҳамин тариқ, аз ин сайри мухтасар оид ба таҳқиқоти хурду калоне, ки ба ягон масъалаи забонии осори Мавлоно ва масъалаҳои марбут ба сифат ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ ва ё мушкилоти истифодаи антонимҳо дар эҷодиёти ин адиби маъруф бахшида шуда бошад, ба чунин хулоса омадан мумкин аст: ханӯз пахлуҳои таҳқиқнашудаи эҷодиёти Мавлоно бисёранд ва мавзуи антонимҳои сифат аз ҷумлаи онҳост; роҷеъ ба ин мавзӯ дар шакли диссертатсия ва ё кори илмӣ-тадқиқотии ҷудоғона дар забоншиносии тоҷик сурат нагирифтааст.

Баррасиҳо доир ба антонимҳои сифат дар забони осори бадеӣ. Мафҳуми антонимҳо. Дар луғатномаҳои лингвистӣ «Навбӣ муносибатҳои маъноии воҳидҳои луғавиеро, ки нисбат ба ҳамдигар дар муносибати муқобилмаъноӣ қарор доранд, **антонимия** номидаанд, ки он хоси тамоми забонҳои дунё махсус меёбад ва ба антонимҳо чунин таъриф муносиб доништа шудааст: «Антоним аз забони юнонӣ: **anti** – зид ва **onyma** – ном гирифта шуда, калимаҳои, ки маъноҳои муқобили ҳамдигарро ифода мекунанд, антоним меноманд» [27, с.35-36]. Истилоҳи «антонимия» ва «антонимҳо» аз он ҷиҳат умумият доранд, ки онҳо калима ва мафҳумҳои бо якдигар зидро ифода мекунанд. Тафовути ин ду истилоҳ дар он аст, ки антонимия мафҳуми умумиро нисбат ба ҳама гуна шаклҳои зидмаъноӣ (калима, морфема, ибора, ибораҳои фразеологӣ, ҷумлаҳои гуногунсохтор) ифода мекунад, вале антонимҳо зухуротии зидмаъноиро танҳо дар доираи калима ва шаклҳои гуногуни сохтории он инъикос мекунанду бас.

Мураттибони луғату фарҳангномаҳои истилоҳоти забоншиносӣ (Х.Ҳусейнов, Қ.Шукурова [68]; М.Бобомуродов, З.Мухторов) дар номгузории ин падидаи забонӣ термини антонимҳоро истифода бурдаанд [4, с.40]. Ҳамин гуна номгузорӣ (яъне антоним гуфтан) ба аксарияти қорҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва китобҳои дарсӣ хос мебошад. Чунончи, муаллифи китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» (барои синфи 11) Б.Қамолиддинов аз мафҳуми «антоним» қор гирифта, фикри қолиберо оид ба хусусияти антонимҳо баён намудааст: «Калимаҳои муқобилмаъно дар таркибҳои ибора ё ҷумла омада, ба василаи муқобилгузории ашё, аломат, ҳолат, амал, ҳодисаҳои табиат, воқеаҳои зиндагӣ моҳияти масъаларо барҷаста, қолиб ва муассир ифода мекунанд, бинобар ин дар услубҳои бадеӣ, рӯзноманигорӣ ва муошират воситаи муҳими тасвири қозибанок ба шумор мераванд. Беҳуда нест, ки адибон калимаҳои муқобилмаъноро барои номгузории унвони асару филмҳои бадеӣ ба қор бурдаанд: «Ҷанг ва сулҳ», «Ҳайр ва Шар», «Зиндаҳо ва мурдаҳо», «Баҳор ва ҳазон», «Сурх ва сиёҳ» ва ғайра» [19, с.39-40].

Таҳқиқи антонимҳо дар забоншиносии рус ва тоҷик. Ба масъалаи тадқиқи антонимҳо дар забоншиносии рус муҳаққиқон В.Н.Комиссаров [22], Л.Ю.Максимов [28], А.А.Киреев [20], В.Н. Ключева [21], А.А. Новиков [38], Д.Н. Шмелёв [70] ва дигарон бештар дар солҳои 50-70-уми асри гузашта (XX) таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд.

Дар забоншиносии тоҷик омӯзиши моҳияту хусусият, роҳҳои ташаккул ва таҳаввул, таснифоти антонимҳо аз рӯйи маъно ва сохти калимаҳои антонимӣ дар мақола ва рисолаву китоби М.Муҳаммадиев [32; 33; 34] нисбатан бештар пайдо кардан мумкин аст. Қ.Тоҳирова дар китоби худ «Лексикаи лабони адабии тоҷик» [52] аз маълумотҳои доир ба антонимҳо ба таъб расонидаи М.Муҳаммадиев чизи бештареро дарёфтани номумкин аст. Ҳ. Талбакова дар бобати антонимҳои фразеологӣ ва хусусиятҳои мухталифи антонимҳо дар забони тоҷикӣ солҳои 1990 ва 2000 мақолаву рисолаи ҷудогона ба ҷоп расонидааст. Ин муҳаққиқ бори аввал дар забони тоҷикӣ «Луғати антонимҳои забони тоҷикӣ»-ро мураттаб сохта соли 2000 дастраси аҳли илм ва хонандаи тоҷик гардонидаст.

Дар «Фарҳанги вожаҳо ва ифодаҳои мардумӣ»-и Ҳаёт Неъматӣ Самарқандӣ, бо вучуди хусусияти лексикографӣ доштан, дар он муносибати байни калимаҳои умумистеъмоли ва диалектизмҳои дар «Маснавии маънавий» қорбастишуда на танҳо шарҳу тавзеҳ ёфтааст, балки то андозае хусусияти таҳлилий низ пайдо карда, унсурҳои нутқи мардумӣ дар шакли калима, ибора, истилоҳот, таъбирот, таркибот, масалу мақолот гурӯҳбандӣ гардонидаст, ки дар миёни онҳо калимаҳои сифатӣ ва хусусан вожаҳои хусусияти зидмаъноидошта кам нестанд. Масалан, шакли грамматикӣ антонимҳои сифат, ки тавассути пешвандҳои *бо-* ва *бе-* сохта шудааст, дар намунаҳои *боҳузур* (бомалол, бароҳат) - *беҳузур* (нороҳат) ҳамчун диалектизми муқобилмаъно дар матн ба қор рафтааст:

Ту ба аксӣ пеши кӯрон баҳри ҷоҳ,

Боҳузур ой, нишинӣ пойгоҳ [58, с.64].

Меситонӣ аз хасон, то водихӣ даҳ, чордаҳ,

Дар ҳавои шоҳидиву луқмае, эй беҳузур! [58, с.61].

Дар ташаккули унсурҳои зидмаъно калимаҳои сифатӣ афзалияти зиёд дошта бошанд ҳам, мутаассифона, дар осори илмӣ ба забони адабӣ тааллуқдошта ва дар тадқиқотҳои ба самти шевашиносӣ нигаронидашуда низ мо қори илмӣ ҷудогонаеро, ки фарогири ҳалли тамоми масъалаҳои марбут ба антонимҳои сифат бошад, мушоҳида намекунем.

Тамоми вижагиҳои калимаҳои антонимӣ бештар дар сабки бадеӣ – дар осори манзуму мансури адабиёти классикӣ форсу тоҷик ва адабиёти муосир бо хусусиятҳои хоси худ ифода ёфта, барои ифодаи муқобилгузориҳои ҷиҳатҳои гуногуни аломати ашъ, шахс ва ҳодисаву воқоҳо хизмат намудааст.

Дар асарҳои илмӣ тадқиқоти марбут ба забон ва услуби асари бадеӣ антонимҳои сифат ҳамчун унсурҳои луғавӣ маъноӣ ва воситаи тасвири бадеӣ, яъне алоқамандона бо санъати мутаҷаддид таҳқиқ шудааст. Дар робита ба ин масъала муҳаққиқи забон ва услуби назми М.Турсунзода А.Абдуқодиров мақолаи махсусе бо унвони «Вазифаҳои услубӣ антонимҳо дар назми М.Турсунзода» [1] ба таъб расонидааст. Пӯшида нест, ки дар назми устод Мирзо Турсунзода дар баробари калимаҳои адабии китобӣ, инчунин вожаҳои умумистеъмолии тоҷикӣ, ки онҳо хоси услуби гуфтугӯӣ буда, қариб барои ҳамаи намояндагони шеваю лаҳҷаҳои тоҷикӣ фаҳмову дастрас мебошанд, ба таври фаровон дучор меоянд. Профессор Р. Ғаффоров дар мақолаҳои ба антонимҳо бахшидааш [7; 8] имкониятҳои муқобилмаъно гардидани калимаҳоро аз нигоҳи истеъмоли вожаҳо дар услубҳои гуногуни нутқ дар заминаи маводи забони адабии ҳозираи тоҷик баррасӣ намудааст.

Ҳамин тавр, дар бештарин рисолаҳои илмӣ ба забон ва услуби асари бадеӣ бахшидашуда ба истиснои баъзе маълумотҳои мухтасари маҷмӯӣ доир ба масоили антонимҳо таҳлили амиқи ин мавзӯ мушоҳида карда намешавад.

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ доир ба масъалаи муносибати маънову мафҳумҳои моҳиятан ба ҳам муқобил аз нигоҳи қонунии фалсафии ба ҳам зидҳо наздик шуда, шинохти ин ҷаҳонро тавассути таъсири мутақобилаи зидди ҳамдигар доништа, дар ин

хусус дар «Маснавии маънавӣ» дар «Достони Сардори турк ва мутриби ӯ» чунин навиштааст:

Нафӣ зидди ҳаст бошад бе шаке,
То зи зид зидро бидонӣ анндаке.
Ин замон чуз нафӣ зид оълом нест,
Андар ин нашъат даме бе дом нест

Масалан, дар мисраи дуҷуми байти зер Мавлоно калимаҳои зидмаъноӣ мансуб ба антонимҳои луғавӣ: **чуст** (чаққон, қобил, ухдабаро) – **қоҳил** (танбал, лаванд, сусткор)-ро ин гуна муқобил гузоштааст:

Ҳар лақаб, к-ӯ дод, мубдал нашуд,
Он, ки **чустаи** хонд, **қоҳил** нашуд [3, с.94].

Ё ин ки дар намунаи дигар бо истифода аз воситаҳои грамматикӣ – пешвандҳои **бо-** ва **бе-** антонимҳои морфологӣ ва ё ҳамреша сохта шудааст: **боҳиммат** (қавиירוҷа, боазм; ҷавонмард, дасткушод, саҳопеша) – **беҳиммат** (беירוҷа, ноустувор; дун, мумсик, тангдаст):

Он ки **беҳиммат**, ҷӣ **боҳиммат** шуда,
В-он ки **боҳиммат**, ҷӣ **бонеъмат** шуда [3, с.182].

Зикр кардан муҳим аст, ки антонимҳои ҳамреша дар қолаби калимаҳои мураккаб омада, вазифаи муқобилгузори маъноӣ ду предметро таъмин кардаанд: **моҳрӯ** (зебо) – **сияҳрӯ** (зишт, нозебо, ногувор):

З-он ки Мусоро ту **моҳрӯ** кардаӣ,
Моҳи ҷонамро **сияҳрӯ** кардаӣ [3, с.165].

Дар мавриди дигар мо ҳолати муқобил афтодани калимаи тоҷикиро бо вожаи иқтибосии арабӣ мушоҳида менамоем: **гофил** (беҳабар) - **боҳабар** (воқиф), ки чунин зухурот низ барои тақомулҳои ҳаёти антонимҳо созор афтадааст:

Бори аъробӣ бад-он маъзур буд,
К-ӯ зи Даҷла **гофилу** бас дур буд [3, с.189].
Гар зи Даҷла **боҳабар** будӣ чу мо,
Ў набурдӣ он сабуро ҷо ба ҷо [3, с.189].

Як воситаи муҳими дар муносибати зидмаъноӣ қарор гирифтани калимаҳо дар забони маснавӣ истеъмоли ёфтани вожаҳои зиёди иқтибосии мансуб ба сифат мебошанд, ки бештарини онҳо дар аҳди Мавлоно ва ҳам дар замони мо серистеъмолу оммафаҳманд ва дар тақомул ёфтани таркиби луғавии забонамон ва рушди ҳаёти антонимҳои сифат нақши назаррас доранд. Чунончи: **золим** (ситамгар, зулмкунанда, мардумозор, бедодгар, бераҳм) – **мазлум** (зулмдида, ситамкаш, ҷафокашида)

Золим аз **мазлум** кай донад касе,
К-ӯ бувад **суҳрай** ҳаво ҳамчун хасе [3, с.125].

Таснифу таҳлили маводи ҷамъоваришуда нишон медиҳад, ки дар «Маснавии маънавӣ» имкониятҳои антонимшавии сифатҳои асли дар муқоиса ба сифатҳои нисбӣ аз ҳар ҷиҳат бештар аст. Антонимшавии сифатҳои асли: **дароз** – **қӯтоҳ**, **пир** – **ҷавон**:

Он **дарозу қӯтоҳ** авсофи тан аст,
Рафтани арвоҳ дигар рафтан аст [3, с.103].

Ҳам дар он соат зи «соат» раст ҷон,
З-он ки «соат» **пир** гардонад **ҷавон** [3, с.108].

Антонимшавии сифатҳои нисбӣ: **васфи инсонӣ** – **васфи ҳайвонӣ**:

Меҳру риққат **васфи инсонӣ** бувад,
Ҳашму шаҳват **васфи ҳайвонӣ** бувад [3, с.164].

Сифатҳои асли ҳангоми қабул кардани категорияи дараҷа низ дар муносибати зидмаъноӣ қарор гирифта метавонанд: **батар** (бадтар, зишттар) – **хуштар** (хубтар, беҳтар). Чунончи:

Гар «Худо хоҳад» нагуфтанд аз **батар**,
Пас Худо бинмудашон аҷзи башар [3, с.24].

*Гуфтамаи пӯшида хуштар сирри ёр,
Худ дар зимни ҳикоят гӯш дор [3, с.29].*

Сифатҳо дар натиҷаи субстантиватсия шудан аломатҳои грамматикӣ худро аз даст дода, ба парадигмаҳои исм соҳиб мешаванд. Масалан, дар намунаи зерин сифатҳои **бадҳол** ва **хушҳол** пасванди чамъсози –**он** кабул карда, ба саволи **кӣ** ҷавоб шуда, анд:

*Ман ба ҳар чамъияте нолон шудам,
Чуфти бадҳолону хушҳолон шудам [3, с.21].*

Сифатҳо дар ҳамаи шаклҳои сохтори худ – сода, сохта, мураккаб, таркибӣ ва дар қолаби ибораҳои сифатӣ низ дар муносибати зидмаъноӣ қарор дошта метавонанд.

Антонимшавии сифатҳои сода: **бад** – **нек** – **зишт**; **танг** – **фарох**:

*Ҳар кӣ чун ҳиндуи бад савдой аст,
Рӯзи аршаи навбати расвой аст [3, с.193].*

*Рангҳои нек аз хумми сафост,
Ранги зиштон аз сиёҳобай ҷафост [3, с.65].*

*Дил нагардад танг з-он арсай фарох,
Нахли тан он ҷо нагардад хушкшоҳ [3, с.208].*

Антонимшавии сифатҳои сохта, ки тавассути пасванди –**ӣ** сифатҳои нисбӣ сохтаанд: **хокӣ** – **обӣ**:

*Мавҷи хокӣ ваҳму фаҳму фикри мост,
Мавҷи обӣ маҳву суқр асту фаност [3, с.54].*

Антонимшавии сифати содаи ҳамрешаи - **хуш** ва сифати сохта бо пешванди инкорӣ **но-**: **нохуш**:

*Тоифай нахҷир дар водий **х(в)аш**,
Будашон аз шер доим кашмакаи [3, с.73].
Бас ки он шер аз камин медадрабуд,
Он чиро бар ҷумла **нохуш** гафта буд [3, с.73].*

Антонимшавии сифатҳои мураккаб: кажбаён – хушзабон:

*Ҳам муҳаббат динашону ҳукмашон,
Аз пайи туморҳои **кажбаён** [3, с.64].*

*Дастӣ ман бешкаста будӣ он замон,
Ки задам ман бар сари он **хушзабон** [3, с.36].*

Антонимшавии сифати мураккабсохти **сиёҳоба** бо ибораи исмии **оби хуш**; дар муносибати муқобилмаъноӣ қарор гирифтани ибораҳои исмии изофии **оби сияҳ** ва **оби хуш**:

*Гар ту хоҳӣ отаи **оби х(в)аш** шавад,
В-ар нахоҳӣ об ҳам отаи шавад [3, с.100].*

*Бут **сиёҳоба**-ст дар кӯза ниҳон,
Нафс мар **оби сияҳро** чашма дон [3, с.66].*

***Оби хушро** сурати отаи мадеҳ,
Андар отаи сурати обе манеҳ [3, с.92].*

Ҳамин тариқ, дар ин фасл маъно ва мафҳуми истилоҳоти антоним ва антонимия шарҳу тавзеҳ ёфта, масъалаи дараҷаи таҳқиқи антонимҳо дар забони асари бадеӣ ба миён гузошта шуд. Дар ин росто муайян карда шуд, ки нақши антонимҳо, хусусан калимаҳои муқобилмаъноӣ сифатӣ дар бобати ҷилои бадеӣ пайдо намудани забони асар, таъсирбахшу ҷозибанок баромадани нутқи муаллиф ва забони персонажҳои асари бадеӣ кам набудааст. Бояд қайд намуд, ки маҳорати шоирии Мавлоно дар корбурди теъдоди зиёди антонимҳои сифатӣ бо ширкати хелҳои сифат – асли ва нисбӣ, сифатҳои гуногунсохтор – сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ, калимаҳои иқтибосии сифат, сифатҳои субстантивӣ ва амсоли инҳо дар ин фасл ба тариқи масъалагузорӣ бо овардани намунаҳо аз «Маснавии маънавӣ» нишон дода шуд. Муайян карда шуд, ки таҳқиқи мавзӯи мазкур муҳим мебошад ва забони «Маснавии маънавӣ» бо забони

адабии муосири тоҷик бо лаҳҷаю шеваҳои тоҷикӣ бевосита муносибат дошта дар рушду такомули он нақши назаррас дорад.

Антонимҳои сифат ва муносибати онҳо бо санъати тазод. Қайд кардан муҳим аст, ки истифодаи хусусиятҳои гуногуни воситаҳои забонӣ дар жанрҳои мухталифи адабӣ – осори манзум ва мансур дар таъмини равоии ду шоҳи улуми филологӣ – забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ нақши бориз дорад. Ин аст, ки зухуроти забоние чун синониму антонимҳо, омониму сермаъноӣ (полисемия) барои ба вучуд омадани санъатҳои лафзӣ маънавие амсоли муродифот, тазоду муқобала, таҷнису истиора, кинояву ташбеҳ ва ғайра заминаи воқеӣ мебошанд. Агар тавассути воситаҳои забонӣ ҳақиқати зиндагӣ нишон дода шавад, пас ба воситаи санъатҳои бадеӣ забони осори бадеӣ хусусияти образнокӣ, муассирӣ, бахшидани лаззати маънавӣ эстетикӣ ва ба таври бадеӣ инъикос намудани ҳодисаву воқеаҳо, тасвири ашъу манзара, симои зоҳирию олами ботинӣ персонажҳо ба вуқӯ меояд.

Дар байни мафҳуми антонимҳо ва тазоду муқобала ҳам умумият ва ҳам тафовут мушоҳида карда мешавад. Умумияти ин ду истилоҳ дар он аст, онҳо мафҳумҳои зидмаъноро ифода мекунанд. Антонимҳо дар асари бадеӣ вазифаи тазодро пурра ва бешакку шубҳа иҷро карда метавонанд. Тафовути истилоҳоти мазкур дар он аст, ки антонимҳо фақат як ҷузъи санъати тазодро ифода намуда, муқобилгузори маъноӣ ашъ ва ҳодисаҳо ба таври мушаххас нишон медиҳанд. Вале санъати тазод бо мафҳумҳои кулл шабоҳат дошта, зимни он ҳама гуна навъҳои муқобилгузорӣ – маъно, мафҳум, фикр ва монанди инҳо дар назар дошта мешавад. Истилоҳи тазод вожаи арабиасл буда, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [55; 56] бар ду маъно роиҷ будани он зикр шудааст: 1) ба маънои луғавӣ «зиддият, муқолифат, ихтилоф»; 2) истилоҳи адабиётшиносӣ буда, зимни он ба ҳам зид гузоштани ду ҳодиса дар асари бадеӣ дар назар дошта мешавад [56, с.306].

Муаллифи рисолаи «Каломи бадеъ» Х. Шарфов дар истинод ба нуқтаи назари Ар-Родуёӣ, Рашиди Ватвот, Шамси Қайси Розӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Атоуллои Ҷувайнӣ ва дигарон оид ба тазоду муқобила (мутобиқа) таъкид мекунанд, ки «Ин санъатро дар аввалҳо мутобиқа ё мутаод мегуфтаанд. Аз ҷумла Родуёӣ онро мутобиқа ва мутаод, Рашиди Ватвот мутаод, Шамси Қайс мутобиқа, Ҳусайн Воиз мутаоду мутобиқа ва Атоулло мутобиқа гуфтаанд» [69, с.114-115].

Дар заминаи таърифи адабиётшиносони гузашта Х. Шарифов андешаҳои худро оид ба ин мавзӯ идома дода нигоштааст: Маълум мешавад, ки мутобиқа дар он замон ду маънои истилоҳӣ доштааст. Таърифи ин санъат дар Ватвот, ба истиснои тарзи таъбир, низ равиши Родуёӣ аст. Шамси Қайс мутобиқаро муқобилаи ашъи зид медонад ва мегӯяд: «Дар санъати сухан муқобилаи ашъи мутаодро мутобиқа хонанд». Ҳусайн Воиз афзудааст, ки онро таноқуз ва тақобул низ гуфтаанд. Ба қавли ӯ «Мутобиқа дар луғат мувофиқат кардан аст ва ин санъатро мутобиқа ба воситаи он гуфтаанд, ки шоир мутобиқ гардондааст алфози мутаодро дар қавли худ бо якдигар ва инро тибқ ва татбиқ низ гуфтаанд». Атоулло навиштааст, ки барои шуарои Аҷам мутобиқа «овардани алфоз аст, ки зидди якдигар» бошанд [69, с.114].

Барҳақ, таъкид карда мешавад, ки «Тазод аз рӯи маънии калима чизи зид аст, мутобиқа ба ҳам мутобиқ омадани чизҳои ба ҳам зидро мегӯянд. Муқобила шинохтани сифатҳои муқолифи муқоисашавандаҳост. Тасвирҳои тазодӣ дар адабиёти тоҷик решаҳои анъанавӣ дошта, унсурҳои он дар зерини таъсири таълимоти дуалисти зардуштӣ, ки дар китоби муқаддаси «Авасто» зимни ифодаи ду мабдаи ба ҳам зид – неки ва бадӣ дарҷ ёфтаанд, мушоҳида карда мешавад. Масалан, дар мисраи якум ва дуҷуми байти зерини «Маснавии маънавӣ» якбора се калимаи синонимӣ – *мақшӯф* (кашфқардашуда, ошкоро, кушода), *бараҳзна* (1) луч, урён; 2) маҷозан: ошкор, падидор, зоҳир, фош), *ошкоро* (кушода, фош, падидор) бо вожаи *пинҳон* (пӯшида, махфӣ, мастур) дар муносибати антонимӣ қарор гирифта, заминаи пайдоиши санъати тазод гардидаанд:

Гуфт: «Мақшӯфу бараҳна гӯй ин,

Ошкоро беҳ, ки пинҳон зикри дин [3, с.29].

Адабиётшинос Т.Зехнӣ роҷеъ ба моҳияти тазод ва муқобила чунин навиштааст: «Яке аз пуртаъсиргарин воситаҳои тасвиrotи бадеӣ ҳамоно муқобил гузоштани ду фикр ба ҳамдигар аст ва ё ба таъбири дигар ғуем, сифат ва хислатҳои ду кас ва ё ду чизро ба таври муқоиса ба ҳам муқобил гузоштан аст, ки санъати тазод ва муқобила ном дорад» [14, с.82]. Ӯ барои тақвияти фикри худ чанд мисол аз ашъори Фирдавсию Низомӣ ва Ҳилолӣ далел овардааст:

Зидди ҳам қарор гирифтани ду ҳодиса:

Чунин аст расми сарои дурушт,

Гаҳе пушти зину гаҳе зин ба пушт (Фирдавсӣ).

Ба ҳангоми сахтӣ машав ноумед,

Ки абри сияҳ борад оби сафед (Низомӣ).

Лайлию зи ҳусн боғ дар боғ,

Маҷнуну зи ишқ доғ дар доғ (Ҳилолӣ).

Оид ба муқобилгузори хислату характери қаҳрамонҳои достони «Лайлӣ ва Маҷнун» Ҳилолӣ Т.Зехнӣ ин гуна изҳори андеша кардааст: «Ин ҳусни муқобила, ки Ҳилолӣ бастааст, дар тасвири ҳолати руҳияи қаҳрамонҳои ӯ ниҳоят аҳамияти калон дорад. Истифодаи санъати тазоду муқобила бо риояи санъати таносуб қариб дар ҳама достонҳои «Лайлию Маҷнун» дида мешавад. Ин равияро аввалин бор Низомӣ пеш гирифта буд ва дигар муаллифони ин достон асосан ӯро пайравӣ кардаанд» [14, с.85].

Б. Камолиддинов роҷеъ ба муносибати байни санъати тазод ва зухуроти антонимҳо изҳори андеша намуда чунин навиштааст: «Тафовути санъати тазод аз ҳодисаи муқобилмаъноӣ ин аст, ки дар санъати сухан ду воқеа, ҳодиса, манзара, ҳолати руҳии шахс бо ҳам зид гузошта мешавад, вале дар антонимҳо фақат маъноҳо муқобили ҳамдигаранд». Муҳаққиқ барои тақвияти гуфтаҳои худ абъти зеринро ҳамчун намунаи санъати тазод ва калимаҳои антонимӣ намуна оварда, калимаҳои антонимиро як навъи санъати тазод арзёбӣ кардааст: 1) антонимшавии калимаҳо:

Бихандад лола дар саҳро

Ба сони чеҳраи Лайло,

Бигиряд абр дар гардун

Ба сони дидаи Маҷнун (Рӯдакӣ).

2) Санъати тазод, ки дар он ду ҳодиса ба ҳам муқобил гузошта шудааст:

Лайлӣ сари зулф шона мекард,

Маҷнун дурри ашқ дона мекард (Низомӣ).

Санъати тазод ҳамчун василаи ифодаи мафҳумҳои муқобилмаъно дар забони осори мазум ва мансур нақши муҳим дорад. Муаллифони дастури таълимии «Лексикаи забони адабии тоҷик» дар ин хусус чунин нигоштаанд: «Тазод сифат ва хислати ду кас, ду чиз, образ ва воқеаҳои ба ҳам муқобилро нишон додан аст. Аммо мафҳуми тазод ва антоним ба ҳам баробар намеояд. Дар тазод маънои умумии матн ба асос гирифта мешавад, ки дар таркиби он на ҳамеша калимаҳои антонимӣ мавҷуд буда метавонанд» [34, с.49].

Ба ҳамин тариқ, таҳқиқи истилоҳоти антонимҳо ва тазод собит намуд, аз як тараф, дар байни онҳо умумият ва тафовут чой дошта бошад, аз тарафи дигар, вазифаи иловагӣ ва муродифу вариантҳои дигар доштани истилоҳи тазод: *мутазод*, *муқобила*, *мутобиқа*, *таноқуз ва тақобул*, *тибоқ ва татбиқ* боиси то андозае аз иҷрои вазифаи бевоситаи худ дар қанор мондани он гардидааст. Ба назари мо зимни ифодаи як ё якчанд вазифаю амали наздик танҳо аз истилоҳи тазод ва ё мутазод қор гирифтани беҳтар аст. Дар китобҳои дарсии мактабӣ зухуроти нисбат ба чои истилоҳи антоним қорбаст гардидани термини *мутазод* низ мушоҳида карда мешавад.

Дар луғатҳои классикӣ бо мақсади пурра инъикос кардани маънои калима аз зухуроти антонимҳо моҳирона истифода мебарданд. Масалан, Ғиёсиддин Муҳаммад

дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин тарзи шарҳдиҳиро истифода бурдааст: «**обод** – зидди **вайрон**; **охир** ба маънии зидди **аввал**» [9, с.17-18]. Масалан, Ҳаёт Неъматӣ Самарқандӣ дар «Фарҳанги вожаҳо ва ифодаҳои мардумӣ дар осори Мавлавӣ» [58] аз ҳамин навъи ташреҳ истифода бурда, байти зерини маснавино, ки дар он байни зухуроти антонимҳо ва тазоду муқобила тафовут нест, чун далел истифода бурдааст: 1) **туруш** – муқобили **ширин**:

Об дар зӯра туруш бошад, валеқ

*Чун ба ангурӣ расад, **ширину нек*** [58, с.180].

2) **туруш** – хашмнок, ғазабнок, бадқаҳр дар муқобили **хуш**:

Бо ҳамагон рзтуруш аст, эй аҷаб,

*Ё ки ба берун **хушу** бо мо **туруш**?* [58, с.180-181].

Муҳаққиқон ба маҳорати суҳанварии Ҷалололдини Балхӣ баҳои баланд дода, чунин нигоштаанд: «Забони модарӣ забони китобӣ нест, забони «алла»-и модар, забони зиндаи гуфтугӯии одии халқ аст. Забони шеъри Мавлоно ана ҳамин забон, забони «алла»-и модар, забони модарӣ, забони хонавода, кӯчаву хиёбон аст. Мавлоно дар таҷрибаи худ исбот кард, ки забони зиндаи гуфтугӯии халқӣ забони шеъри асил аст ва барои худнамоии забондонии худ аз вожаҳои мушқилписанду душворфаҳми сохта, ки дархӯри халқи одӣ нест, истифода кардан бидуни эҳтиёҷ аст» [58, с.12-13]. Қобили тазаққур аст, ки истифодаи навъҳои гуногуни антонимҳо ҳамчун як ҷузъи санъати тазод ва муқобала дар адабиёти тоҷик мақоми муҳим доштааст.

Хулоса дар мақолаи мазкур, мо доир ба масъалаҳои дараҷаи омӯхта шудани хусусияти забонии «Маснавии маънавӣ», баррасиҳои илмӣ роҷеъ ба сифат ҳамчун ҳиссаи мустақилмаъноӣ нутқ, категорияҳои асосии сифат, дараҷаи омӯхта шудани ин мавзӯ дар забоншиносии тоҷик ва умумияту тафовутҳои сифат бо санъати тавсифро мавриди муҳокима қарор дода, ба чунин натиҷаҳо ноил гардидем:

1. Таҳқиқи адабиёти илмӣ ба «Маснавии маънавӣ» бахшидашуда нишон дод, ки бевосита дар забоншиносии тоҷик антонимҳои сифат бо таҳлили васеъ ҳамчун проблемаи илмӣ мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст.

2. Аз намунаҳои баррасишуда муайян гардид, ки дар ташаккули антонимҳои сифат хелҳои асосии он – сифатҳои аслий ва нисбӣ, сифатҳои гуногунсохтор, калимаҳои иқтибосии арабӣ, сифатҳои субстантиватсишуда нақши муҳим доштаанд.

3. Нақши антонимҳои сифат дар назми бадеӣ ҳамчун воситаи баён ва ҳамчун санъати бадеӣ дар таъмин намудани образнокии суҳани адибон ва таъсирбахшу ҷаззоб баромадани андешаҳои муаллифони муҳим будааст.

4. Масъалаи умумият ва тафовути антонимҳо аз санъати тазод ва муқобила дар асоси истифодаи андешаҳои забоншиносон ва адабиётшиносони гузаштаву муосир – Ар-Родуёнӣ, Рашиди Ватвот, Ҳусайн Воизи Кошифӣ; Б. Камолиддинов, М. Муҳаммадиев, Х. Шарифов, Т. Зеҳнӣ ва дигарон нишон дода шуд. Ба ақидаи мо, зимни баррасии калимаҳои зидмаъно қорбурди истилоҳи «антоним» ва ҳангоми муқобилгузории ҳодисаву воқеа қорбасти термини «тазод ва ё мутазод ба мақсад мувофиқ аст.

5. Ҷалололдини Балхӣ яке аз адибони машҳури адабиёти тоҷик аст, ки бори аввал асаре бо оҳанги фалсафӣ ахлоқӣ ва динӣ бадеие бо унвони «Маснавии маънавӣ» бо забони содаву раван ва бо истифода аз дурдонаҳои ҳикмату гуфтори тоҷикӣ офарид, ки он на танҳо номи муаллифро дар таърихи адабиёт ва илми тоҷик абадӣ гардонид, балки инчунин лексикаи пурғановати маснавӣ дар инкишоф ва тараққии забони тоҷикӣ дар асри XIII, баъд аз он ва дар замони мо хизмати шоиста дорад.

7. Рушду инкишофи забони адабии тоҷик ва забони назми он дар ин марҳилаи рушд дар баробари Саъдӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ бо номи Ҷалололдини Балхӣ низ робитаи ногусастанӣ дорад. Дар «Маснавии маънавӣ» тамоми хусусиятҳои забонӣ, аз қабилҳои тобиши маъноии калимаҳо, калимасозии ибораориро бо иштироки сифатҳо дар сохтани шаклҳои гуногуни антонимҳо мушоҳида кардан мумкин аст.

Адабиёт:

1. Абдуқодиров А. Вазифаҳои услубии антонимҳо дар назми М.Турсунзода // Масъалаҳои забони тоҷикӣ (Маҷмуаи илмии ИДП ш.Душанбе, 1978. – С.35-43.
2. Алиева Б. Перомунӣ омӯзиши калимаҳои арабии «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалололидини Румӣ дар забоншиносии тоҷик//Номаи Донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хучанд, 2016, 34 (49). – С.190-192.
3. Балхӣ Ҷалолуддин Муҳаммад. «Маснавии маънавӣ». Ҷилди 1. Дафтарҳои 1 ва 2. – Душанбе, Адиб. – 480 с.
4. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе: ДМТ, 2016.
5. Гавҳарин С. Фарҳанги луғот ва таъбироти «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалололидини Балхӣ. Иборат аз 9 ҷилд. – Техрон, 1362 ҳ.қ.
6. Грамматикаи забони адабии тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
7. Ғаффоров Р. Нависанда ва забон. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 208 с.
8. Ғаффоров Р. Калимаҳои антонимӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо//Мақтаби советӣ. 1990, №9. – С.19-23.
9. Ғиёсуддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 1. Таҳияи А.Нуров. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
10. Джуразода Ш. Лексико-грамматические особенности «Маснавии маънавӣ» Ҷалолуддина Руми. – Душанбе, 1998. – 146 с.
11. Джуразода Ш. Диалектизмҳо в творчестве Ҷалололидина Руми (на примере «Маснавии маънавӣ») // Саҳми олимони ҷавон дар инкишофи илм. – Душанбе: 1999. – С.213-216.
12. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: Маориф, 1985.
13. Забони ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексика. – Душанбе, 1981. – 104 с.
14. Зеҳнӣ Т. Санъати сухан. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 328 с.
15. Исмоилов И. Зарф дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1971.
16. Исмоилов Ш. Лексикаи лаҳҷаи водии Рашт (тадқиқоти этнолингвистӣ). – Душанбе: Ирфон, 2018. – 334 с.
17. Кабилов Ш. Мақоми забон аз дидгоҳи Мавлавӣ // Офтоби маърифат. – Душанбе, 2007. – 265 с.
18. Кабилов Ш. Вожаҳои омиёнаи варорудӣ дар шеърҳои Мавлоно // Садои Шарқ, 2018, №9. – С.140-147.
19. Камолитдинов Б. Забони тоҷикӣ (китоби дарсӣ барои хонандагони синфи 11). – Душанбе: Собириён, 2015. – 256 с.
20. Киреев А.А. Об антонимах // Русский язык в школе. – М., 1964, №3. – С.12-19.
21. Ключева В.Н. Проблема антонимов. Учен.записки 1-го Московского госпединститута иностранных языков. Вып.9. – М., 1964. – С.44-69.
22. Комиссаров В.Н. Проблема определения антонимов // Вопрось языкознания. – М., 1957, №2. – С.32-54.
23. Қодириён Р. Фарҳанги «Маснавии маънавӣ»: Дафтари аввал. – Душанбе: Истеъдод, 2011. – 207 с.
24. Қосимова М.Н. Оид ба чанде калимаю ибораҳо дар осори Ҷалолуддини Балхӣ // Вазифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе: ДМТ, 1995. – С.106-110.
25. Қосимова М.Н. Чор унсур. Маъниофаринӣ. Калимасозӣ (дар асоси маводи «Маснавии маънавӣ»). – Душанбе: Деваштич, 2007. – 266.
26. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (ҷ.1). – Душанбе: Сино, 2007. – 263 с.
27. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

28. Максимов Л.Ю. Антонимия как один из показателей качества прилагательных. Учен. Записки Московского госпединститута им. В.И.Ленина. Том 32, вып. 8. – М., 1958. – С.89-98.
29. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод: Нашр.давл.Тоҷ., 1959. – 296 с.
30. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. – Душанбе: Дониш, 1989. – 280 с.
31. Мухторӣ Қ. Алокаи ғайримаъмулии муайянкунандаю муайяншаванда дар «Маснавии маънавӣ» // Нобиғаи давр (Бахшида ба 800-солагии Мавлоно Чалолуддини Балхӣ). – Душанбе, 2007. – С.46-50.
32. Муҳаммадиев М. Маълумоти мухтасар дар бораи омоним, антоним ва синонимҳо ҳамчун категорияи лексикӣ. Маҷмуаи илмӣ. Серияи фанҳои филологӣ. Нашри 2. – Сталинобод, 1959. – С.95-98.
33. Муҳаммадиев. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1968.
34. Муҳаммадиев М., Талбакова Ҳ., Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи забони адабии тоҷик. – Душанбе: ДМТ, 1997. – 190 с.
35. Неменова Р.Л., Ҷӯраев Ғ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 333 с.
36. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1954. – 58 с.
37. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1970.
38. Новиков А.А. Антонимы в русском языке. – М., 1973.
39. Раҳматуллозода С.Р. Калимасозии исм (Дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ). – Душанбе: Дониш, 2019. – 226 с.
40. Раҳмон Эмомалӣ. Мавлоно ва тамаддуни инсонӣ. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 132 с.
41. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик. – Душанбе, Дониш, 1972.
42. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм. – Душанбе: Ирфон, 1972.
43. Рустамов Ш. Исм. – Душанбе: Дониш, 1981.
44. Рустамов Ш. Забон ва замон. – Душанбе: Ирфон, 1981.
45. Румӣ Чалолуддин. Маснавии маънавӣ. Таҳия, танзим ва баргардони матн аз Б. Ализода ва А. М. Хуросонӣ. – Техрон: Замон, 2001. – 728 с.
46. Рӯҳонӣ Р. Маснавӣ аз забони Мавлоно // Эроншинохт. Номаи Анҷумани эроншиносони кишварҳои муштарақ-ул-манофеъ ва Қафқоз. – Шумораи нухум. Тобистони 1377.
47. Сабзаев С. Забон ва сабки баёни Мавлоно Чалолуддини Балхӣ. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 519 с.
48. Сулаймонов И. Калимаҳои антонимӣ дар лаҳҷаи кӯхистони Ҳисор. Маҷмуаи илмӣ «Суханпарвар». – Душанбе: ДДОТ, 2005. – С.76-90.
49. Суруш А. Маснавии маънавӣ // Донишномаи адаби форсӣ. Ҷилди 3. Техрон, 1381. – С.861-870.
50. Талбакова Ҳ. Воҳидҳои фразеологии антонимӣ. Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1990. – С.46-50.
51. Талбакова Ҳ. Луғати антонимҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2000. – 101 с.
52. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (Материалҳо). – Душанбе, 1967. – 82 с.
53. Усмонов Р. Корбурди феълҳои сохта дар «Маснавии маънавӣ»-и Чалолуддини Балхӣ // Илм ва ҳаёт, 2003, №1-3. – С.17-18.
54. Усмонов Р. Глагольная лексика в «Маснавии маънави» Джалолуддина Руми. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Худжанд, 2003. – 24 с.
55. Фарҳанги забони тоҷикӣ Ҷилди 1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.

56. Фарҳанги забони тоҷикӣ Ҷилди 2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 949 с.
57. Хоҷаева М. Ибораҳои номии фразеологӣ дар «Маснавии маънавӣ» (бо ҷузъҳои арабӣ) // Номаи Донишгоҳ. – Хучанд: Ношир, 2014, №1 (38). – С.82-91.
58. Ҳаёт Неъматӣ Самарқандӣ. Фарҳанги вожаҳо ва ифодаҳои мардумӣ дар осори Мавлавӣ. – Душанбе: Адиб, 2017. – 400 с.
59. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 2002. – 96 с.
60. Ҳасанов А. Иртиботи забони «Маснавии маънавӣ»-и Румӣ бо ғуиши шимолӣ // Номаи меҳр. 2003. – С.154-160.
61. Ҳасанов А. Ҷозобаҳои забони «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ // Маводи ҳамоиши байналмилалӣ «Румӣ - Гёте: Муколамаи фарҳангҳо». – Хучанд, 2007. – С.152-160.
62. Ҳасанов А. Усулҳои ҳазфи таркиби вожаҳо дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ // Маводи маърузаҳои конфронси илмӣ-амалии минтақавӣ. – Хучанд, 2007. – С.8-14.
63. Ҳасанов А. Вижагиҳои ташаккули муштакот дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ // Ганҷинадори мероси ниёгон. – Хучанд, 2007. – С.290-303.
64. Ҳасанов А. Мазмуну муҳтаво ва вижагиҳои забони дафтари панҷуми «Маснавии маънавӣ»-и Румӣ // Армуғони «Ганҷи сухан». Ҷилди якум. – Хучанд: Ношир, 2007. – С.48-63.
65. Ҳасанов А. Намунае аз нодирагуфториҳо дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ // Фурӯғи андеша. – Хучанд: Нури маърифат, 2008. – С.250-257.
66. Ҳомидова М. Сухане чанд оид ба вожаҳои сохтаи «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Балхӣ//Номаи Донишгоҳ. Бахши илмҳои филологӣ. – Хучанд, 2011, №2 (46). – С.58-61.
67. Ҳомидова М. Калимаҳои сохтаи нодир дар «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Балхӣ // Ахбори ДДХБСТ. Бахши илмҳои гуманитарӣ. – Хучанд, 2011, №2 (26). – С.95-100.
68. Ҳусейнов Х., Шукурова Қ. Луғати терминҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1983.
69. Шарифов Х. Каломи бадеъ. – Душанбе: Маориф, 1991. – 160 с.
70. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – М., 1977. – 335 с.

ТДУ: 82. 0 -321

**МАВҚЕЪ
ВА АНВОИ
ФРАЗЕОЛОГИЗМҲО ДАР
ЗАБОНИ ТОЧИКӢ (дар
мисоли маводи «Шоҳнома»-и
Абулқосим Фирдавсӣ)**

Гулзода Наврӯз Давлатович,
номзади илми филология, дотсенти кафедраи
назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи
давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи
Садриддин Айни. Телефон: +992 935155601;
Почтаи электронӣ: gulzod49@mail.ru

**МЕСТО И
ВИДЫ ФРАЗЕОЛОГИЙ
В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ
(На примере
«Шахнаме»
Абулқасима
Фирдавси)**

Гулзода Навруз Давлатович,
кандидат филологических наук, доцент
кафедры теории и практики языкознания
Таджикский государственного
педагогического университета имени
Садриддина Айна. Телефон: +992 935155601;
Электронная почта: gulzod49@mail.ru

**PLACE AND
TYPES OF PHRASEOLOGIES
IN THE TAJIK LANGUAGE
(On the example of
«Shahnameh» by
Abulkasim Firdavsi)**

Gulzoda Navruz Davlatovich,
Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor of the Department of Theory and
Practice of Linguistics, Tajik State Pedagogical
University named after Sadriddin Aini. Phone:
+992 935155601; Email: gulzod49@mail.ru

Аннотатсия

Дар мақола сухан дар бораи воҳидҳои устувори фразеологӣ меравад ва асоси онро гурӯҳбандии воҳидҳои забонии мазкур ташкил медиҳад. Муҳаққиқон бар ин ақида муътақиданд, ки воҳидҳои фразеологӣ мавқеи васеи истифода дошта, аз ҷиҳати сохт ва маъно ба чанд гурӯҳ тақсим мешаванд. Вазифаи асосии воҳидҳои фразеологӣ аз рангорангӣ ва таъмин намудани фасоҳати нутқ, ҷозибияти ифодаи фикр ва таъсирнокии нутқ иборат аст. Дар мақола таркибҳои гуногунҷузъ ва ҷуфтистеъмол, таркибҳои фразеологӣ пешояндӣ, ибора, ва ҷумлаҳои фразеологӣ ва ғ. оварда шуда, маънои луғавӣ ва муродифоти онҳо нишон дода шудааст. Ҷумлаҳои фразеологӣ мисли ҷумлаҳои озоди синтаксисӣ ба гурӯҳи яктаркибаву дутаркиба ҷудо карда шудаанд.

Калидвожаҳо: воҳид, устувор, фразеология, ибора, таркиб, ҷумла, нутқ, сохт, маъно, пешояндӣ, алоқа, калима.

Аннотация

В статье речь идет об устойчивых фразеологических единицах и главное место в ней занимает классификация названных языковых элементов. Авторы уверено отмечают, что фразеологические единицы, имея значимое место употребления, по структуре и значению их можно разделить на разные подгруппы. Основной функцией фразеологических единиц является обеспечение в речи ясности и понятливости, плавности и связности. В статье приведены разнообразные структурные строения, такие как парноупотребляемые фразеологические строения, предложные фразеологические единицы, обороты, фразеологические предложения и т.д. с лексическими значениями. Фразеологические предложения как простые синтаксические предложения разделены на односоставные и двусоставные группы.

Ключевые слова: единица, устойчивый, фразеология, словосочетание, состав, предложение, речь, значение, предложный, связь, слово.

Annotation

The article deals with stable phraseological units and is based on the classification of units of this language. According to the authors, the most widely used phraseological units are divided into several different groups in terms of structure and meaning. The main task of phraseological units is to diversify and supply the eloquence of speech, the attractive expression of idea and the effectiveness of speech. The article contains various structural construction such as paired phraseological structures, prepositional phraseological units, word combinations, phrase and their lexical meanings and synonyms. The phraseological sentences, like free syntactic sentences, are divided into one-syllable and two-syllable groups.

Keywords: *unit, phraseology, phrase, construction, sentence, speech, structure, meaning, preposition, connection, word.*

Мусаллам аст, ки собикаи тӯлонӣ доштан ва қадимӣ будани забони тоҷикӣ боиси бой ва ғанӣ будани таркиби луғавии он гардидааст. Шоҳиди муътамади ин даъво якчанд мурдиф доштани аксар калимаҳои тоҷикӣ аст. Аммо қайди ин нукта низ бамаврид аст, ки дар баробари калимаю вожаҳо воҳидҳои аз ҷиҳати сохт ва таркиб мухталиф ва устувори фразеологӣ мавҷуданд, ки аҳамияти онҳо дар нутқ аз калима на кам, балки бештар буда, ба нутқ, обуранги бадеӣ, рангорангии ифода, ҷолибият ва маъноӣ жарфи услубӣ мебахшанд. Муваффақона омӯхтани забон танҳо аз омӯхтани теъдоди зиёди калимаҳо иборат нест, балки дар баробари бой гардондани захираи луғавӣ донишдони воҳидҳои фразеологӣ, ки дар шумораи миқдор аз калимаҳо кам нестанд, амрест зарур [1, с.5]. Мо бидуни истифода аз воҳидҳои фразеологӣ иброзу баёни фикр ва навиштан наметавонем.

Дар хусуси аз ҷиҳати сохту таркиб ва маъно ба гурӯҳҳо ҷудо кардани фразеологизмҳо бо вучуди он, ки то имрӯз изҳори ақида зиёд шуда бошад ҳам, ханӯз фикрҳои мухталиф дар ин бобат вучуд доранд. Масалан, агар дар забони русӣ зарбулмасалу мақолҳо бар шумули фразеологизмҳо шомил шумурда шаванд, дар забоншиносии тоҷик ин ақида қатъиян рад карда мешавад.

Бо назардошти андешаи муҳаққиқон мо дар бораи гурӯҳбандии воҳидҳои фразеологӣ чанд нуктаро таъкид менамоем.

Аз ҷиҳати сохт воҳидҳои фразеологиро метавон ба чанд гурӯҳ тақсим намуд. Ин гурӯҳҳо на танҳо аз ҷиҳати сохт, балки аз ҷиҳати маъно аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ба гурӯҳи аввал **таркибҳои фразеологӣ** дохил мешаванд, ки овардани якчанд намуна лозим шумурда мешавад.

1. Таркибҳои фразеологӣ

Таркибҳои фразеологиро дар навбати худ аз рӯи сохту маъно боз ба якчанд зергурӯҳҳо ҷудо кардан имконпазир аст:

а) **таркибҳои, ки аз ҷузъҳои гуногун ташкил ёфтаанд ва воситаи алоқаи миёни ҷузъҳо низ мухталиф аст:**

дар ҳақиқат – муродифи ин таркиб, ки на аз ду калимаи мустақил, балки аз пешоянд ва исм ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ омадааст, вожаи «**аслан**» аст;

дар дил – худ ба худ, фикр ва ақидае, ки гуфта намешавад, балки дар майнаи худ шахс онро қазоват мекунад. Масалан, мо баъзан ба фикр ғӯта мезанем, нақша мекашем, дар хусуси чизе барои худ масъалаеро тарҳрезӣ менамоем. ин гуна таркибҳоро пешояндӣ номидан дуруст аст, яъне воситаи алоқа пешоянд аст ва вожаи «**дил**» дар ин гуна таркибҳо маҷозӣ аст, яъне дар ботин, дарунакӣ, худ барои худ масъалаеро матраҳ менамоем;

равнақу ривоч – инкишоф, тараққӣ, ривоч ёфтани, рушди ҳама гуна рӯйдод, ашё ё ҳодисаву воқеа. Масалан, мо дар нутқ бо ин таркиби фразеологӣ ҷуфтистеъмом бисёр воҷеҳӣ дорем: *сохти нави хоҷагиҳои деҳқонӣ дар Тоҷикистон **равнақу ривоч** меёбад. Илми маъданшиносӣ торафт **равнақу ривоч** меёбад.* Чи тавре, ки аён аст, вожаҳои «**равнақ**» ва «**ривоч**» муродифи мутлақ ба шумор мераванд, пас чунин қазоват кардан мумкин аст, ки

аз танҳо истифода бурдани онҳо дида усули истеъмоли чуфти онҳо ба хотири қувватнокии фикр афзалтар аст.

Аммо чи тавре, ки дар боло қайд гардид, муродиф доштани хама гуна шаклҳои ифода бештар хоси забони тоҷикӣ аст. Мо ба ҷойи ифодаи «**равнақу ривоч**» метавонем аз чандин шакли ҳаммаъноӣ он истифода барем. Масалан, ифодаҳои «**дар ҳоли рушд қарор дорад**», «**рӯ ба тараққӣ**», «**дар ҳоли инкишоф**» ва ғ. бо таркиби **равнақу ривоч** ҳаммаъно буда, воситаи алоқа дар чунин ашқоли фразеологӣ пешояндҳои гуногун ба шумор меравад.

б) таркибҳои пешояндии такрор, ки дар сохтори ин навъи таркибҳо аз унвони узвҳои бадан, яъне соматизмҳо бештар қор гирифта мешавад.

дар ба дар – овора; тамоми ҷой;

сар ба сар – 1 кифоя, кофӣ; 2. воҳӯрдан;

по ба по – пайравӣ ба касе;

кифт ба кифт – ширкати якҷоя, муташаккилона дар иҷрои қор;

пахлӯ ба пахлӯ – дастҷамъона анҷом додани қор, амале;

даст ба даст – дӯстона, рафқат амалеро анҷом додан;

рӯ ба рӯ – ошқоро баён намудари фикр.

Чи тавре ки аз намунаҳо дида мешавад, мавқеи пешояндҳо дар сохтори ин навъ таркибҳо устувор аст. Вале баъзан метавонад ба ҷойи як пешоянд аз пешоянди дигар қор гирифта шавад. Масалан, ба ҷойи «**сар ба сар**» мо шакли «**сар то сар**»-ро вомехӯрем, ки маъно наздик як аст.

в) Т а р к и б ҳ о и ч у ф т и с т е ъ м о л

моту маҳбут – хайронии аз ҳад зиёд, дараҷаи баланди хайронӣ;

қачу қилеб – яъне, ноҳамвории зиёд, дар мавриди роҳ, девор ва ғ., муқобили қалимаҳои «**рост**», «**тахт**», «**ҳамвор**» ва ғ. буда метавонад;

шиқасту реҳт – боқимонда қор, ки аслан ба итмом расидааст вале баъзе қорҳои хурду назарногир боқӣ мондааст;

тану туш – бадан ва дараҷаи фарбеҳӣ; **батанутуш** – яъне нисбатан қалон ва фарбеҳ низ меғӯянд

даву ғеч –

буду набуд – тамоми дорой, ҳам қизи мавҷудбуда

буду шуд – андозаи нақди қизе, ҳамагӣ

ҳасту нест –

доду гирифт – муносибатҳои тарафайни ашқос

ғуфту шунид – бо мақсади ҳалли

Ҷузъи дуҷумла баъзе аз ин таркибҳо дар танҳои маъноӣ луғавӣ надорад. Масалан, дар таркибҳои **қачу қилеб**, **тану туш**, **даву ғеч** ҷузъҳои «**қилеб**», «**туш**», «**ғеч**» дар шакли мустақил, дар танҳои истеъмоли намешаванд.

г) таркибҳои, ки мавқеи ҷузъҳо иваз шуда метавонанд, яъне ду шакли истифода доранд:

печу ҳам – **хаму печ**;

ҷону дил – **дилу ҷон**;

ғаму ғӯсса – **ғӯссаву ғам**.

хушқу тар – **тару хушқ**

2. И б о р а ҳ о и ф р а з е о л о г и

Қисмати қалонтарини воҳидҳои фразеологиро ибораҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд, ки доираи истеъмоли ин гурӯҳ аз қалима кам нест. Ва дар навбати худ боз қисмати қалони ин гурӯҳи фразеологизмҳоро **ибораҳои фразеологии изофӣ** ташкил медиҳанд [8, с.31]. Масалан, ибораҳои зеринро ба қатори ибораҳои изофии фразеологӣ дохил намудан дуруст аст:

абри найсон – абре, ки аз он ҳатман борон меборад;

арақи ҷабин – меҳнати саҳт;

аспи бидав – шахси саросема;
ашки сӯзон – гирия талх, бо алам гирия кардан;
сари сабз – зиндаву саломат;
бахти баланд – хушбахтии зиёд
бахти сафед – комгорӣ, ноил шудан ба мақсад
бахти сиёҳ – ноком, зиндагии бад ва номувофиқ дар издивоҷ
боди форама – боде, ки аз вазидани он ҳаловат мебаранд
рӯзи равшан – ҳаёти бонишоту мувофиқи табъ
сари баланд – бегуноҳӣ, фохир будан;
сари паст – шармандагӣ бар асари камбудие дар амалу коре;
ситораи гарм – рӯйи писанд, зохири ба назар хуш;
ситораи хунук – андоми нописанд, афти ба назар номақбул;
синаи хуншор – ниҳоят аламдор, ғамгин;
синаи пурдард – ғамгинӣ;
синаи пурмеҳр – самимӣ, бомеҳру муҳаббат.

Ибораҳо ғайриизофӣ низ мешаванд. Масалан, дар ибораҳои зерин тавассути паванди дарачасози – **тарин** ибораҳои озоди синтаксисӣ сохта шудааст

хушбахттарин ҷавон – ҷавони комгор ё ба мақсад ноилшуда
тозатарин хабар – навиди тамоман нав

бехтарин кор – амале, ки аз ҳама хуб аст, мувофиқи талаби замон ва мардум иҷро шудааст.

донотарин донишҷӯ – нафаре, ки аз шарикдарсонаш дар одобу ахлоқ, пешрафт, таълим, хониш ба самти мусбат фарқ мекунад

Дар ин ибораҳо калимаҳои «**ҷавон**», «**хабар**», «**кор**», «**донишҷӯ**» ба ҳайси калимаи асосӣ омада имкони иваз кардани онҳо вучуд дорад. Масалан ба ҷойи «**хушбахттарин ҷавон**» «**хушбахттарин зан**», «**хушбахттарин лаҳза**» ва м. ин дар забон воমেҳӯрад.

Агар ин ҷаҳор иборати дар боло овардашуда иборати озоди синтаксисӣ номида шаванд, ин он маъноро надорад, ки ибораҳои ғайриизофии фразеологӣ вучуд надоранд. Масалан, **бидавтарин асп** – шахси саросема; **сӯзонтарин ашк** – гирия талх, бо алам гирия кардан; **сабзтарин сар** – зиндаву саломат; **баландтарин бахт** – хушбахтии зиёд ва ғ –ро аз доираи нормаи забон берун шумурдан ҷоиз нест.

3. Чумлаҳои фразеологӣ

Чумлаҳои фразеологӣ мисли чумлаҳои оддии синтаксисӣ хусусияти хабаррасонӣ доранд, яъне дар онҳо фикри гӯянда пурра ифода меёбад ва мисли чумлаҳои озоди синтаксисӣ иборат аз аъзо буда, тамоми хусусиятҳои сохторӣ ва шаклии чумлаҳои озоди синтаксисиро дар худ таҷассум менамоянд. Танҳо маъно дар онҳо маҷозӣ аст. Дар «Луғати фразеологии олмонӣ-русӣ» ин воҳидҳоро «**фразеологические выражения**» номидаанд, яъне ифода, изҳори маҷозӣ. «**Предикатсия** - хабар додан аст. Дар ҳамин ҷо дар поварақ чунин омадааст: «вторым распространенным обозначением является в настоящее время термин «устойчивые фразы». Яъне, ифодаи дуюме, ки маъмул аст, «**чумла ва ибораҳои устувор**» мебошад» (сах. 653). «Фраза» чумлаву ибораро мегӯянд. «устойчивые фразы» - чумла ва ибораҳои устуворро меноманд, ки таркибан тағйир намеёбанд, ё қисман тағйир ёфтанишон имконпазир буда, маъно ҳамоно устувор боқӣ мемонад. Масалан, дар забони русӣ ифодаи «**У семи нянек дитя без глазу**» воমেҳӯрад, ки ин ифода дар забони тоҷикӣ муодилҳои зиёд дорад ва дар шакли зарбулмасал – «**кайбону ду шуд, корҳо 2... шуд**» низ воমেҳӯрад.

Бари тасдиқи фикр овардани як микдор чумлаҳои фразеологиро муҳим медонем, ки дар шакли масдар ифодада шудаанд:

аз сад гул як гулаш нашкуфтааст – яъне ҳанӯз ҷавон будан;

димоғи касе сӯхт – малол шуд, аз коре хафа шуд; ба ғазаб омадан, хашмгин шудан [5, 410];

дили касе пур шуд (аст) – ба касе эътимод, боварӣ дорад;

дилам пур аст – (ман) мутмаин ҳастам, яъне боварӣ дорам;

дили бечо шудан – аз ҳолати равонӣ ва ё бар асари дидани ҳолату воқеаи нохушу ногувор бад шудани ҳолат;

гап гурехтан – ба як қарор наомадани ду нафар дар масъале, якдигарро сухани сахт гуфтан, таҳқир кардан;

сар гаранг шудан – дар иҷрои амале илочи онро надонистан, роҳгум задан

саргардон шудан – дар ҷустани чизе овора шудан;

субҳ дамидан – ба охир расидани шаб ва оғози рӯз, ки аз тарафи Шарк рӯшноӣ пайдо мешавад;

ҳавсалаи касе пир шудан – аз коре дилхунук шудан бар асари душворӣ ё хастагӣ ва ба он майлу хоҳиш ва рағбат намондан [6, 564];

чашм бечо будан – нияти бад доштан, барои амалӣ кардани кори ноҷоиз мақсад доштан;

шаб рафтан – бевақт, дер шудан, таъхир дар коре.

4. Чумлаҳои фразеологӣ инотамом

Худо хоҳад – Ин чумлаи фразеологӣ шаклҳои «**насиб бошад**», «**Худо розӣ бошад**», «**насиб кунад**» «**тақдир мадад кунад**» ва ҳатто дар аксар маврид дар шакли калимаи «**Иншооллоҳ**», истифода мешавад ва дар ҳама ҳолат феъл дар шакли шахси сеюми шумораи танҳо ё аорист меояд.

ба ман монад – бо тантана ва боварӣ ба ўҳда гирифтани иҷрои коре.

насиб бошад – ин шакл ба шакли аввалин муродиғ аст.

Чӣ тавре, ки дида мешавад, вариантҳои ифодаҳо боиси он мегардад, ки як фикрро метавон дар чандин шакл ифода намуд ва хушбахтона бойгари таркиби луғавии забон ба ин мусоидат менамояд.

Чумлаҳои фразеологӣ аз ҷиҳати сохт ва таркиб метавонанд ба чунин ҳелҳо тақсим шаванд:

1) яктаркиба

2) дутаркиба

3) нотамом ё нопурра

4) мураккаб

Бо мақсади тасдиқи фикр овардани баъзе мисолҳои мушаххас лозим доништа мешавад:

Дил пур шудан- боварӣ ҳосил кардан, ба чизе эътимоду боварӣ доштан, боварӣ ҳосил крадан [6, 384];

дар курта нагунҷидан – шоду хурсанд шудан аз натиҷаи коре;

аз сад гули (касе) як гулаш нашукуфтан – ҳанӯз хеле ҷавон будан;

сар ба осмон расидан – Хурсанд шудан, фохир шудан;

ҳавсалаи касе пир шудан - майлу хоҳиш, ҳавсала ба коре ё чизе намондан;

миси касе баромадан – беобурӯ шудан;

сари касе гаранг шудан - илочи кореро надонистан, дар коре дар мондан

гап гурехтан - муносибат вайрон шудан, баҳс шудан миёни ду нафар;

чашм расидан – бар асари ҳасади ҳасудон ба фалокате дучор шудан;

чашм напаридан – парво накардан, бетафовут будан, натарсидан;

қабат қабат гӯшт гирифтан – шод, хурсанд шудан аз натиҷаи коре;

мижа таҳ накардан – хоб накардан бар асари нотобӣ ё ғаму андӯх а ғ.

«**Субҳ дамид**», «**шаб рафт**», «**ин чӣ гап**?» (чумлаи саволии риторикӣ аст, ки посух талаб намекунад), «**Худо подшоҳ**» ва монанди ин чумлаҳои фразеологӣ мебошанд, ки дар онҳо вожаҳои «**Субҳ**», «**шаб**», «**ин**», «**Худо**» ба маънии асли қор фармуда шудаанд, вале маъно дар калимаҳои «**дамидан**», «**рафтан**», «**чӣ гап**?» маҷозӣ аст. Яъне дар ин намуди фразеологизмҳо хусусияти устуворӣ на ҳамеша ба назар мерасад. Дар забони тоҷикӣ чумлаҳои **шир дамид**, **оби баҳр дамид**, **умр рафт**, **вақт рафт**, (вақт рафт – нақд

рафт), **чавонӣ рафт** хосияти устуворӣ надоранд ва чузъе метавонад бо муродифаш ё вожаи аз чихати маънӣ иваз шавад.

Шаклҳои «Худо хоҳад», «Худо накунад», «Худо нишон надихад», «ба ман монад», «насиб бошад» ва монанди инро ба қатори ҷумлаҳои фразеологӣ нотамои дохил кардан мумкин аст. Масалан, ҷумлаи «Худо хоҳад», метавонад ба ҳайси ҷумлаи пайрав истифода шавад: *Худо хоҳад, нақшаи имсолаамон пеш аз муҳлат иҷро мешавад*. Дар ин ҷумла «Худо хоҳад» ба сарҷумла «*Нақшаи имсолаамон пеш аз муҳлат иҷро мешавад*» тобеъ буда, ҷумлаи пайрав махсуб мегардад.

Монанди ҷумлаҳои одии синтаксисӣ ҷумлаҳои фразеологӣ ба хелҳои **яктаркиба**, **дутаркиба**, **нотамои**, **мураккаб** ҷудо мешаванд. Масалан, агар «**Рӯятро набинам**», «**Соҷро аз девор метарошад**», «**Чӯчаро дар тирамоҳ мешуморанд**», «**об дар даҳон гирифта буд**», «**худро лахт- лахт мекунад**», ва монанди ин ҷумлаҳои содаи яктаркиба бошанд, пас шаклҳои «Худо хоҳад», «Худо накунад», «Худо нишон надихад», ба қатори ҷумлаҳои содаи дутаркиба дохил мешаванд [4, 203].

Ҷумлаҳои яккалимагии фразеологӣ шахшуда дар шакли феълҳои модалӣ, монанди «**накунад**», «**бошад**», «**бигзор**», «**биё**», вомехӯранд, ки маънои аслии худро гум карда ба маънои маҷозӣ қор фармуда мешаванд [4, 203].

Бо назардошти он ки таркиби луғавии забони тоҷикӣ ниҳоят бой аст, инчунин масъалаи фразеология дар он мисли забони русӣ пурра ва бояду шояд ҳалли худро наёфтааст, гуфтан ҷоиз аст, ки дар бораи фразеологизмҳо ва махсусан ҷумлаҳои фразеологӣ дар оянда маълумоти пурратару саҳеҳтаре доданро лозим медонем, чунки ин мавзӯ доманадор аст, ва шарҳи зиёдро талаб мекунад. Дигар ин, ки фразеологияи забони тоҷикӣ аз фразеологияи забонҳои дигар, махсусан забони русӣ фарқи назаррас дорад. Барои тасдиқи ин фикр овардани феълҳои таркибии фразеологиро дар забони тоҷикӣ, ки дар забони русӣ муодил надоранд ва бо як калима ифода меёбанд басанда аст. Масалан, маънои феълҳои таркибии фразеологӣ «**шамол хӯрдан**» (простудиться), «**хунук хӯрдан**» (мерзнуть), «**фиреб хӯрдан**» (обмануться); «**рафта истодан**» (идти), «**гуфта мондан**» (сказать) ва ғ., ки дар забони тоҷикӣ маъмул ва дар гардишанд, чи тавре аз тарҷима ба назар мерасад, бо як калима ифода меёбад.

Адабиёт:

1. Александров И.А. Школьный русско-таджикский фразеологический словарь. – Душанбе: Маориф, 1984.
2. Калонтаров Я. И. Таджикские пословицы и поговорки в аналогии с русскими (Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ ва аналогияи русии онҳо). – Душанбе: Ирфон, 1965.
3. Мачидов Ҳ. Фразеологияи забон ҳозираи тоҷик. Дастури таълимӣ. – Душанбе, 1982.
4. Мирзоев Абдусаттор Масъалаи ибора дар забони тоҷикӣ. – Душанбе: Деваштич, 2002. – 296 с.
5. Рубинчик Ю. А. Основы фразеологии персидского языка. – М.: изд. Наука, 1981.
6. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963.
7. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ. II. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1964.
8. Фозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. Қисми 3. – Душанбе: Нашриёти «Камол», 2014.
9. Халилов А. Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик Нашриёти давлатии Тоҷикистон. – Душанбе, 1964. – 35 с.
10. Хушенова С В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. – Душанбе: Дониш, 1971.

ТДУ: 001 + 809. 155. 0

**ХУШНАВИСӢ
ҲАМ ИЛМ
АСТУ ҲАМ
ҲУНАР**

Саидолим Комилҷон Саидмирзо,
номзади илмҳои филологӣ, устоди кафедраи
назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи
давлатии омӯзгори Тоҷикистон ба номи
Садриддин Айни

**КАЛЛИГРАФИЯ
ТАКЖЕ НАУКА
ЕСТЬ И ТОЖЕ
ИСКУССТВО**

Саидолим Камилъджон Саидмирзо,
кандидат филологических наук, преподаватель
кафедры теории и практики языкознания
Таджикский Государственного педагогического
университета имени Садриддина Айна

**CALLIGRAPHY
ALSO SCIENCE
IS AND TOO
ART**

Saidolim Kamiljon Saidmirzo,
Candidate of Philological Sciences, teacher of the
Department of Theory and Practice of Linguistics,
Tajik State Pedagogical University named after
Sadriiddin Aini

Аннотатсия

Зебой маншаи ҳунароҳост ва ҳунаро бозтоби он аст, ки бо завқ эҳсос мешавад, зеро иртибот бо зебой, ки дар ниҳоди инсон пайдо мегардад, завқро шукуфо месозад, то аз табиат ва хорич илҳом гирад ва завқи ҳунароманд онро бо андешаҳои жарфу дақиқи худ даромехта, ба сурати асару ҳунаро дар манзари мо қарор медиҳад ва бо ин чилвагарӣ дар вучуди инсон нишот пайдо мекунад. Ҳушнависӣ ҳунароест оӣ, мисли ҷумла ҳунаро. Аз он ҷо, ки дар шаклгирии матлуби ин хат унсурҳои марбут ба шаклу таркиб гуногун аст, ёдгирии хатти настаълиқ сарфи вақт ва диққати фаровонро меҳаҳад. Хатти настаълиқ дорои ҷунин зарфияту имконотест, ки аз он низомҳои соддатари хат истихроҷ мегардад. Дар воқеъ, ин хат дорои қобилиятҳои, ки то кунун заминаи шаклгирии хутути дигаре низ шудааст.

Калидвожаҳо: *хушнависӣ, илм, ҳунаро, зебой, форсӣ, хат, забон, настаълиқ,*

Аннотация

Красота - это источник искусства, а искусство - это отражение того, что переживается вкусом, потому что связь с красотой, которая находится в человеческом теле, заставляет вкус процветать, так что он может черпать вдохновение из природы и извне, и вкус художника сочетается с его точными и верными мыслями, образ произведения и искусства закрепляется в нашем взгляде и с этим очарованием предстает в человеке. Каллиграфия – великое искусство, как и другие искусства. Поскольку существуют различные элементы, связанные с формой и составом желаемой формы этой линии, запоминание линии настаалика требует много времени и внимания. Линия Настаалик обладает такими возможностями и возможностями, что из нее можно извлечь более простые системы линии. Фактически эта линия обладает возможностями, которые стали основой для формирования других линий.

Ключевые слова: *каллиграфия, наука, искусство, красота, персидский язык, каллиграфия, язык, каллиграфия.*

Annotation

Beauty is the origin of art, and art is a reflection of what is experienced by taste, because the connection with beauty, which is found in the human body, makes taste flourish, so that it can take inspiration from nature and the outside, and the artist's taste combines it with his precise and accurate thoughts. the image of the work and art is fixed in our view and with this

charm it appears in the human being. Calligraphy is a great art, like other arts. Since there are various elements related to the shape and composition of the desired form of this line, memorizing the nasta'aliq line requires a lot of time and attention. Nastaaliq line has such capabilities and possibilities that simpler systems of the line can be extracted from it. In fact, this line has capabilities that have become the basis for the formation of other lines.

Keywords: calligraphy, science, art, beauty, Persian, calligraphy, language, calligraphy.

*Дабирст аз пешаҳо арҷманд,
К-аз ӯ марди афканда гардад баланд...*

Фирдавсӣ

Хушнависию форсӣ хунари олий буда, ҳаммонанди соири хунарҳо, унсурҳои муҳимме монанди тавозуну таносуб, ҳамоҳангиву ҳаракат, даври сатҳ ва мавридҳои аз ин даст дар он матраҳ мешавад. Аз он ҷо, ки дар шаклгирии матлуби ин хат унсурҳои марбут ба шаклу таркиб гуногун аст, ёдгирии хатти настаълиқ сарфи вақт ва диққати фаровонро тақозо дорад. Чунонки ба таври табиӣ, наметавон аз он ба унвони улғуе фарогир барои донишомӯзӣ баҳра бурд, зеро печидагиҳои ин хат ба таври амалӣ аз як сӯ ва нобудани нерӯи омӯзишдиханда аз сӯи дигар, монанд аз таҳқиқи ин хунари муҳим мешавад, аммо хатти настаълиқ дорои ин зарфият аст, ки аз он низомҳои соддатари навишторӣ истихроҷ гардад. Дар воқеъ, руҳи ботини ин хат дорои қобилиятҳои, ки то кунун заминаи шаклгирии хутути дигаре низ шудааст.

Хатти настаълиқро муҳаққиқону хушнависон арӯси хатҳо гуфтаанд, ки он аз ду хат – насх ва таълиқ омехта шуда, бо унвони настаълиқ ё насхтаълиқ шуҳрат касб намудааст. Тамоми ишқол ва ҳаракати хатти настаълиқ бо ҳам шабоҳат доранд.

فطیحه
بوی کبود بوی حرص و بوی آرز
در سخن گشاید خون مبار
موی موی موی

۲۰۵۲۰۲۴

از فرض خون بگری ای فویدم است
چهره ما را اینچنان مینی که هست
سلطان ولد

Намунаҳои ҳуруфи он ба таври зайланд:

حروف و مفردات						سیک قدما
						میرعلی هروی
						میرعماد حسینی قزوینی
						میرزا غلامرضا اسفندی
						میرزا محمدرضا کلهر

حروف و مفردات				میرعلی	میرعماد	میرزا غلامرضا	میرزا کلهر
	زاویه ۱ = ۵۷	زاویه ۱ = ۵۶	زاویه ۱ = ۶۱	زاویه ۱ = ۵۱			
	زاویه ۲ = ۵۷	زاویه ۲ = ۵۸,۵	زاویه ۲ = ۵۳	زاویه ۲ = ۵۷			
	۱ = ab	۱ = ab	۱,۴ = ab	۰,۸ = ab			
	زاویه ۱ = ۶۲	زاویه ۱ = ۶۴	زاویه ۱ = ۶۳	زاویه ۱ = ۶۶			
	زاویه ۲ = ۶۱	زاویه ۲ = ۶۴	زاویه ۲ = ۶۴,۵	زاویه ۲ = ۶۰			
	زاویه ۱ = ۷۱	زاویه ۱ = ۷۷	زاویه ۱ = ۷۵	زاویه ۱ = ۷۶			
	زاویه ۲ = ۷	زاویه ۲ = ۵	زاویه ۲ = ۶	زاویه ۲ = ۶			
	زاویه ۱ = ۷۱	زاویه ۱ = ۶۲	زاویه ۱ = ۷۲	زاویه ۱ = ۶۵			
	زاویه ۲ = ۷	زاویه ۲ = ۹	زاویه ۲ = ۹	زاویه ۲ = ۸			
	زاویه ۱ = ۶۱	زاویه ۱ = ۶۳,۵	زاویه ۱ = ۶۱	زاویه ۱ = ۶۵			
	زاویه ۲ = ۴۰	زاویه ۲ = ۴۰	زاویه ۲ = ۳۸	زاویه ۲ = ۴۴			
	۱ = ab	۱ = ab	۱,۱ = ab	۱ = ab			
	زاویه ۱ = ۷۴	زاویه ۱ = ۷۶	زاویه ۱ = ۷۹	زاویه ۱ = ۷۵			
	زاویه ۲ = ۱۴,۵	زاویه ۲ = ۸	زاویه ۲ = ۱۳	زاویه ۲ = ۱۵			
	زاویه ۳ = ۵۲	زاویه ۳ = ۵۲	زاویه ۳ = ۵۱	زاویه ۳ = ۵۳			

Масъалаҳои забоншиносӣ

Зебой ва латофати бештари ҳаракот дар ин хат назар ба насх зиёд мушоҳида шудааст. Доманаҳои ҳуруф ва калимоти настаълиқ мутамоил ба рост мебошад.

Хатти настаълиқ яке аз низомҳои ҳандасии навишторист, ки аз назари зоҳирӣ дорои вижагиҳои зебошинохтии олий буда, ҳамонанди соири ҳунароҳои унсурҳои муҳимме монанди тавозуни таносуб, ҳамохангиву ҳаракат, даври сатҳ ва мавридҳои аз ин даст дар он матраҳ мешавад, он ҷо, ки дар шаклгирии матлуби ин хат унсурҳои марбут ба шаклу тариқи гуногун аст.

حروف و مفردات						سبک قدما
						میرعلی هروی
						میرعماد حسینی قزوینی
						میرزا غلامرضا اصفہانی
						میرزا محمدرضا کلبهر

Ёдгирии хатти настаълиқ сарфи вақт ва диққати фаровонро тақозо дорад. Чунонкиба таври табиӣ наметавон аз он ба унвони улғуе фарогир барои донишомӯзӣ баҳра бурд, зеро печидагиҳои ин хат ба таври амалӣ аз як сӯ ва нобудани нерӯи омӯзишдиҳанда аз сӯи дигар, монев аз таҳқиқи ин падидаи муҳим мешавад, аммо хатти настаълиқ дорои ин зарфият аст, ки аз он низомҳои соддатари навиштори истихроҷ гардад.

حروف و مفردات						سبک قدما
						میرعلی هروی
						میرعماد حسینی قزوینی
						میرزا غلامرضا اصفہانی
						میرزا محمدرضا کلبهر

Ин хат дорои қавоидест, ки донистану ба кор бурдани онҳо омили зебӣ ва зарофати навиштор мегардад.

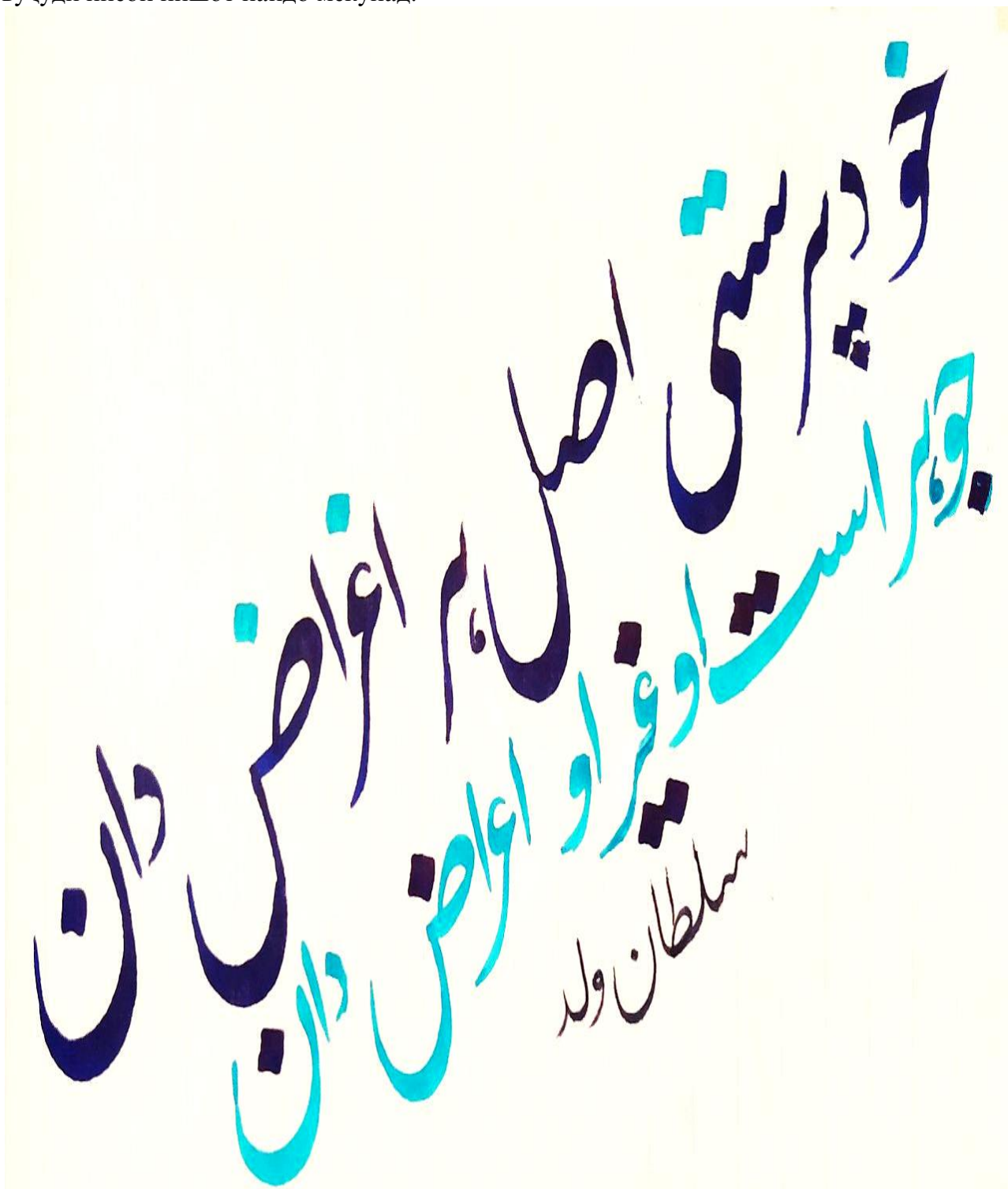

شنو از فی فی نوای بی نواست
 بشنو از دل دل حرم کبریاست
 گفتگوی آن دورا بشنو به دل
 بمدلی اینگونه اشش شور و صفاست

قطر علم
 ۱۵/۴/۲۰۲۲

Зебӣ маншаи ҳунархост ва ҳунар бозтоби он аст, ки бо завқ эҳсос мешавад, зеро иртибот бо зебӣ, ки дар ниҳоди инсон пайдо мегардад, завқро шуқфо месозад, то аз табиат ва хорич илҳом гирад ва завқи ҳунарманд онро бо андешаҳои жарфу дақиқи худ

даромехта, ба сурати асару ҳунар дар манзари мо қарор медиҳад ва бо ин чилвагарӣ дар вучуди инсон нишот пайдо мекунад.

Як ҳадиси мубораки набавист, ки дар он омадааст: «Худованд зебост ва зебоиро дӯст медорад» [Фурӯзонфар, Бадеуззамон. Аҳодиси «Маснавий». – С. 86]. Пас, даҳолати ақл дар ин мавридҳо танҳо ин аст, ки завқ ва падидаҳои онро ба манзури истифодаи илмӣ қарор медиҳад.

Ҳунари хушнавӣ [хаттотӣ] чизе нест, ки аз байн раваду зебоиву хубии он мавриди тақдир таҳсин қарор нагирад, зеро он тақия ба ҳусни зеботалабӣ ва завқи ширинкорӣ одамист, ки ин вижагиҳо то умқи дил реша дошта, чун ниҳоли борвар аз шираи ҷони ҳунарвар ба равнақи рӯзафзуни худ идома медиҳад.

سعدی

همه مرغان خلاص از بند خواهند
من از قیدت نمیخواهم رها

خط عالم

۱. ۲. ۲۰۲۳

پروان غرض آمدنش نوشتید شد
صد چای از دل به سوی دیده شد
مولوی

Хушнависӣ он хунару завқи зариф аст, ки, аз як сӯ, ҳамқадам бо завқу ишқ ва, аз суйи дигар, дамсози донишу хирад аст ва хунарманд бо ин ду дар роҳи фазилату камол ва дараҷоти ҳоли инсонӣ қадам мегузорад. Аз ин ҷост, ки зоёъ сохтани пешахову санъатҳо фочеае бузург ба бор меорад.

Таълиму омӯзиши як суннати илоҳист, ки иртиботи Холиқро ба инсон замина гузошт, чунончи дар Қуръон омадааст: *عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَم*. [Қуръон: 96, 4-5].

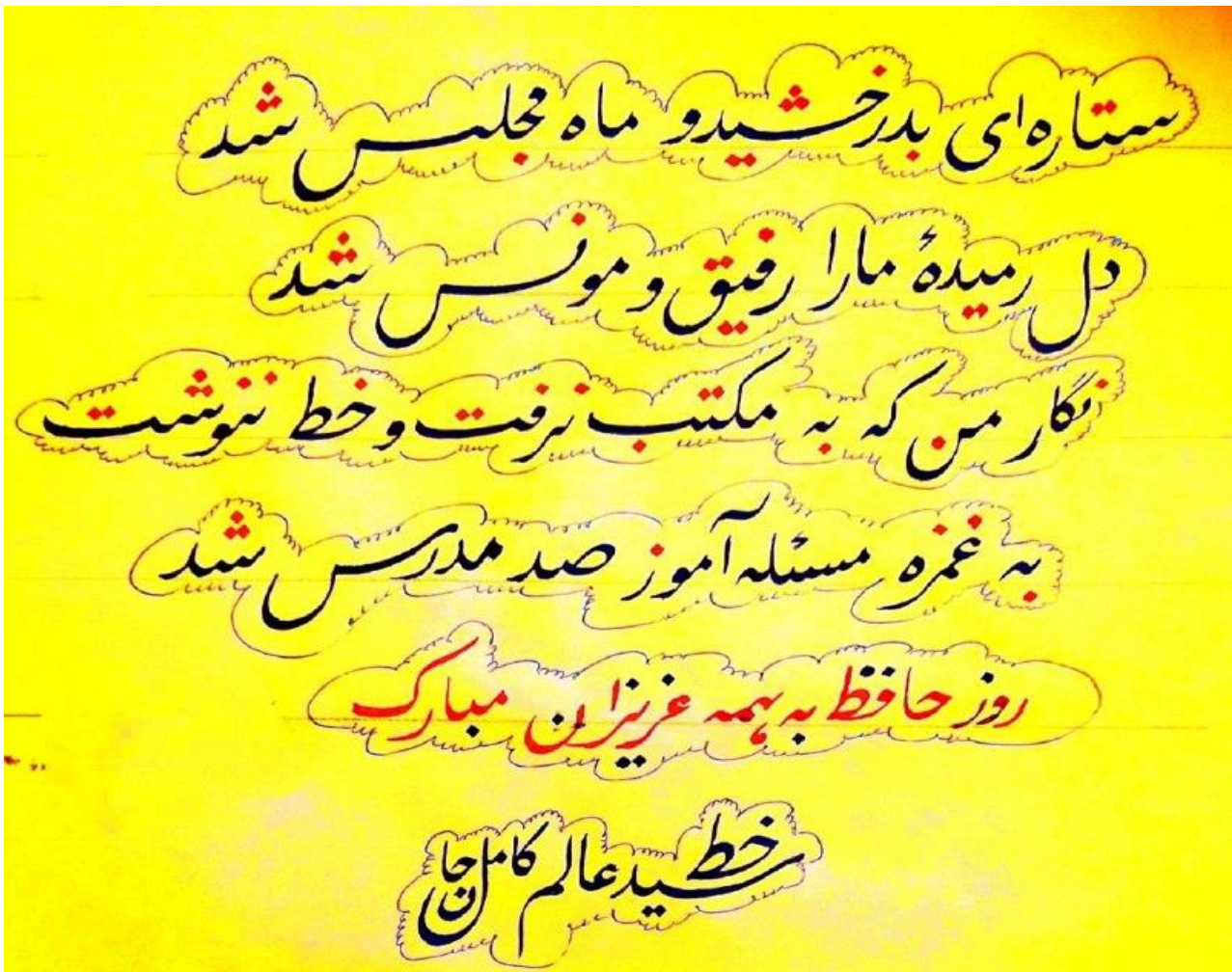
Ин ҷо аз назари аҳаммият ва арзишмандӣ савганд ба қалам ва он чи бингорад, қасам ёд шудааст, ки шаҳодат аз бузургии илму ҳикмат медиҳад.

Ҷои дигар омада: *ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ* - Қасам ба қалам ва он чи менигорад... [Қуръон: 68, 1].

Мухаммад Хусейни Табрeзӣ [устоди Мир Имоd, яке аз беҳтарин хаттотон дар ҳавзаи хушнависиҳои настаълиқ] мегӯяд:

*Беҳин ворисе мардро ёдгор,
Қалам бошад, ин нуктаро ёд дор.
Ҷаҳон аз қалам ёфт ному нишон,
Қалам гар набудӣ, набудӣ ҷаҳон.
Қалам дилкушову қалам ҷонфизост,
Қалам роҳдону қалам раҳнамоист.
Касе, к-ӯ аз қалам нагаишт баҳрманд,
Мадонаш ба назди хирад арҷманд...*

[Ҷазили Ҳабибуллоҳ. Таълими хат [ба хатти форсӣ]. - Техрон, 1347. – С.61].

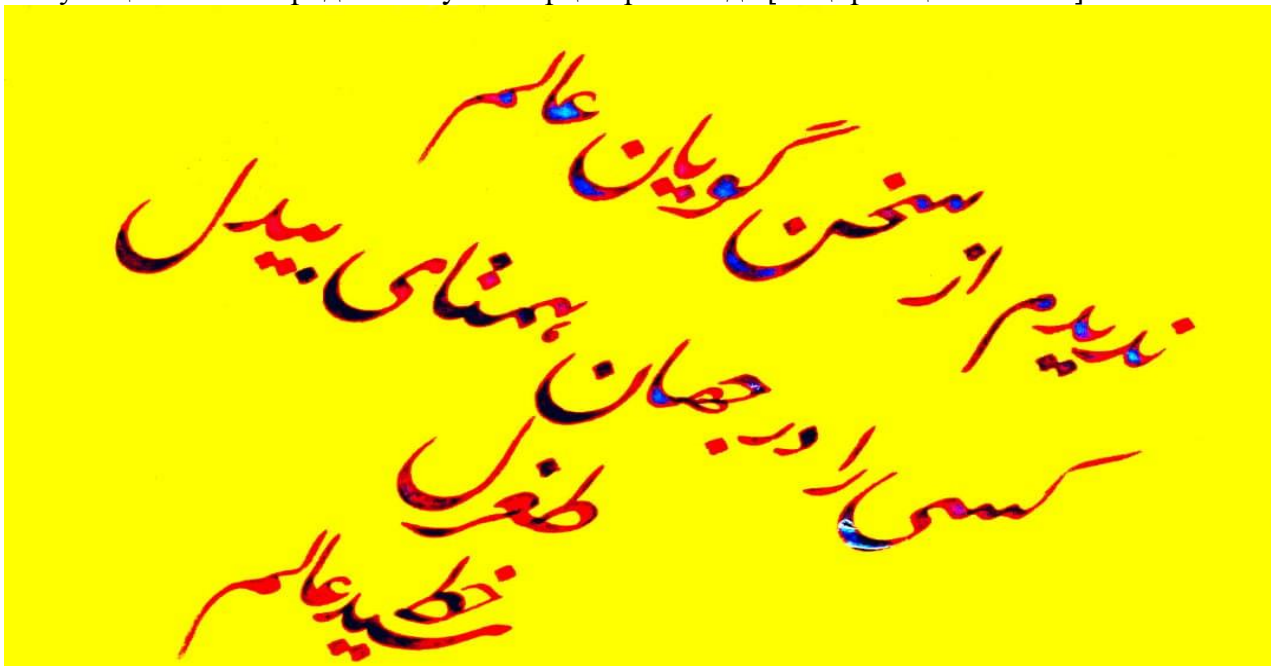

Дар ин маврид ривоятҳои зиёде низ аз бузургони илму адаб ворид шудаанд, ки аз фазилати хушнависиву хатту китобат ва шарафи илм башорат меҳиҳанд. Аз ҷумла: «Касе қаламе тарошаду бо он дар боби илму дониш чизе бинвисад, Худо дарахте дар Биҳишт ба ӯ ато кунад, ки аз дунё ва онҷӣ дар он аст, беҳтар бошад» [Мухаммад, с.].

Масъалаҳои забоншиносӣ

Чое дигар омада: «Худованд ба донишчӯе, ки дар пайи таҳқиқи илм равад, ба ҳар ҳарфе, ки бишнавад ва ё бинвисад, шаҳре дар Биҳишт ато намояд» [Ҷазоили Ҳабибуллоҳ. Таълими хат. – С. 25]. Арӯзии Самарқандӣ фармудааст: «Дабир бояд каримулавл, шарифуларз, дақиқунназар... ва амиқулфиқр бошад... Илова бар навиштан, чизҳои дигарро низ бидонад ва донишҳо биомӯзад, то ҳар чӣ дар дил дорад, ба нӯги қалам биёварад ва аз туғён барҳазар бошад» [Ҷаҳор мақола. – С. 9].

Унсуралмаолии Қайковус дар ин маврид чунин гуфтааст: «Агар дабир бошӣ, бояд ки бар суҳан қодир бошӣ ва хат некӯ дорӣ... ва бисёр навиштан одат кунӣ, то моҳир шавӣ» [Қобуснома. – С. 36].

Ҳақим Умари Хайём дар ин бора фармудааст: «Қаламро доноён машшотаи мулк хонанду сафири дил ва суҳн то беқалам бувад, чун чони беколбад бувад... ва мардум агарчанд бо шарафи гуфтор аст, чун ба шарафи авиштан даст надорад, ноқис бувад.

Дабир он аст, ки мардумро аз пояи дун ба пояи баланд расонад, то олим... хонда шавад...» [Наврӯзнама. – С. 24].

Ҳақим Фирдавсии Тӯсӣ гӯяд:

Дабирӣ биёмӯз фарзандро,

Чу ҳастӣ бувад хешу пайвандро.
Дабири расонад ҷавонро ба тахт,
Шавад то сазо зӯ сазовор тахт.
Дабирист аз пешаҳо арҷманд,
В аз ӯ марди афканда гардад баланд.
[Шоҳнома. – С. 234].

Асади Тӯсӣ нигоштааст:
Ба фарҳангпарвар чу додӣ писар,
Нахустин нависанда кун аз писар.

این جهان و آن جهان با او بود
 وین حدیث احمد خوشتر بود
 مشنومی
 ممشنومی
 مولومی
 ۲۶.۳.۲۰۲۲
 ۲۶.۳.۲۰۲۲

از محبت زودستی جهان
 بهر حکمت ناسود خالق عیان
 مولوی
 خطی عالم
 کامل
 ۲۵.۳.۲۰۲۲

حافظ
 آسمان بار امانت سوانست کشید
 و در کاره نام من دیوانه روند
 خطی عالم
 ۲۵.۳.۲۰۲۲

مولانا جامی از جام او
 ناپوشیده جبر می از نام او
 عشق بازی می سزیم با نام او
 خطی عالم
 کامل
 ۲۵.۳.۲۰۲۲

گفت شرح حسن لبلی مدغم
 خاطر خود را از لبلی مدغم
 مولانا جامی
 خطی عالم
 کامل

نیست جز نامی از در دست من
 زان بلندی یافت قدر پست من
 مولانا
 جامی
 خطی عالم کامل
 ۲۵.۳.۲۰۲۲

Хусни хат чаимро кунал рушан,
 Кубҳи хат дидаро кунал гулхан...

Дар қарни нухуми мелодӣ хутути тозае ба дасти эронӣён ибдоъ мешавад ва ақломи ситта (муҳаққак, райҳон, сулс, насх, таълиқ, настаълиқ ва шикастаи настаълиқ) ҳамчунон қаламҳои шашгона дар садри онҳо «муҳаққак»-ро қорбурди асосӣ барои китобати Қуръони Мачид буд ва ин амал волотарин ва шигифтангезтарин арзишҳои фарҳангӣ дар садри ислом буд.

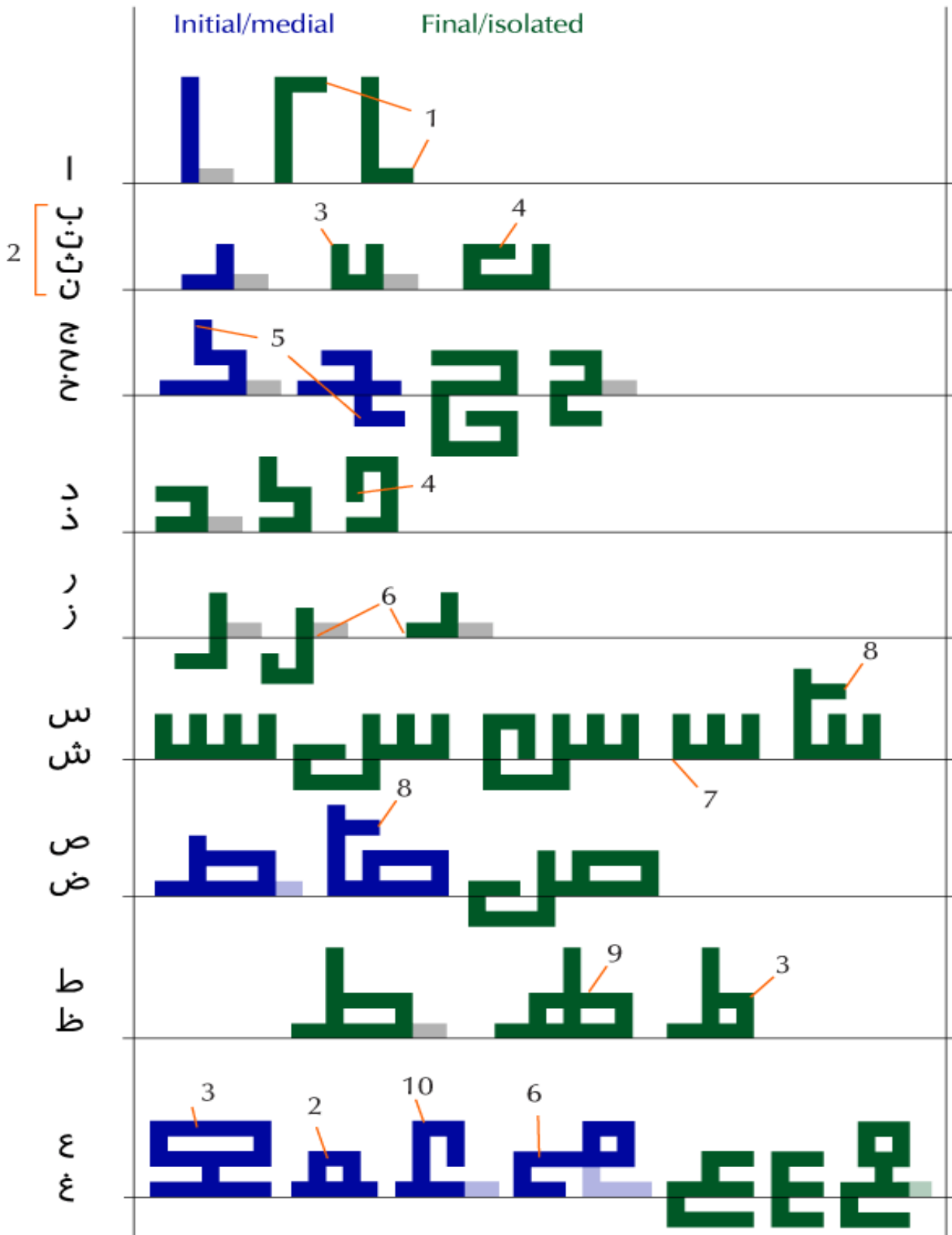
Пас аз қарни чаҳоруми ҳиҷрӣ [10м.] барои китобати Қуръони Карим ғолибан аз ҳатти муҳаққак, райҳон ва сулс ва дар поре аз мавориди ҳатти насх дар қанори ҳатти кӯфӣ истифода мешавад. Қуҳантарин мусҳафи баҷомонда ба ҳатти насх асари Ибни Баввоб аст, ки ба соли 391 ҳиҷрӣ дар Бағдод китобат шуда, дар китобхонаи «Частарбайт» ниғаҳдорӣ мешавад ва қуҳантарин мусҳафи ба ҳатти муҳаққак низ ба соли 555 ҳиҷрӣ дар Эрон китобат шудааст.

Ҳатти арабӣ навъҳои гуногун дорад. Аз ҷумла: кӯфӣ – كوفى; Муҳаққак – محقق; райҳонӣ – ريحانى; Сулс – ثلث; насх – نسخ; тавқеъ – توقيع; риқоъ – رقا ع; таълиқ – تعليق; настаълиқ – نستعليق [насхтаълиқ – نسخ تعليق]; шикастаи настаълиқ – شكسته نستعليق; девонии шикаста – ديوانى شكسته; ҷалии девонӣ – جلى ديوانى; муношир – مناشر; сунбулӣ – سنبلى.

Ҳар навъи ҳатти арабиасоси форсии тоҷикӣ боз дорои вижагӣ ва сабқҳои хос аст. Аз ҷумла, муҳаққак барои навиштани қасидаву шеър, сулс – асарҳои илмӣ, райҳониву насх – қиссаву хабарҳо, тавқеъ – фармон, риқоъ – мактубҳо истифода мешуд, таълиқ бошад, мансуби муншиён, девонӣ ё шикаста мансуби девонхона, дафтархона [идора] буд. Ин ҷо маррифӣи мухтасари анвоъи ҳатти арабиасоси форсӣ-тоҷикӣ ва намунаҳои он барои хонанда айнаи муддаост.

عمرى پروردى اين نفس سگ صفت را
 چه مسود چون ز مكرش يكدم امان نديى
 تو مرغ باغ عرشى در قعر چاه ماندى
 هم در زمين بمردى هم آسمان نديى
 عطار عطار نشاپورى
 خطيب عالم
 ۱۰۵۰۲۳

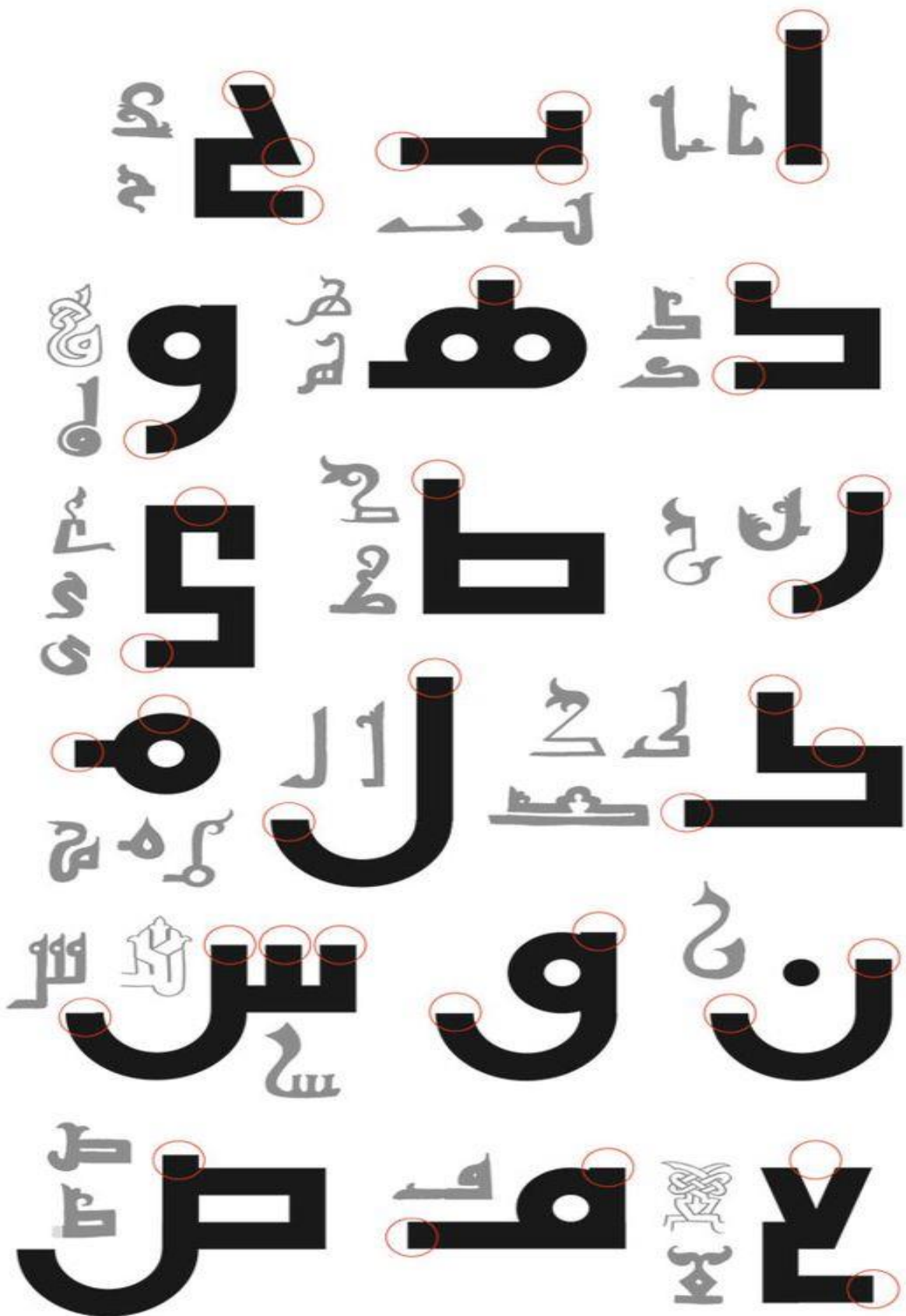
Нахусти намунаи хутути арабӣ ҳатти кӯфист, ки аз вожаи Кӯфа гирифта шуда, қаблан номи Ҳиро дошт. Он нахуст дар шаҳри Ҳиро бар мабнои ҳатти набатӣ ташаккул ёфта, бо сохта шудани шаҳри Кӯфа бо унвони ҳатти кӯфӣ раванқ ёфта, минбаъд симои беҳтаре пайдо кард ва машҳур шуд. Ин хат асл ва равиши ҳатҳои дигари арабист, ки намунаи алифбои ҷунин аст.

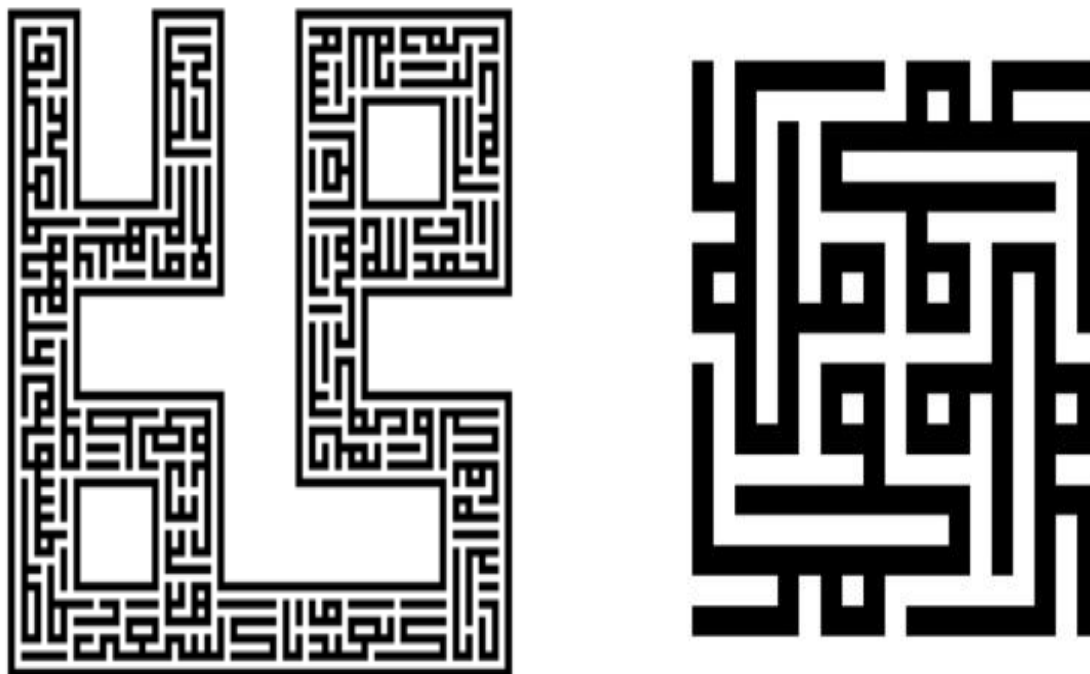
Аз намунаҳое, ки аз садри оини ислом ва давраҳои баъд то кунун мушоҳида мешавад, ба навъҳо тақсим мешавад:

1. Кӯфии таҳрирӣ ва ё китобатӣ, ки ба сурати содда ва мувашшаҳ дида мешавад.

Тавассути кӯфии содда аксар Қуръонҳо китобат мешуданд, ки дар он шаклҳои мушобеҳ ва яқсон барои ҳуруфи гуногун мушоҳида гардида, хонандаро дучори хайрат мекунад, ки намунааш чунин аст:

2. Куфӣи бинӯй ё маъқил, ки ба сурати осон, миёна [мутавассит] ва мушкил дар биноҳои бостонӣ фаровон дида мешавад, дар шакли мураббаъ китобат гардидааст.

То имрӯз хатти кӯфӣ дар масочиду марказҳои фарҳангӣ ва минҷғурӣ мавриди истифода қарор дорад.

Хатти муҳаққак. Хаттотон муҳаққакро падари хутут ва сулсро модари он номидаанд, ки он аслан барои навиштани қасидаву шеър истифода мешуд. Муҳаққак ва сулс ҳар ду аз хатти кӯфӣ берун омадаанд ва собиқаи ҳар қадам то ба садри Ислому мерасад. Бо хатти сулс бошад, асарҳои илмӣ таҳия мегардиданд.

Миёни хутути муҳаққак ва сулс дар дарозиву кӯтоҳии баъзе ҳарфҳо тафовут аст. Масалан, алиф дар муҳаққак ҳашт нуқта, дар сулс бошад, ҳафт нуқта ва ибтидои [тоҷи] ҳарфи чим шаш то. Дар сулс бошад, панҷ то нуқта мавҷуд аст.

Хатти муҳаққак аз шеваҳои муҳимми хушнависӣ ва аз ҷумлаи хутути шашгона аст, ки эҷод ё сомон додани онҳоро ба ибни Муқла нисбат додаанд. Хатти муҳаққакро падари хутути арабӣ гуфтаанд. Аз хутути асили исломӣ ба шумор меравад ва он наздиктарин хат ба кӯфӣ содда аст, дар ин хат шаклҳои ҳуруф якдаст, якнавохт ва дуруштандоманд, ки бо фосилаи муназзам ва бе даромехтани ҳуруф сурат мегиранд. То оғози давлати Аббосӣ мардум ба ҳамон шеваи қадим [яъне кӯфӣ - қалами чалил] менавиштанд. Ибни Надим мегӯяд: «Ҳамин ки хонадони Ҳошимӣ зоҳир гардид, он хутут ба навиштани Қуръон ихтисос ёфт ва хатте пайдо шуд, ки ба он ироқӣ мегуфтанд ва ин хатти муҳаққак буд, ки ба он «варроқӣ» низ гуфта мешавад. Ин хат рӯ ба ривочу зебӣ гузошт, то ба даврони Маъмун расид ва асҳобу нависандагони ӯ ба некӯ сохтани ин хат пардохтанд ва мардум дар ин кор бар ҳам тафохур доштанд». Имрӯз низ китобати Қуръони қарим бо хатти муҳаққак дар кишварҳои форсизабони хориҷ китобат мегардад. Калимаи муҳаққак исми мафъул аз боби *قَيِّدٌ قَحِيْدٌ* аст. Калимаи муҳаққак дар «Фарҳанги Нафисӣ» ба маънои сухани устувор ва ҷомаи муҳкамбофт ва номи хатте аз шаш хат аст, ки Ибни Муқла вазъ кардааст ва ҷунончи ошкор аст, маъноии муҳкаму устувор низ бар ин хат содиқ аст. Бисёре аз котибону нависандагони баъдина дар мақолоту тазкираҳо хатти муҳаққак ва райҳонро ба иллати шабоҳате, ки дар миён аст, номи сулс ниҳода ва онро сулс муаррифӣ кардаанд. Аз ҷумла, соҳиби китоби «Пайдоиши хат ва хаттотон» хатти муҳаққакро сулси қадим ном ниҳодааст. Ба иловаи он чи аз калимаи муҳаққак бармеояд, он аст, ки аз назари навиштан нуқсон надорад ва ҳаққи ҳуруф ҷунонки мебояд, адо мегардад ва печидагиву иштибоҳ дар он роҳ намеёбад.

Koran (fragment) leaf no. 6
 (ill no. 5 Photo June, 2003)

Хатти муҳаққак наздиктарин хат ба кӯфиву муаққилӣ [биноӣ] ва аз аввалин хаттест, ки аз кӯфӣ истихроҷ шудааст. Аз дастаи қаламҳои мавзун нест ва мустақилан аз минтақаи Вараққони ироқӣ ба вуҷуд омадааст. Дар оғози давлати Аббосиён ва замони Маъмун ин хат худро нишон дода, зуҳур ёфтааст. Он аввалин хаттест, ки мавриди таҳзиб ва ҳандасӣ шудан аз ҷониби Ибни Муқла қарор гирифтааст.

Муҳаққак, ки хатти шукуҳманду дуруштаном, дорои фосолаи муназзам ва бе дарҳамомезии ҳуруф, яқдасту якнавохт ва бо камоли равшанӣ буд, қаблан меъёре барои дигар хутут ва маншаи пайдоиши хутути дигаре будааст. Хаттест дар ниҳоятӣ соддагӣ. Дар муҳаққак ҳаракот ва завобит зарифтар аз хатти сулс гузошта мешавад ва аломатҳои зиннатбахши он соддатар ва камтар аз сулс аст. Дар ин хат ҳеҷ хатте бо ҳарфи дигар иштибоҳ намешавад, чун ҳар ҳарф шакли собит ва муайяни худро дорад. Дастаи алифҳо аз дигар хутут баландтар дида мешавад ва дар ибтидои онҳо ба андозае нуқтаи сарак гузошта мешавад. Хатти муҳаққак дар замони Аббосиён шуҳрат ёфт ва дар навиштани Қуръон ба қор мерафт, лекин ривочи он аз давраи хаттотии Ибни Баввоб будааст, ки бештар мусхафот ва китъаҳои барҷастаеро бо он менавиштанд. Ин суннат то қарни ёздаҳум ривоч дошт, ки дар навиштани мусхафҳо ва гоҳе дуъо ба қор мерафтааст. Аз он пас ба тадриҷ аз ривочи он коста шуд, то имрӯз, ки нависанда ва толиби он камёб шудааст, ба тавре ки фақат барои тафаннун ва танаввуъ нигошта мешавад. Шояд иллати ин кундӣ дар навиштани он аст, чун ин хат аз назари зебоиву рушанӣ аз бисёрии ақломи дигар беҳтар буд ба хусус хатти райҳонӣ. Ба муносибати шабоҳати баъзе аз ҳуруфи муҳаққак ба сулс кам-кам муҳаққак аз ривоч афтод ва ҷои худро ба сулсу райҳон дод. Нахустин Қуръон бо хатти муҳаққак ба соли 555 ҳиҷрӣ дар Эрон китобат шудааст.

Хатти муҳаққак мустақиман аз хатти кӯфӣ гирифта шуда, бар асоси асноди мактуб ва мазбут ва Қуръонҳои бачомонда метавон исбот кард, ки Ибни Муқла ибтидо ба таҳзиб ва ҳандасӣ қардани ин хат пардохт ва соири хутутро бар поя ва асоси он қарор

додааст. Дар ҳар сурат пас аз кӯфӣ хатти муҳаққак дар мартабаи аввал қарор дорад. Муҳаққак аҳсанулхутут, вале барои китобат мушқилтар аст.

Пайвастагии китобати сори ирфонӣ бо ақломе чун муҳаққаку райҳон ва сулс дар шуруи қарни сеюми ҳичрӣ [нуҳи мелодӣ] муҷиботи таквини се хатти ба ҳам мушобехро ба вучуд овард. Осори китобати ирфонӣ бар пояи нигориши «расмул мусҳаф» ва «расмул имло» бо се хатт: муҳаққак, райҳон ва сулс вижагиҳои гуногун дорад. Бисёре аз осори мактуб дар китобҳои таърихӣ ба ҷои калимаи муҳаққак райҳон ва ё сулсу райҳонӣ муаррифӣ шудааст. Вижагиҳои хатти муҳаққак: салобат, содагии зоҳирӣ ва ритми оромбахши он аст ва чун хатти райҳон ба сурати резтар ба гунае намоён мешавад, ки онро муҳаққаки нозук меноманд.

Тазкиранависон ва варроқони мактаби Ибни Муқилла падидоварандаи «ақломи ситта» ва муҳаққақро яке аз қаламҳои шашгона ва аз муштақоти хатти кӯфӣ донистанду хатти муҳаққақро маркази таҳаввул ва пайдоиши қаламҳои дигар. Ба далели шабоҳатҳои бисёр наздик ин се хат дар осори мактуби Қуръонӣ дар бисёре мавориди хатти «муҳаққак»-ро райҳон ва дар мавориде сулс ва ё ҳар ду [муҳаққак ва райҳон]-ро хатти сулс номиданд.

Баррасии тафовутҳои мушобехоти хатти муҳаққак бо ду хатти райҳон ва сулс бартари он ҳадафи аслии мақола аст ва пурсишҳои он ба тартиби зер аст:

1. Вижагии аслии хатти муҳаққак чӣ гуна аст?

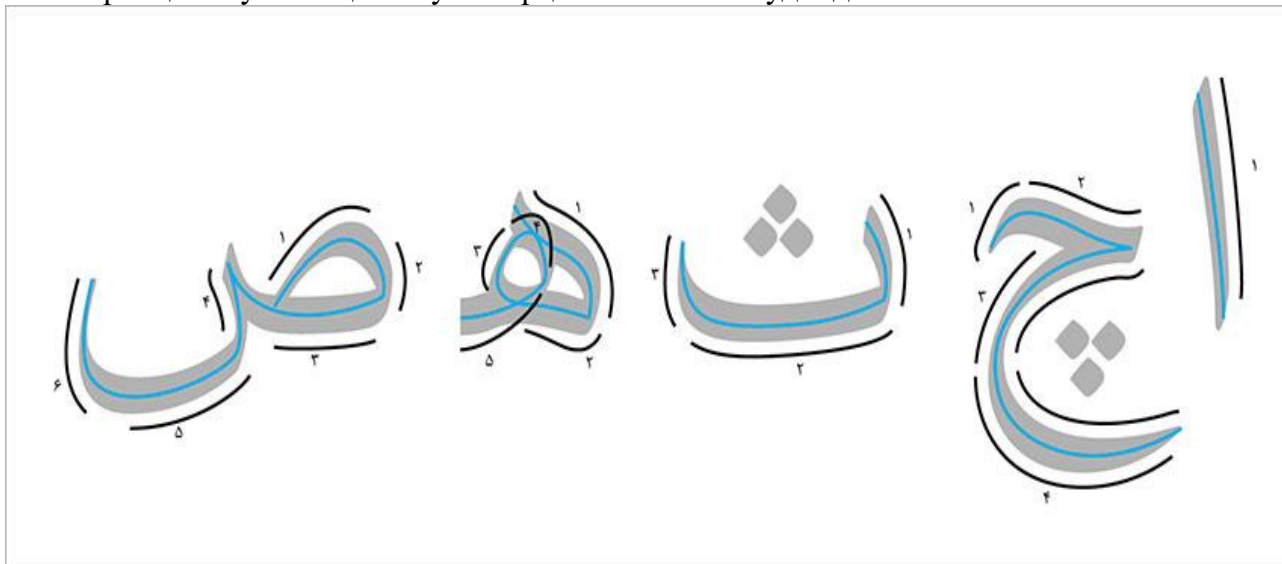
2. Омилҳои таъсир ва таҷаллии хатти муҳаққак бар ду хат: райҳон ва сулс чист?

Дар ин маврид вижагиҳои ҳунари ва қавоиди ҳоким бар се хат: муҳаққак, райҳон ва сулс, бо равиши таърихӣ-тавсифӣ навишта шудааст, равиши ҷамъовари иттилоот бар мабной гирдовари мавод ва мушоҳидоти майдонӣ сурат гирифтааст. Дар ин пажӯҳиш бо тавачҷуҳ ба таъсири муҳаққак бар ду хат: райҳон ва сулс ва бо ду расмулхатту расмулимло ва расмулмусҳаф табақабандӣ ва ироа шудааст.

3. Хатти насх

Ин хат то ба садри Исломи ва болотар аз он реша меронад. Хатти насх таҳти таъсири муҳаққак, райҳон, сулс ва тавқеъ сурат гирифта, такмил шудааст. Имрӯз ба ду шева навишта мешавад: яке шеваи Ёқутӣ ё арабӣ, дигаре шеваи Найрезӣ [ё эронӣ]. Шеваи Ёқутӣ ё арабӣ, ки тамоюл ба сулсу тавқеъ дорад, онро аз фаръҳои сулс мешуморанд. Он дар мамолики арабӣ ва кишвари Эрон роиҷ мебошад.

Шеваи ёқутӣ дар соири мамолики Исломи маъмул аст, вале шеваи дувум, ки шеваи Найрезӣ аст, фақат дар Эрон мавриди истифода қарор дорад. Ин шеvaro Мирзо Аҳмадхони Найрезӣ таълим кардааст. Тули ҳарфи алиф ва фароштаҳои мушаббах дар хатти насх 5 ё 4 нуқта аст. Алиф дар муҳаққак рости боло ва дар сулс мутамоил аст. Бо хатти райҳониву насх қиссаву хабарҳои китобат мешуданд.

المفردات:

الذبيح مع قورسي

كس ص ص ط ع ع ف ف

الذبح ما كان لله ولله

النقطة التي رعدة لقياس الحروف في اللغة العربية ، ويقاس طول الحرف بالنقاط عمودياً وأفقياً
 وميزان الحروف هو مقياس تقريبي يساعد العلماء المبدئي على ضبط أبعاد الحروف أفقياً وعمودياً.

Тафвутҳо ва ихтилофҳои ду хат, таълиқ ва девонӣ бад ин қарор аст:

1. Ба хилофи таълиқ, дар хатти девонӣ осор ва нишонаҳои асли аз сулс, тавқғъ, рукоъ ва насх дида намешавад ва аз ин рӯ, девонӣ бо ҳеҷ як аз хутути исломӣ муқоиса намешавад, ба ғайри таълиқ.
2. Қарор гирифтани ҳарфҳо ва калимот дар сатрҳои девонӣ бо тамоюл аз боло ба тарафи рост аст, вале дар таълиқ бошад, тамоюли ҳафиф ва мулоим дида мешавад.

3. Дар баъзе хуруф ва калимоти хатти таълиқ ҳарфи «бо» пеши қалам кор бурда шудааст. Дар хатти девонӣ бошад, ҳарфи «бо» тамоми думи қалам ва ҳаракати нозуке ки дар он падида омадааст, ба воситаи таҳрифи шадиди қалам аст.

6. Хатти руқаъа

Руқаъа луғатан ба маънои *нома* ва *пораҳое аз порча* аст. Хатест омехта ва махлут, ки хаттотон онро таҳти таъсири хатти насх ва девонӣ ба вучуд оварда, дар сарзамини Усмонӣ ривоч доданд ва аз он ҷо ба бисёре аз мамолики муслмонӣ равон гардидааст. Имрӯз ин хат дар мамолики арабӣ, дар навиштаҳои ғаврий ва ёддоштҳо ва номаҳо ба кор бурда мешавад ва дар кишвари Эрон низ мавриди истифода қарор дорад.

8. Хатти шикаста

Он ду навъ аст: яке шикастае, ки дар он бештар аз равиш ва иттисолот дар ҳамаи таълиқ истифода шудааст ва он хатти мушкилхон аст, ки имруз кам истифода бурда мешавад.

Дигаре шикастаи настаълиқ аст, ки ба равшанӣ ва содагии хатти настаълиқ гироида шудааст. Хатти шикаста холис нест, балки омехтаҳои аз таълиқ ва настаълиқ мебошад. Ин хат аз қарни 11-ум то кунун дар Эрон барои навиштаҳои ғаврий, номаҳо ва ғайра ба кор гирифта шудааст.

Хулоса, омӯхтану донистаи қонуну қавоиди хатту хӯшнависӣ дар тақомули маънавиёт ва завқи зебоиносии ҳар донишҷӯву пажӯҳишгар нақши муҳим дорад ва он метавонад дар рушди камолоту маърифатнокии инсон муассир бошад.

Адабиёт:

1. Қуръон: 96, 4-5
2. Ҳазоилӣ Ҳабибуллоҳ. Таълими хат [ба хатти форсӣ]. – Техрон, 1347. – 61 с.
3. Фурӯзонфар, Бадеуззамон. Аҳодиси «Маснавӣ». – 86 с.

ТДУ: 809. 155. 0

**РОҶҲОИ
МОРФОЛОГИИ КАЛИМАСОЗИИ ИСМ
ДАР НАСРИ БАДЕИИ САДРИДДИН
АЙНӢ (дар асоси маводи ҷилдҳои 3-4-и
«Ёддоштҳо»)**

Сатторов Нуралӣ Саидалиевич,
муаллими калони кафедраи забонҳои
хориҷии умумидонишигоҳии ДДОТ ба
номи С. Айнӣ. Телефон: +992 935949323.
E-mail: nuralijon.82@mail.ru

**ПУТИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ
МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ
САДРИДДИНА АЙНИ (по материалам 3-
4 томов «Воспоминание»)**

Сатторов Нуралӣ Саидалиевич,
стариший преподаватель кафедры
иностранных языков ТГПУ
им. С. Айнӣ. Телефон: +992 935949323.
E-mail: nuralijon.82@mail.ru

**MORPHOLOGICAL
WAYS OF NOUN FORMATION IN
ARTISTIC PROSE BY SADRIDDIN AINI
(based on the materials of
volumes 3-4 of «Notes»)**

**Sattorov Nurali Saidalievich, Senior
Lecturer, Department of Foreign
Languages, TSPU them. S. Aini.
Telephone: +992 935949323.
E-mail: nuralijon.82@mail.ru**

Аннотатсия

Омӯзиши воҳидҳои луғавии арабӣ бо пасвандҳои тоҷикӣ дар ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо» нишон дод, ки на ҳама пасвандҳои исмосоз дар калимасозӣ тавассути омадан бо вожаҳои иқтибосии арабӣ сермаҳсул мебошанд. Чунончи ҳангоми пажӯҳиши калимаҳои сохта бо пасвандҳои -зор ва -чӣ дар «Ёддоштҳо» маълум гашт, ки пасвандҳои мазкур ҳарчанд аз пасвандҳои сермаҳсул ба шумор раванд ҳам, вале дар калимасозӣ бо воҳидҳои луғавии арабӣ он қадар фаъол нестанд. Масалан, вожаҳои *мурофиачӣ*, *ҳашарчӣ* ва вожаи *сиёсатчӣ* бо пасванди -чӣ ва вожаҳои харобазор ва бо пасванди -зор сохтаву дар «Ёддоштҳо» ба кор бурда шудаанд, ки дар муқоиса ба калимасозии онҳо бо вожаҳои асили форсӣ бисёр ангуштшумор маҳсуб мешавад.

Калидвожаҳо: калимасозӣ, забони адабии ҳозираи тоҷик, забони тоҷикӣ, пасванд, исм, Садриддин Айнӣ, «Ёддоштҳо», забон, забоншиносӣ, морфология.

Аннотация

Исследование арабских лексических единиц с таджикскими суффиксами в 3-4 томах «Воспоминание» показало, что не все существительные суффиксы продуктивны в словообразовании, приходя в состав арабских производных слов. Например, при исследовании вымышленных слов с суффиксами -зор и -чи в «Воспоминание» выяснилось, что хотя эти суффиксы и относятся к числу наиболее продуктивных суффиксов, они не столь активны в словообразовании с арабскими лексическими единицами. Например, в «Мемуарах» созданы и использованы слова «судник», «насекомое» и «политик» с суффиксом -чи, а также слова «Воспоминание» с суффиксом -зор, что по сравнению с их формулировкой с оригинальными персидскими словами считается большим.

Ключевые слова: словообразование, современный таджикский литературный язык, таджикский язык, суффикс, существительное, Садриддин Айнӣ, «Воспоминание», язык, языкознание, морфология.

Annotation

The study of Arabic lexical units with Tajik suffixes in volumes 3-4 of «Notes» showed that not all noun-forming suffixes are productive in word formation by coming with Arabic derived words. For example, during the research of fictitious words with the suffixes -zor and -

chi in «Notes», it became clear that although these suffixes are among the most productive suffixes, they are not so active in word formation with Arabic lexical units. For example, the words litigator, insect and politician with the suffix -chi and the words desolate and with the suffix -zor were created and used in «Memoirs», which in comparison to their wording with the original Persian words is considered a lot.

Keywords: *word formation, modern Tajik literary language, Tajik language, suffix, noun, Sadriiddin Aini, «Notes», language, linguistics, morphology.*

Воқеан, калимасозӣ воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва такмили таҷдричии он нақши асосиро ифода мекунад. Усул ва қолабҳои калимасозӣ низ масъалаи таърихӣ буда, мунтазам такмил ва инкишоф меёбанд. Тағйироту тақомулоти калимасозӣ мувофиқи сохти грамматика ва қонуниятҳои дохилии инкишофи забон ба амал меояд [18, с.83]. Маҳз бо назардошти воситаи асосии инкишофи таркиби луғавии забон будани калимасозӣ дар забоншиносии умумӣ ва тоҷик ба усули морфологияи калимасозӣ таваҷҷуҳи вижае намудаанд.

Таҳлили таркиби морфологияи калима аз вазифаҳои асосии морфология ба шумор меравад. Калима ҳамчун унсурӣ маънодор ва дорои мафҳуми муайян аз воҳидҳои мураккаби нутқ ба шумор меравад. Дар калима баробари маънои луғавӣ як ва ё якчанд маънои грамматикӣ таҷассум ёфта метавонад. Аз ин рӯ, исмҳои зиёде ҳастанд, ки ба морфемаҳои гуногун тақсим мешаванд ва ҳар як морфемаи он вазифа ва маънои муайян дорад [4, с.106].

Маълум аст, ки ҳиссаҳои маънодори калимаро асос, ванд, морфема меноманд, вале воситаи асосии сарфӣи калимасоз ванд ба шумор меравад, чунки ванд натавонад аз асосҳои сода, балки аз асосҳои сохтаву мураккаб, ҳатто аз таркибу ибораҳои калима месозад. Аз ҳамин лиҳоз дар баъзе қорҳои илмӣ ва китобҳои дарсӣ калимасозии сарфӣ бо унвони вандҳои калимасоз баррасӣ шудааст [14, с.14].

Гузашта аз ин, аз нигоҳи забоншиносии таърихӣ вандҳо, хусусан пасвандҳо, аслан, калимаҳои мустақилмаъно буда, дар гузашти таърих ба калимаҳои ёридиҳанда ва ё вандҳо табдил ёфтаанд. «Маълум аст, ки ҳама пасвандҳо аз нигоҳи пайдоиш калимаҳои мустақил будаанд. Ҳамин аст, ки бархе маврид бо қисматҳои асосии калима ҳамчун қисмати мустақиле, ки ифодагари тобишҳои гуногуни семантикӣ-грамматикӣ мебошад, шарҳ дода мешаванд, на ҳамчун морфема» [32, с.192].

Мавриди зикр аст, ки дар калимасозии забони тоҷикӣ нақши пасвандҳо бисёр назаррас мебошад. Вазифаи асосии ҳар як пасванд бо он муайян карда мешавад, ки вай ба калимаи сохтааш чӣ гуна маъно мебахшад. Ба таъкиди донишмандон бо пасвандҳо сохтани калимаҳо назар ба калимаҳои бо пешвандҳо сохташуда бештар истифода шудаанд. Махсусан, калимасозӣ бо ёрии пасвандҳо дар байни исму сифат хеле серистеъмоланд. Пасвандҳо аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исмҳо сохтаанд. Онҳо ҳам аз калимаҳои сода, сохта ва ҳам аз калимаҳои мураккабу ибораҳои исмҳои нав месозанд [19, с.65-66].

Ш.Рустамов таъкид намудааст, ки «доираи истифодаи аффиксҳои исмсоз як хел нест. Дар калимасозии исм 40 суффикс ва як префикс иштирок мекунад» [18, с.197].

Вале қорбурди онҳо якранг набуда, бархе сермахсул ва бархе дигар ба нудрат мавриди истифода қарор мегирад.

Бо назардошти ин нукта тасмим гирифтём, то дар мақолаи мазкур ба таври васеъ маҳз ҳамон пасвандҳои исмсозро мавриди баррасӣ қарор диҳём, ки аз як тараф дар калимасозии имрӯзи тоҷик бисёр назаррасанд ва аз тарафи дигар дар «Ёддоштҳо» низ қорбурди васеъ доранд.

Пасванди -гор. Боризтарин намунаи пасвандҳои исмсоз пасванди -гор мебошад, ки ҳанӯз дар замонҳои дури таърих дар калимасозии забони тоҷикӣ нақши вижа мебозадааст. Дар робита ба ин Парвиз Нотил Хонларӣ мегӯяд: «Ду пасванд **-кор** ва **-гар** дар авестӣ ба сурати -кага ва ба маънии омил вучуд дошта, дар форсии миёнаву дарӣ ба ҳар ду сурат дар сохтмони калимот фаровон ба қор меравад ва ҳанӯз бо ин пасванд

калимоти тоза сохта мешавад... Сомит [ҳамсадо]-и нахустини ин пасванд голибан нарм шуда, яъне к ба г табдил ёфта ва ба ҳар ду сурат –гор ва -гар ба қор меравад... Дар баъзе аз калимот, ки дар мутуни форсии дарӣ ёфта мешавад, ба сабаби он ки дар китобат «*қоф*» ва «*гоф*» яқсон навишта шудааст, ҳукм ба ин ки қадом як аз ду сурат «-қор» ва «-гор» мурод буда, душвор аст. Аммо гумон намеравад, ки сурати «-гар» ҳаргиз бо к ба қор рафта бошад [34, с.33-34]. Дар ҳоле ки бархе донишмандони эронӣ «-гор»-ро ҳамчун пасванд, вале «қор»-ро на пасванд, балки калимаи мустақил ва баргирифта аз ду решаи феълӣ мешуморад, бархе дигар дар калимаҳои *гандумқор*, *сабзқор*, *тарёққор*, *ҷавқор* ва ғ. «қор»-ро асоси феъли *қоштан* ва дар калимаҳои *неқуқор*, *бадқор*, *исрофқор*, *ҳарзақор* ва ғ. аз асоси феъли *қардан* ба қалам додаанд [35, с.166-167]. Дар ин ҷо калимаҳои *ситамқору қомқор* ва *ситезақору ростқор* истисно қарда шудаанд, чун дар асрҳои ҷаҳор-панҷи ҳиҷрӣ байни «қоф»-и арабӣ ва «гоф»-и форсӣ тамйизу тафовуте дида намешудааст.

Вале донишманди дигари эронӣ Хусрави Кишонӣ ҳарчанд хоستانгоҳи пасванди –гор-ро аз пасвандҳои -қор ва -гар байд надонад ҳам, вале онро аз ин ду охир адабитар талаққӣ менамояд. Ба таъкиди ӯ: «Пасванди -гор, ки дар бархе маворид метавон онро гунае аз пасвандҳои -қор ва -гар донист, аз ҳар ду пасванди ғавқ адабитар аст. Пасванди -гор метавонад бо моддаҳои феълӣ ва бархе исмҳо таркиб шавад: омӯхтан - омӯз - омӯзгор; хидмат - хидматгор [29, с.46].

Пасванди -гор ба монанди пасванди –гар роҳи дарози таърихро тай намуда, дар осори классикии гузашта қорбурди назаррас доштааст. Аз ҷумла, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бо ин пасванд 14 калима сохтаву мавриди истифода қарор гирифтааст [17, с.46-47; 6, с.54].

Дар робита ба ин, дар Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик оварда шудааст: «Суффикси -гор дар забони ҳозираи тоҷик қаммаҳсул буда, ба воситаи он аз исми асосҳои феълӣ исмҳои шахс сохта мешавад: 1) аз исмҳои маънӣ исми нав сохта мешавад, ки а) шахсро аз рӯи амалиёту машғулияташ мефаҳмонад: хизматгор, мададгор, ситамгор; б) ҳолат ва ба таъсири амале мондани шахсро нишон медиҳад: гунаҳгор; 2) аз асоси замони ҳозираи феълӣ бо суффикси –гор исме сохта мешавад, шахсро аз рӯи ихтисосу машғулият ифода менамояд: омӯзгор, талабгор, фурушгор; ин гуна исм аз асоси замони гузашта феълӣ низ сохта мешавад: хостгор [4, с.111-112].

Дар ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ суффикси –гор танҳо бо се калимаи иқтибосии арабӣ: «хизмат», «талаб» ва «ҳавас» оварда шудааст. Пасванди мазкур аз исми ғайришаҳси «хидмат» исми шахс сохтааст. Калимаи *хизматгор* аз нигоҳи омӯри дар «Ёддоштҳо» бисёр истифода шудааст.

Бояд ёдовар шуд, ки калимаи «*хизмат*», аслан, дар забони арабӣ ба шакли хидмат буда, масдар аз феъли خدم (ҳадама) ба шумор меравад [21, с. 528].

Аз решаи мазкури арабӣ сифати феълӣ тарзи фойлӣ ва сифати феълӣ тарзи мафъулӣ сохта шудаву ба забони тоҷикӣ иқтибос гаштааст. Ҳарчанд, вожаи *ҳодим* дар «Ёддоштҳо» бисёр истифода шуда бошад ҳам, ифодагари маъноӣ ёрдамчӣ ва ё қорғари муваққатии ин ё он маърақа ба шумор меравад. Чунончи мегӯяд: «*Ошпаз ва ҳодими он зиёфат, албатта, ман будам*» [1, с.234].

Калимаи *маҳдум*, ки дар забони арабӣ сифати феълӣ тарзи мафъулӣ ва ё худ исми мафъул унвон мешавад, дар «Ёддоштҳо» чунин истифода шудааст: хусусан маҳдумон [писарони муллоҳои қалон], бештарин аҳмақ, ё ин ки нобакор мешаванд [1, с.71].

Дар «Ёддоштҳо» калимаи *хизматгорӣ*, ки ифодагари навқарӣ, хизматгузорӣ [26, с.435] мебошад, истифода шудааст: «*Падари ӯ як одами пирсоли қашшоқ буд, ки дар яке аз бойҳои Бухоро хизматгорӣ мекард*» [1, с.456]. Чи тавре дида мешавад, вожаи *хизматгорӣ* ду зинаи калимасозиро гузаштааст: нахуст илова шудани пасванди –гор ба калимаи хизмати арабӣ вожаи *хизматгорро* ба майдон овардааст, ки исми шугли шахс мебошад. Сипас дар зинаи дувум ба калимаи *хизматгор* пасванди -ӣ ҳамроҳ гашта, маъноӣ нисбияту қасбиятро дар он эҷод намудааст.

Калимаи дигари арабие, ки С.Айнӣ бо пасванди *-гор* ба таври васеъ истифода намудааст, ин вожаи **талабгор** мебошад: «дар маърака танҳо як ҷавон **талабгори** ҳариф шуда рост меистод» [1, с.596]; «аз кӯча талабгоронро оварда» [1, с.647].

Пасванди *-гор* дар «Ёддоштҳо» бо калимаи дигари арабӣ – ҳавас, ҳамроҳ гашта, вожаи ҳавасгорро сохтааст, ки дар забони тоҷикӣ ба сифат марбут будаву гоҳе дар ҳолати субтантиватсия қарор мегирад: «бинобар ин маро на монанди хизматгори пештараи худ ва на монанди як талабаи **ҳавасгори** шеър ва адабиёт, балки монанди бародар ва хешованди наздики худ гарму ҷӯшон қабул намуд» [1, с.544]; «Аммо баъд аз вафоти Ҳайрат вовайлое дар байни шоирони ҷавон, адабиётшиносон ва **ҳавасгори** шеър адабиёт бархоста, дар шахр гулгула андохт» [1, с.630]. Чи тавре мушоҳида мешавад, калимаи **ҳавасгор** дар ҷумлаи аввал ҳамчун сифат: **талабаи ҳавасгор** ва дар ҷумлаи дувум бинобар қабул намудани пасванди шаклсози – он, ки аз вижагиҳои исм аст, ҳамчун исм: **ҳавасгорон**, ба кор рафтааст.

Мавриди зикр аст, ки имрӯз калимаҳои **хизматгор** ва **талабгор** дар забони навишторӣ ва гуфторӣ забони тоҷикӣ ба таври васеъ истифода мешаванд, дар ҳоле ки аз калимаи **ҳавасгор** дида калимаи **ҳаваскор** қорбурди бештар дорад. Дар «Фарҳанномаи тафсирии забони тоҷикӣ» низ танҳо гунаи **ҳаваскор** оварда шуда, чунин маънидод гардидааст: «ҳаваскор: 1. ҳавасманд, иштиёқманд; хоҳон, моил, дӯстдор, ишқбоз. 2. хунарпешаи ғайрикасбӣ, хунарпешаи ғайриҳирфай» [26, с.474]. Дар ҳоле ки дар забони арабӣ калимаи ҳавас (هوس) дар баробари масдари феъли ҳависа (هوس) будан боз ифодагари «демонафзоӣ, беаклӣ, сабукмағзӣ, ҳирсу оз, васваса, маниш ва навъе аз чунун» [22, с.1333] буда, ба ин воқеият ишора месозад, ки ин калима бо гузаштан ба забони тоҷикӣ ба таҳаввули маъноӣ дучор гашта, маъноҳои тозае ба худ касб карда, дар бамайдони чандин калимаи нав, аз қабилҳои ҳавасманд, ҳавасбоз, ҳавасдор, ҳавасакӣ ва ғ. нақш гузоштааст.

Ёдовар шудан бамаврид аст, ки агар калимаи ҳавасгор аз исм+ пасванди *-гор* сохта шуда бошад, пас, ҳаваскор аз исм+асоси замони ҳозираи феъли қардан «қор» таркиб ёфтааст.

Дар ҷилди якуми «Ёддоштҳо» мо бо калимаи талафгор: «*талаф қардани мол, хоҳ моли худӣ талафқунанда бошад ва хоҳ аз онӣ каси дигар, дуруст нест ва агар талафгор моли каси дигарро талаф қарда бошад, ба замми ин ки ӯ бо ин қораи гунаҳгор ба шумор меравад, маҷбур аст, ки мисли моли талафқардаашро, ё арзишаашро ба соҳиби он мол гардонад*» [1, с.95] дучор мешавем, ки дар ҷилдҳои баъдӣ ин асар дигар ба кор нарафтааст. Чи тавре дида мешавад, ин калима аз ду бахш: калимаи талаф, ки ифодагари нобуд шудан, табоҳ шудан; нест шудан; кишт аз беоҷӣ талаф шуд, талаф қардан нобуд (нест) қардан; талаф шудан (қардидан) нобуд шудан, аз байн рафтан, осеб дидан [26, с.300; 22, с.158] аст ва пасванди *-гор* таркиб ёфтааст.

Ба назари ин ҷониб калимаи **талафгор** зодаи зеҳни устод С.Айнӣ мебошад ва онро дар ин қисмат ба хотири такрор наомадани калимаи талафқунанда, ки ҳамрешаву ҳаммаъноӣ талафгор мебошад, сохтааст.

Калимаи дигаре, ки бо воҳиди луғавии арабӣ ва пасванди *-гор* сохтаву дар «Ёддоштҳо» истифода шудааст, ин калимаи мададгор мебошад: «Илоҳӣ чаноби олий қаҳонгир шаванд, теғашон бурро ва сафарашон бехатар шаванд, пирҳо ёр, чорёр мададгор, ҳазрати шоҳи мардон камарашонро банданд, омин» даст бардоштагон «омин»-гӯён дастхошонро ба рӯяшон молиданд» [1, с.217-218]. Ҷойи дигар С.Айнӣ ин калимаро бо илова шудани пасванди – ӣ ба он истифода намудааст: «Худо ба шумо қувват диҳад ва арвоҳи мардон **мададгори** қунад! – мегӯяд маҳдуми Муҳаммадӣ ба Барно-тайёр баъд аз шунидани ҷавоби охири ӯ» [1, с.342].

Умумияти асосие, ки байни ин вожаҳои арабӣ дида мешавад, ин масдар будани онҳо дар забони арабӣ мебошад. Яъне, калимаҳои хизмат, талаб ва ҳавас дар асл масдарҳои арабӣ буда, дар забони тоҷикӣ дар зимни феълҳои таркибии номӣ қорбурд мешаванд.

Ҳарчанд дар забони форсии тоҷикӣ бо пасванди -гор беш аз 40 калима [29, с.46] сохта шудаву дар осори устод Айнӣ беш аз 11 адад калимаи бо ин пешванд сохташуда истифода гардида бошад ҳам [15, с.56], вале дар «Ёддоштҳо» ҳамагӣ панҷ калимаи бо воҳидҳои луғавии арабӣ ва пасванди -гор корбурд гашта, аз ин се адад: хизматгор, талабгор ва ҳавасгор дар ҷилдҳои се ва чори ин асар истифода шудаанд.

Пасванди -гар. Ба таъкиди донишмандон пасванди *-гар* дар калимасозии муосир каммаҳсул буда, аксарият исмҳое, ки бо ин пасванд сохта шудаанд, ба гурӯҳи калимаҳои таърихӣ шомиланд.

Бо назардошти ба як маъно ишора намудани калимаҳои *ситамгор-ситамгар*, *хидматгор-хидматгар*, *заркор-заргар* бархе донишмандон байни пасванди -гор ва -гар дар ифодаи маъно фарқ намегузоранд, балки дуҷумла шакли таҳфифгаштаи аввали мешуморанд, ҳатто байни -кор, -гор ва -гар пайванди бевосита дида, якеро аз дигар баргирифта мешуморанд, ҳол он ки дар забони муосири форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ истифодаи ин пасвандҳо аз ҳамдигар ба қуллӣ тафовут доранд [35, с.169].

Пасванди -гар, аслан, пасванди пеша ва кор аст ва бо пайвастан ба решаҳои гуногун ба машғулияту коре далолат мекунад. Ба таъкиди забоншиноси эронӣ Хусрав Кишонӣ «алорағми ҳузури теъдоди қобили таваҷҷуҳи муштакки пасванди -гар дар фарҳангҳои форсӣ, мулоҳиза мешавад, ки дар забони форсии имрӯз аз ҷаъолияту зоёии -гар беш аз пеш коста шудаву пасвандҳои дигар, ба вижа пасвандвораҳои феълие, ки диққати бештаре ба муштакқот мебахшанд, ҷойи онро ишғол мекунанд: заргар-тиллосоз, кишгар-гандумкор, биринҷкор, ангурчин ва ғ.» [29, с.28].

Ин нукта аз ҷониби донишманди тоҷик Р.Ғаффаров низ мавриди таъкид қарор гирифтааст: «Дар забони адабиёти классикӣ хеле сермаҳсул ва серистеъмол буд. Аммо дар забони имрӯзаи адабии тоҷик вай нисбатан камистеъмол шудааст, ки сабаби инро чунин шарҳ додан мумкин аст: а) бисёр калимаҳо ҳамчун «кафшгар», «мехчагар», «собунгар», «зингар» ва ғайра, ки бо «гар» сохта мешуданд, вобаста ба тараққиёти иқтисодӣ ва маданият тадричан аз истеъмол баромаданд; б) исмҳо ба маънои касбу кор, ихтисос ва машғулият дар забони адабӣ ва шеваҳо ба суффикси «чӣ» ифода меёфтагӣ шуданд» [3, с.115]. Дар ҳоле ки аз дидгоҳи академик М.Шукуров пасванди -гар дар калимасозии забони тоҷикӣ ҷаъол гашта истодааст. «Азбаски -гар яке аз воситаҳои маъмули халқиву классикии калимасозист, дар забони адабии имрӯза ҷаъол шудани он ҳеҷ ҷойи таъҷуб надорад... Дар ҷанд соли охир маҳдуд шудани вазифаи суффикси – чӣ ва ҷойи онро гирифтани -гар ҳам натиҷаи қувват ёфтани амали қонунҳои дохили забон аст» [33, с.169].

Ҳарчанд корбурди пасванди -гар дар забони адабӣ сермаҳсул гаштаву, истеъмоли калимаҳои ба он сохта ҳар чи бештар мавриди таваҷҷуҳи қаламкашон қарор гирад ҳам, вале ин морфема дар шеваҳо, хусусан «дар шеваи ҷануби шарқӣ хангоми калимасозӣ сермаҳсул нест» [28, с.50].

Бо пасванди *-гар* дар мушорикат бо калимаҳои иқтибосии арабии *сурат*, *маслиҳат*, *даъво*, *наъл*, *тарбият*, *ислоҳ*, *ҳимоя* ва *ҳалво* исмҳои *суратгар*, *маслиҳатгар*, *даъвогар*, *наългар*, *тарбиятгар*, *ислоҳгар*, *ҳимоягар*, *ҳалвогар* ва ғайраро ба майдон овардааст, ки дар забони тоҷикӣ имрӯз низ қобили истифодаанд.

Дар «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ бо пасванди *-гар* калимаҳои **ҳалвогар**: «*ба сари дукони Файзӣбойи ҳалвогар рафта нишастам*» [1, с.540], **тарбиягар**: «*ва аввалин тарбиягари маънавии худ медонистам*» [1, с.296], **даъвогар**: «*лозим омадааст, ки худи ҳамин панҷ нафар ҳам даъвогар шаванд ва ҳам гувоҳ*» [1, с.505] мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Калимаи **ҳалвогарро** забоншинос Низомова С. аз калимаҳои архаистӣ мешуморад: «Калимаи **ҳалвогар** аз исми **ҳалво** ва пасванди *-гар* сохта шуда, имрӯз ба гурӯҳи калимаҳои архаистӣ дохил шудааст. Ҳалворо ҳоло дар фабрикаҳои қаннодӣ истеҳсол мекунанд. Он замон касби маъмуле буд, ки бо усулҳои гуногун дастӣ ҳалво омода мекарданд» [15, с.51]. Вале воқеият ин аст, ки аз калимаҳои сегонаи дар «Ёддоштҳо» истифодашуда ҳеҷ яке архаистӣ нест ва корбурди онҳо, чи дар забони навишторӣ ва чи дар забони гуфторӣ, ба назар мерасад. Хусусан, бо шарофати эълон шудани солҳои

2020-2021 солҳои сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ ин гуна калимаҳо аз нав дар муомилот қарор гирифтанд.

Мавриди зикр аст, ки калимаи ҳалвогарӣ, ки бо илова шудани пасванди -й ба вожаи ҳалвогар сохта шудааст, дар «Ёддоштҳо» мавриди қорбурд қарор дорад: «Қасби *ӯ ҳалвогарӣ* буда, ҳар сол вақти ангурпазӣ ба деҳаи Регзор рафта, аз он ҷо ангури як-ду боғро харида, шинӣ пухта, ба шаҳр мекашондааст» [1, с.407].

Ҳарчанд дар фарҳангномаҳои муосири тоҷикӣ калимаи тарбиягар ба гунаи дигар тарбиятгар *تربیت گر // تربیه گر* [25, с.314] оварда шавад ҳам, вале дар «Ёддоштҳо» танҳо ба шакли тарбия қорбурд гаштааст, дар ҳоле ки дар дигар осори С.Айнӣ ба шакли **тарбиятгар** низ ба қор рафтааст [8, с.169].

Илова бар ин, дар осори С.Айнӣ бо воҳиди луғавии тарбия/тарбият калимаҳои тарбиявӣ, тарбиядида, тарбияёфта, тарбияқор, тарбияқунанда, тарбияҷӣ, тарбияшуда, инчунин, тарбиятгар, тарбиятҷигӣ ва тарбияёфта [8, с.169] ба қор рафтааст.

Калимаи **ҷавобгар** аз калимаҳои дигарест, ки аз воҳиди луғавии арабӣ – ҷавоб ва пасванди -гар сохта шудааст, ки «шаҳсро вобаста ба амалиёт, машғулият ва ҳаракаташ нишон медиҳад» [5, с.139] ва дар ҷилдҳои се ва чори «Ёддоштҳо» ҷандин бор ба қор бурда шудааст: «*Дар ин бозӣ иштироккунандагон ба тарафайн тақсим нашуда, ҳар кас ба сари худ ҷавобгар буд*» [1, с.505]; «*Вақте ки қозӣ ба тамои шудани даъво ва таслими пул даъвогар ва ҷавобгарро иқрор қунонда мехостааст хати ибро (сулҳнома)-ро муҳр қунад*» [1, с.273].

Даъвогар, ки дар луғат ба маънои «ҳуқ. он ки ба воситаи мақомоти судӣ ҳимояи ҳуқуқи худро талаб мекунад; муддаӣ, додхоҳ. 2. талабқор, хостқори чизе; довталаб» [25, с.436] меояд, аз калимаҳои серистеъмол дар ҷилдҳои се ва чори «Ёддоштҳо» ба шумор рафта, аслан, ба маънои истилоҳияш қорбурд шудааст.

Калимаи **ҷавобгар** ба маънои луғавии «масъул, мутасаддӣ ва масъули қоре, уҳдадор ва истилоҳи гунаҳқор, айбдор, ҷавобдиҳанда (дар муруфия) [26, с.573] меояд. Таҳлили қорбурди ин калима дар «Ёддоштҳо» нишон дод, ки устод С.Айнӣ онро ба ҳар ду маъно: луғавӣ ва истилоҳӣ қорбурд намудааст ва мисолҳои боло низ инро таъйид менамоянд. Ҷунончи дар ҷумлаи аввал таъбири «**ҳар кас ба сари худ ҷавобгар буд**» ишора ба маънои луғавии калимаи ҷавобгар намуда, онро ҳамчун мурудифи калимаи масъул ҷилвагар месозад, дар ҳоле ки дар ҷумлаи дувумӣ таъбири «**даъвогар** ва **ҷавобгарро** иқрор қунонда» аз қорбурди калимаи ҷавобгар ҳамчун истилоҳ дарак медиҳад. Зеро, аз як тараф, дар ин ҷо аз раванди ҷигунагии муҳокимаи даъво дар маҳкамаи қозӣ нақл шудаву аз истилоҳот истифода шудааст, аз тарафи дигар, калимаи ҷавобгар ҳамчун истилоҳ дар муқобили истилоҳи дигари муруфиявӣ – даъвогар қарор дода шудааст.

Ҳамзамон бо ин, дар «Ёддоштҳо» мисоле аз «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш оварда шудааст, ки дар он истилоҳоти муддаӣ ва *муддаоалайҳ* истифода гаштааст: «...Ё ҳамроҳи муддаӣ (даъвогар) ва муддаоалайҳ (ҷавобгар) ба деҳе баромадан, ки қатъи низои ҳасмайн (тарафайн) ғолибо (аксар) ба воситаи амин ва арбоб бувад, қоре саъб (саҳт) ва душвор набувад.» [1, с.554]. Ҷи тавре дида мешавад, устод С.Айнӣ дар даруни қавс муодилҳои тоҷикии ин ду истилоҳро ба шакли **даъвогар** ва **ҷавобгар** овардааст, ки ин бори дигар шаҳодат аз он медиҳад, ки калимаи **ҷавобгар** дар баробари қорбурди маънои луғавияш дар ин асари С.Айнӣ ба маънои истилоҳияш низ истифода шудааст.

Дар «Ёддоштҳо» калимаи **ҷавобгарӣ** низ қорбурд шудааст: «Вақте ки онҳо хуб сер шуда, фарбеҳ шуданд, як баҳона ёфта, ба ҷавобгарӣ мекашам» [1, с.326], ки бо илова намудани пасванди -й ба вожаи ҷавобгар сохта шудааст. Яъне, ин калима ду зинаи калимасозиро тай намудааст: 1) илова шудани пасванди -гар ба калимаи ҷавоб (ҷавоб+пасванди -гар) ва 2) илова шудани пасванди -й ба калимаи ҷавобгар (ҷавобгар+пасванди -й).

Санъатгар аз калимаҳои дигарест, ки тавассути илова шудани пасванди -гар бо калимаи иқтибосии арабии санъат сохта шудааст ва дар «Ёддоштҳо» ду маротиба

истифода гаштааст, ки ҳар ду бор низ дар мавриди сухан гуфтан аз хунёгари тоҷик Ҳочӣ Абдулазиз оварда шудааст: «Ба ҳамин муносибат ман мехоҳам қисми якуми очеркero, ки бахшида ба вафоти *санъатгари* мазкур дар соли 1936 навишта будам... дар ин ҷо нақл намоям» [1, с.471]; «Аммо Ҳочӣ Абдулазизи *санъатгари* самарқандиро надида, танҳо таърифу тавсифи ӯро аз дӯстдорони мусиқӣ шунида будем» [1, с.471].

Ҳарчанд дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» калимаи **санъатгар** ҳамчун муродифи санъаткор оварда шудаду «он ки дар санъати худ устои моҳир аст ва устои соҳаи санъати бадеӣ» [26, с.206] маънидод шуда бошад ҳам, вале имрӯз, чи дар забони навишторӣ ва чи гуфторӣ, мавриди истеъмол қарор намегирад. Вале шарҳу тавзеҳ ва шохиди овардашуда ба калимаи **санъатгар** дар «Луғатномаи Деххудо»: «санъатгар: хунарманд, афзорманд, соней, дастварз, он ки санъат донад:

Шаъни санъат бину *санъатгар*, ки дар як коргоҳ,

Аз ҳамон ҷинсе, ки созад пунба хоро сохта» [37, с.1507] ишора ба он аст, ки ин калима дар як марҳилаи таърихӣ корбурди густарда доштааст.

Аз калимаҳои дигаре, ки бо пасванди –гар сохташудаду дар «Ёддоштҳо» корбурд гашта, вале имрӯз аз истеъмол баромадааст, калимаи тамошогар мебошад:

«...Ба по рост истода мекард гӯш

Тамошогар он созҳо, не ба ҳуш [1, с.583];

Чу ҳангомаи гӯштин даргузашт,

Тамошогарон ҳар тараф ҳафту ҳашт...

Ба саввум макон низ ҷои нишаст

Тамошогарон рост аз тахтабаст...» [1, с.584].

Қустуҷӯи корбурди ин калима дар «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ, хусусан ҷилдҳои савум чоруми он нишон дод, ки устод С.Айнӣ ҳамагӣ ин калимаро се бор: як бор дар шумораи танҳо ва ду бори дигар дар шумораи ҷамъ ва он ҳам дар «Достони сайри ширбадан», ки дар шакли маснавӣ эҷод шудааст, ба кор бурдааст. Вале муродифи ин калима, ки вожаи **тамошобин** аст, дар «Ёддоштҳо» ба таври назаррас истифода шудааст: «Аммо *тамошобинон*, ки «*фазилати*» он мансабдорро аз одамони одӣ танҳо дар ҳамон либосҳои пурқарру фар медонистанд, ба шахси ӯ аҳамият надода, нӯшок ва абзоли асти ӯро аз назар мегузaronиданд. Кӯча аз **тамошобин** нур шуда буд» [1, с.568].

М.Шукуров ҳангоми шарҳи пасвандҳои -гар ва -ҷӣ дар мавриди калимаҳои тамошобин, тамошогар ва тамошочӣ таваққуф намуда, ишора менамояд: «Мо, ки чандин сол боз дар забони адабӣ ба тамошобин одат карда будем, тамошогар ва тамошочӣ ба назарҳо аҷибу ғариб намуд ва ҳоло баъзе рафиқон ба истифодаи онҳо эътироздоранд. Сабаби эътироз он аст, ки одатан суффиксҳои -гар ва -ҷӣ ба исмҳо пайваста, касбу машғулият ва хислати шахсро ифода менамояд ва ҳол он ки гӯё тамошогар ва тамошочӣ на касбу машғулият ва на хислатро намефаҳмонад... Бояд ҳаминро ба назар гирем, ки часпаки -гар ва -ҷӣ дар ин маврид хилофи маъно наомадааст. Тамошогар ва тамошочӣ касест, ки дар як муддати муайян ба тамошо машғул аст, яъне -гар ва -ҷӣ дар ин калимаҳо ҳам шуғл ва машғулиятро ифода мекунад ва ба вазифаи аслии худ омадааст» [33, с.167].

Дар «Ёддоштҳо» калимаи **иғвогар**, ки ифодагари «он ки бо дасиса ва фитнагарӣ одамонро гумроҳ мекунад, фитнагар» [25, с.534] мебошад, ба кор рафтааст: «*Ҷ* *иғвогар* аст, ӯ бо ин гуна байтҳо камбағалонро ба муқобили ман шӯрондан мехоҳад» [1, с.638]. Инчунин, дар чандин мавриди дигар дар ҷилдҳои сеvu чори «Ёддоштҳо» калимаи иғвогарӣ ба кор рафтааст, ки бо илова шудани пасванди –ӣ ба вожаи **иғвогар** сохта шудааст: «*сабабҳои ҷанги арӯсу модаршӯй ва иғвогарӣҳои оилавайронкунии модарарӯс ва хоҳарарӯсонро дар хонаи домод...ба хубӣ нишон додааст*» [1, с.549].

Тавассути илова кардани пасванди -гар ба исм сифат сохта мешавад, ки бешак калимаи **ишвагар** таъйидгари ин гуфтор аст. Калимаи **ишвагар**, ки аз калимаи арабии ишва (عشوة) ва пасванди -гар сохта шудаду ба маънои «пурноз, ишвакунанда, карашмакунанда» [25, с.570] меояд, дар «Ёддоштҳо» ва он ҳам дар ҷилдҳои сеvуму чоруми он ду маротиба истифода шудааст: «*Чунки ҳамаи он гуна духтарони хушлибоси*

ишвагар духтарони боён, муллоҳои калон ва саркардагон буданд» [1, с.356]; «Чун он нури равон боз ҳам наздиктар расид, дар ман ҳеч шак намонд, ки ин ҳамон «болобаланду ишвагару сарви нози ман» будааст» [1, с.545].

Калимаи **ихтироъгар** бошад, дар чилди 4-и «Ёддоштҳо» танҳо як маротиба истифода шудааст: «Агар он фарзандони пуристеъдоди халқ дар замони советӣ мебуданд, ҳар кадом қаҳрамони халқ, қаҳрамони меҳнати сотсиалистӣ, адиб ва адабиётшиноси гузаро, мутафаккир ва файласуфи чаҳонӣ, ходими пурманфиати ҷамоат, **ихтироъгари** рӯи дунё ва монанди инҳо мегардиданд» [1, с.594].

Мунозирагар калимаест, ки аз воҳиди луғавии арабии мунозира ва пасванди -гар сохта шудаву дар «Ёддоштҳо» як маротиба ва он ҳам дар чилди севум ба кор рафтааст: «Баъд аз он меҳмонони мунозирагар ягон-ягон рафта гирифтанд» [1, с.422]. Дар чилди аввали «Ёддоштҳо» бошад, як маротиба калимаи **мунозирачӣ** дар шумораи чамъ истифода шудааст, ки муродифи калимаи **мунозиргар** мебошад: «дар миёнаи онҳо муҳокима давондааст ва кӯшиш намудааст, ки «ҳаққи» беҳақиқати дар миёнаи мунозирачӣ гузаштаре изҳор намояд» [1, с.138].

Бо пасванди -гар ва калимаи арабии шикоят вожаи шикоятгар сохта шуда, корбурди он як маротиба дар чилди якуми «Ёддоштҳо» ба назар расид: «Назар ба ақидаи **шикоятгарон**, он рақам ва ҳарфҳои маъниашон номаълум, ки дар он когазҳо навиштагӣ буданд, «дуои тасхир» буданд» [1, с.176].

Дар чилди чоруми «Ёддоштҳо» калимаи чилвагарона корбурд шудааст, ки аз нигоҳи калимасозӣ ду зинаро тай кардааст: чилва+ пасванди -гар+ пасванди -она: «Аҳолии Бухоро дар роҳ рафта **чилвагарона** қадам партофтани ўро ба назар гирифта, ба номи ў калимаи «рафтор»-ро ҳамроҳ карда буданд» [1, с.502].

Агар пайвастшавии пасванди -гарро ба калимаҳои одам¹ ва собун, ки калимаҳои муаррабанд ва аз забони арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ гузаштаанд, ба инобат гирем, пас, метавон гуфт, ки дар чилдҳои савум ва чоруми «Ёддоштҳо» калимаҳои **одамгарӣ**: «Аз шумо умеди **одамгарӣ** кардан ва одам шудани шуморо чашим доштан галат аст!» [1, с.356] ва **собунгар**: «аз гузари Собунгарон як ҳавлича харидам, ки дар он ҷо рӯзе чор-панҷ соат дарсгӯӣ мекунам» [1, с.426] ба кор рафтааст. Калимаи **собунгар** ҳамчун ифодагари номи гузар/ҷо ба кор рафтааст, ки он ба шарофати пасванди чамъсози –он сураат гирифтааст.

Ҳарчанд дар осори С.Айнӣ калимаҳои **ислоҳгар** [8, с.69] ва **маслиҳатгар** [8, с.93] ба кор рафта бошад ҳам, дар «Ёддоштҳо» истифодаи онҳо ба назар нарасид. Вале дар натиҷаи таҳқиқ маълум гашт, ки дар «Ёддоштҳо», хусусан чилдҳои савуми чоруми он ба ҷойи калимаи **маслиҳатгар** калимаи **маслиҳатдиҳанда**: «Дар он вақт ба онҳо **маслиҳатдиҳандае** пайдо шуда, ё аз роҳи душманӣ ва ё ба сифати дӯсти нодон маслиҳат дод, ки ин корро накунад» [1, с.534] ва ба ҷойи калимаи **ислоҳгар** бошад, калимаи **ислоҳкунанда**: «Ман дарҳол пои он ҷавонро, ки дар паҳлуи ман нишаста буд, ба иширати «ором исто!» зер карда, худ ба сифати **ислоҳкунандаи** байни он пиру ҷавон багап даромада» [1, с.263] истифода шудааст.

Воҳидҳои луғавии арабие, ки дар забони тоҷикӣ бо илова шудани пасванди -гар ба онҳо калимаҳои нав сохта шудааст, аз нигоҳи баромади решаашон дар забони арабӣ гуногун мебошанд. Чунончи калимаҳои **ифво** (масдари навъи чоруми феъл (أغوى), **ихтироъ** (масдари навъи ҳаштуми феъл (اخترع), **мунозира** (масдари навъи сеюми феъл (ناظر), **тамошо** (масдари навъи шашуми феъл (تماشى) ва **тарбия** (масдари навъи дувуми феъл (ربى) дар забони арабӣ ҳамагӣ масдар ва калимаҳои **даъво** (دعوى), **ҷавоб** (جواب), **ҳалво** (حلوى), **ишва** (عشوة) ва санъат (صنعة) бевосита исм мебошанд. Калимаҳои мазкур, ба истиснои калимаи тамошо, дар забони тоҷикӣ ҳамон маъноеро ифода менамоянд, ки дар забони арабӣ ифодагари онанд. Вале калимаи тамошо дар арабӣ ба маънои «қадамзанӣ, рафтор, равиш, бо чизе мувофиқатнамоӣ» [22, с.1172] меояд, дар ҳоле ки дар

¹Дар забони тоҷикӣ калимаи **одамгар** нест. Аз ин рӯ, аз эҳтимол дур нест, ки вожаи одамгарӣ аз асоси **одам** ва пасванди мураккаби -гарӣ сохта шуда бошад.

забони тоҷикӣ ба «дидани чизе, назар кардан ба ягон чизи аҷиб, сайр, гашт, саргарми сайру гашт, ҷаҳонгардӣ» [26, с.304] далолат мекунад. Чи тавре дида мешавад, калимаи мазкури иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ ба таҳаввули маъноӣ дучор гашта, ба маъноӣ аслии он ки ҳамон қадамзанӣ ва сайругашт аст, маъноӣ тамоман дигар – **назар кардан ба чизе** илова гаштааст.

Калимаи ишва (عشوة) дар забони тоҷикӣ пурра ба таҳаввули маъноӣ дучор гашта, маъноӣ аслии худро, ки дар арабӣ «кори нопаёдо кардану ваъдаи дурӯғу фиреб» аст [Деххудо 1998, ҷ.10, с.15908], дар забони тоҷикӣ тамоман аз даст дода, ба маъноӣ «рафтори дилрабоёнаи маъшуқа барои ҷазби дили ошиқ, карашма, ноз, ғамза» [25, с.570] далолат мекунад.

Дар забони форсӣ (тоҷикӣ) бо ин пасванд 231 калима сохта шуда [29, с.28], тибқи «Луғатномаи осори С.Айнӣ» беш аз 70 калимаи бо пасванди -гар сохта дар осори манзуму мансури устод С.Айнӣ ба қор бурда шудааст. Дар «Ёддоштҳо», хусусан дар ҷилдҳои савуму чоруми он бо пайваст шудани пасванди -гар ба калимаҳои иқтибосии арабӣ даҳ калима сохта шудааст, ки бештари онҳо имрӯз, чи дар забони навишторӣ ва чи гуфторӣ, мавриди қорбурд қарор доранд.

Пасванди -ҷӣ. Пасванди -ҷӣ пас аз солҳои 20-уми асри ХХ яке аз пасвандҳои ғайр дар вожасозии забони тоҷикӣ маҳсуб мешавад. Ин пасванд дар забонҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикӣ ва форсӣ аз забонҳои туркӣ -ҷӣ (-Ҷӣ) иқтибос шуда, таърихи иштиқоқи он дар суннати хатгӣ ба осори давраи классик ва ё форсии дарӣ иртибот мегирад. Пасванди -Ҷӣ дар забони тоҷикӣ ва ё форсӣ бо ифодаи он маъниҳое, ки дар забонҳои туркӣ дорад, ворид ва мавриди истифода қарор гирифтааст.

Ин пасванд дар забонҳои туркӣ дорои чандин гунаҳои оғозӣ мебошад: -сі |-си|-сӣ (пас аз асосҳои хатмшуда бо садонок ва ҳамсадоҳои ҷарангдор), Ҷӣ |-Ҷӣ|-Ҷӣ (пас аз асосҳои хатмшуда бо ҳамсадоҳои бечаранг) [6, с.113]. Дар ду асри ахир пасванди – ҷӣ дар бархе маврид пурра муодили пасванди -гар омада, калимоте, ки – ҷӣ дар ин маъно дар онҳо ба қор рафтааст, аз феълҳои таркибии номии бо ёрии феъли ёридиҳандаи қардан, аз қабилӣ тамошо қардан-тамошоҷӣ, шикор қардан-шикорҷӣ ва ғ. сохташуда гирифта шудаанд [20, с.17-18].

Доир ба пасванди -ҷӣ дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» маълумоти мухтасар дода шудааст, ки чунин аст: «Ин суффикс яке аз сермаҳсултарин суффиксҳо мебошад. Суффикси **-ҷӣ** бо исмҳо омада:

а) касб, ҳунар – машғулияти шахсро мефаҳмонад: самоворҷӣ, дуторҷӣ, қолхозҷӣ, тракторҷӣ, ҷинақҷӣ, тўпҷӣ, разведкаҷӣ ва монанди инҳо;

б) номи шахс аз рӯи тарзи қор – стахановҷӣ, аълоҷӣ ва монанди инҳо;

в) номи шахс аз рӯи пайрав будан ба таълимот: ленинҷӣ, мичуринҷӣ ва монанди инҳо;

г) мансуб будан баҷамъияти ихтиёрӣ: динамочӣ;

д) номи шахс аз рӯи ҳислат ва қирдораш: воҳимачӣ, туҳматҷӣ, ҳақиқатҷӣ ва монанди инҳо [4, с.42-43].

Маълумоти китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» дар бораи пасванди -ҷӣ ва ифодаи маъниҳои он нисбатан васеъ буда, вазиғаҳои он ба сурати зайл таъин шудаанд:

а) шахсро аз рӯи касбу ҳунар ифода менамояд: қарнайҷӣ, рубобҷӣ, тракторҷӣ, музикаҷӣ, шикорҷӣ, изҷӣ, амалҷӣ ва ғайра;

б) шахсро аз рӯи ихтисос мефаҳмонад: иқтисодҷӣ, назариётҷӣ, адабиётҷӣ;

в) шахсро вобаста ба тарзи қор ва қобилияташ мефаҳмонад: стахановҷӣ, ташкилотҷӣ ва ғайра;

г) шахсро аз рӯи ҳислату қирдор ва муносибату амалиёташ мефаҳмонад: туҳматҷӣ, воҳимачӣ ва ғайра;

ё) шахсро аз рӯи машғулият ва ҳолат ифода мекунад: маърузачӣ, ҳашарҷӣ, ёрдамҷӣ, миёнҷӣ, саёҳатҷӣ; «ҳамчунин дар мисолҳо қўмақчиён, навбатҷӣ, бозорчиён» [5, с.138-139].

Ба таъбири забоншинос Х.Хусейнов, «хусусияти ифоданокии суффикси -чӣ дар он аст, ки вай ба маънои аввалаи калима амалиёти шахсро вобаста менамояд. Баробари ҳамин, аз ифодаи предмету амалиёти шахс маънои нав ба вучуд меорад. Масалан, дар калимаи «сурнайчӣ» ифодаи калимаи асосӣ (сурнай – предмети мусикавӣ) нигоҳ дошта шуда бошад ҳам, илова ба он маънои касб, номи касби шахсе, ки он асбоби мусикиро навохта метавонад, дода шудааст. Дар калимаи «сурнайчӣ» барои аз як маъно ба маънои дигар соҳиб шудани он роли асосиро маҳз суффикси -чӣ бозидааст» [31, с.81].

Дар иртибот ба пасванди -чӣ ва вожаҳои иқтибосии тавассути он сохташуда дар забони форсӣ метавон аз маълумоти ҷолиби «Луғатнома»-и Деххудо ёдовар шуд: «-чӣ [چى] [туркӣ, пасванд] дар туркӣ пасванди нисбати шуғл аст ва доранда ва мутассадӣ маънӣ медиҳад. Чун дар охири калима дарояд, ба маънии «-гар» ва «-кор»-и форсӣ бошад ва гӯё ҳамон аст, ки мо дар «гувончӣ» ва «миёнчӣ» дорем ва туркон низ аз мо гирифтаанд, ки илова бар ду шохид – *гувончӣ* ва *миёнчӣ* дар забони арманӣ, ки шуъбае аз ориёӣ аст, ин пасванд маъмул аст; *-чӣ* сурати дигари -чӣ аст, чунон ки Шамси Қайс хама ҷо Оғочии шоирро Оғочӣ менависад» [37, с.8388].

Дар иртибот ба ин Деххудо 111 вожаи иқтибосии бо ин пасванд сохташударо дар тартиби алифбо зикр карда, ки чунин теъдоди луғоту истилоҳот далели қорбурди фаровони ин пасванди туркӣ дар забон ва осори форсӣ мебошад. Пасванди *-џ* дар забони дари Афғонистон дар муқоиса бо забони тоҷикӣ қорбурди фаровон надорад ва он вожагону истилоҳоти маъмулӣ, ки аз даврони Инқилоби октябр дар забони тоҷикӣ бо ин пасванд шакл гирифтаанд, дар дарӣ дар қолабҳои дигари вожаҳои сохта шудаанд.

Пасванди -чӣ дар забони тоҷикӣ бо таъсири забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ бар ивази қолабҳои асили суннати вожаҳои тавсия пайдо карда, аз ин роҳ луғоту истилоҳоти фаровоне бо ин пасванд дар забони тоҷикӣ ворид гардидаанд. Ба таври намуна метавон аз ин чанд истилоҳоти муштарак бо пасванди -чӣ дар забонҳои ӯзбекӣ ва тоҷикӣ ёд кард: наборчӣ, намоишчӣ, навбатчӣ, назариячӣ, назоратчӣ, нашриётчӣ, нағмачӣ (=навозанда), адабиётчӣ, таърихчӣ, хизматчӣ, ёрдамчӣ, табелчӣ, таксичӣ, тақдирчӣ, танқидчӣ, хуруфотчӣ, ташвиқотчӣ, ташкилотчӣ, обуначӣ, воситачӣ, хабарчӣ, қизикчӣ, ҳақоратчӣ, изчӣ ва садҳо вожагону истилоҳоти дигар, ки дар замони шӯравӣ ба воситаи ин қолаби вожаҳои аз забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ ба забони тоҷикӣ тавассути суннати навишторӣ ва гуфторӣ ворид гардидаанд [6, 116].

Ба андешаи инҷониб, чунин калимасозии роиҷи тоҷикӣ бо пасванди *-чӣ* ишора ба он мекунад, ки дар забони тоҷикӣ заминае барои ин пасванд вучуд доштааст. Ин нуктаро М.Шукуров низ таъкид намуда, гуфтааст: «Албатта, бисёр чизҳо ба забони мо аз дигар забонҳо айнан омадаанд ва ин аксаран ҳаргиз айб нест. Аз ҷумла худи суффикси *-чӣ* аз ӯзбекӣ бидуни дигаргунӣ ба забони мо гузаштааст ва чунонки дидем, ҷойи баъзе воситаҳои тоҷикиро ишғол намудааст. Инро як ҳодисаи қонунманди забон бояд донист. Хусусан, ки аз қадим ба форсӣ ҳам як суффикси -чӣ мавҷуд буд ва ҳоло фақат дар калимаҳои, монанди *фаргоначӣ*, *вахҷӣ* ва *техрончӣ* боқӣ мондааст. Суффикси туркии -чӣ ба он суффикси қадимаи форсӣ шаклан ба кулӣ ва мазмунан аз баъзе ҷиҳатҳо монандӣ дорад ва шояд аз ҳамин сабаб нисбатан ба осонӣ ба забони тоҷикӣ гузаштаанд» [33, с.175-176].

Ҳангоми таҳқиқи ин пасванд мушоҳида шуд, ки ба воситаи ин пасванд аз калимаҳои иқтибосии арабӣ исми шуғли шахс сохта мешавад: закотчӣ, қалъачӣ, нақорачӣ, ҳашарчӣ, ҳашарчиҳо, ҳашарчиён, мунозирачиён, мурофиачиён, зироатчиён ва ғайра. Ва чи тавре дар боло ишора шуд, бештари калимоти мазкур дар замони ҳукмронии манғитиён ва солҳои ҳокимияти Шуравӣ сохта шудаанд.

Таҳқиқи лингвистии маводи «Ёддоштҳо» нишон дод, ки воқеан дар китоби мазкур истифодаи пасванди мазкур ба назар расад ҳам, вале қорбурди он бо воҳидҳои луғавии арабӣ бисёр ба нудрат мебошад. Дар «Ёддоштҳо» калимаи *мурофиачӣ* истифода шудааст, ки бо пайвасти гаштани пасванди -чӣ ба калимаи арабии *мурофиа* ба майдон омадааст: «*Мулозими қордон ва қорқун он аст, ки то метавонад аз фуқаро муҳронан қозиро зиёдтар рӯёнад ва аз мурофиачиён ҳаққи хизматро бештар ситонда ва нимаи онро*

ба соҳибдавлати худ (ба қозӣ) супорад» [1, с.190] ва бештари маврид муродифи ин калима, яъне **мурофиакунанда** истифода шудааст: «Аммо тамошобиноне, ки бар болои мурофиакунандагон рост истода буданд, бо гурунг-гурунге, ки диққаткунандагон шунда метавонистанд ба якдигар мегуфтанд» [1, с.514].

Сиёсатчӣ вожаи дигарест, ки дар «Ёддоштҳо» истифода шудааст: «Сиёсатчиён ба ин қавли худ дар мақоми далел мегуфтанд» [1, с.508]. Вожаи **сиёсатчӣ** низ монанди вожаи **мурофиачӣ** ҳамагӣ як маротиба дар «Ёддоштҳо» ба кор рафтааст. Вожаи **сиёсатчӣ** муродиф ба вожаи **сиёсатдон** мебошад ва устод С.Айнӣ калимаи дувумро, ки аз калимаи арабӣ ва асоси замони ҳозираи феъл-дон, таркиб ёфтааст, дар «Ёддоштҳо» ба кор бурдааст.

Чи тавре ишора шуд, С.Айнӣ дар истифодаи пасванди **-чӣ** хеле эҳтиёткор аст. Ҳарчанд калимаҳои **мурофиачӣ** ва **сиёсатчӣ** дар нимаи аввали асри гузашта истифода мешуда бошанд ҳам, вале имрӯз мафҳуми ифодаёфтаи ин ду калима ба сурати **мурофиагар** ва **сиёсатмадор** корбурди бештар доранд.

Калимаи дигаре, ки бо воҳиди луғавии арабӣ ва пасванди **-чӣ** сохта шудааст, ин калимаи **ҳашарчӣ** мебошад: «ҳашарчиён ба болои хоктӯдае баромада, ба даруни он сӯроҳӣ нигоҳ карданд» [1, с.354]. Дар муқоиса ба калимаи **мурофиачӣ** устод С.Айнӣ калимаи **ҳашарчиро** дар «Ёддоштҳо», хусусан дар ҷилдҳои савум ва чоруми он ба таври васеъ истифода намудааст.

Дар «Ёддоштҳо» калимаи **закотчӣ** низ ба кор рафтааст: «ҳаққи ҷӯнонӣ, ки иборат аз паишми ғӯсфандони қасона аст, ба ҳисоби закоти ғӯсфандони соли вабо талафшуда ба закотчӣ рафтааст ва хӯроку нӯшоки тағоши ҷӯнонам ба гардани деҳқонии ношуд бори барзиёд шуда мондааст» [1, с.184].

Чи тавре дида мешавад, калимаи **закотчӣ** бо илова гаштани пасванди **-чӣ** ба калимаи **закот**, ки ҳамчун истилоҳи иқтисодӣ дар шарият ба шумор меравад, сохта шуда, ифодагари «ҷамъкунандаи закот дар аморати Бухоро; шахсе, ки аз роҳгузарон, қорвониён ва ғ. андоз ва ҳаққи роҳ мегирифт, омили закот, ҷамъкунандаи закот» [25, с.504] мебошад ва аз калимаҳои архаистӣ ба шумор меравад.

Бо илова намудани пасванди **-чӣ** ба калимаи **туҳмати** арабӣ калимаи **туҳматчӣ** сохта шуда, дар «Ёддоштҳо» истифода шудааст: «Ҳар қасеро ба хизмати худ таклиф кунад, «ту фиребгар, ту туҳматчӣ» – гуфта таклифи ӯро рад мекардааст» [1, с.28-29]. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» калимаи **туҳматчӣ** ҳамчун калимаи гуфтугӯӣ ишора шуда, муродифҳои он калимаҳои **туҳматкунанда** ва **туҳматгар** [26, с.362] нишон дода шудааст.

Наққора, ки дар забони арабӣ ба маънои «як намуди табли хурди дафмонанд» [22, с.1273] меояд ва гоҳе гунаи он – нағора, низ дар забони тоҷикӣ истифода мешавад, бо пасванди **-чӣ** омада, калимаи **наққорачӣ/наққорачиро** сохтааст: «Халифай раис бо шундани ин ҳукм пеши тахтапули арк омада, ба **наққорачиён**, ки бар болои дарвозаи арк дар **наққорахона** наққораҳои онро тафсонда таранг карда, ҷӯбакҳо дар даст тайёр меистоданд, ишора мекард, ки наққора зананд» [1, с.572].

Таҳлили корбурди пасванди **-чӣ** бо калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Ёддоштҳо» нишон дод, ки ба истиснои 6 калимаи мазкур дигар ягон вожае бо воҳидҳои луғавии арабӣ ва ин пасванд сохта нашудааст ва ин худ бори дигар аз бегона будани ин вожа дар забони адабии тоҷикӣ ишора менамояд. Дар «Луғатномаи осори С.Айнӣ» калимаҳои дигаре, аз қабилҳои **исёнчӣ**, **танқидчӣ**, **тафтишчӣ** ва ғ. омадаанд, ки бо ёрии пасванди **-чӣ** ва калимаҳои иқтибосии арабӣ сохта шудаанд.

Агар тақия ба «Луғатномаи осори С.Айнӣ» шумораи калимаҳои бо пасванди **-чӣ** сохтаву дар асарҳои устод С.Айнӣро мавриди баррасӣ қарор диҳем, пас, ба ин воқеият мерасем, ки дар асарҳои устод 103 калима бо пасванди **-чӣ** сохтаву мавриди истифода будааст, ки ин дар муқоиса ба калимаҳои тавассути пасванди **-гар** сохтаву мавриди истифодаи ин нависандани забардаст қароргирифта хеле бештар аст. Вале таҳлили муқоисавии корбурди ин пасванд дар асарҳои алоҳидаи устод С.Айнӣ нишон медиҳад, ки тафовути назаррасе дар истифодаи он вучуд дорад. Чунончи дар асарҳои «Одина»,

«Дохунда» ва «Ғуломон» бо илова шудани пасванди -чӣ ба калимаҳои асилу иқтибосӣ чандин калимаҳои дигареро ба майдон овардааст. Камтарин истифодаи бо ин пасванд сохта дар «Ёддоштҳо» ба назар мерасад ва ин моро ба чунин хулосабарорӣ хидоят мекунад, ки устод С.Айнӣ солҳои аз ҳад зиёд ғабол шудани пасванди -чӣ ва онро ҳамчун «*нишонаи устувор гардидани бунёди халқии забони адабӣ*» [33, с.169] шуморидан, ба истифодаи густардаи ин пасванд рӯ овардааст, вале баъдтар, хусусан дар навиштани «Ёддоштҳо» истифодаи онро маҳдуд кардааст.

Аз нигоҳи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ калимаҳои **сиёсат** (масдар аз феъли *ساس*), **ҳашар** (масдар аз феъли *حشر*) ва **закот** (масдар аз феъли *زكى*) нахуст масдар буда, баъдан ҳамчун исм низ дар забони арабӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд ва ба забони тоҷикӣ маҳз ҳамчун исм гузариш карда, бо илова шудани пасванди -чӣ ифодагари касбу уҳдадорӣ шахс гаштаанд.

Калимаи муроғия (*مراغع*) низ масдар буда, бо илова шудани пасванди -чӣ ба ғаболияти шахс дар самти масоили ҳуқуқӣ ишора мекунад.

Наққора (*نقارة*) бошад, аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ ба ҳамон маъноии аслии худ, яъне як намуди табли хурди дафмонанд гузашта, бо илова шудани пасванди -чӣ ба он ифодагари шахсе мебошад, ки онро менавозад.

Пасванди -й/-гӣ. Пасванди -й (-гӣ) аз ҷумлаи пасвандҳои калимасозии тоҷикие ба шумор меравад, ки дар забоншиносии тоҷик атрофи он пажухишҳои гуногунчанбае сурат гирифтааст ва он як навъ оморфема ба қалам дода шудааст. Зеро «суффикси -й дар калимасозии исм, сифат, зарф ва сифати феълӣ мушоҳида мешавад. Аммо асосҳои калимасозии ин ҳиссаҳои нутқ бо суффикси -й аз якдигар фарқ мекунад [18, с.37].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» пасванди -й (-гӣ) аз ҷумлаи сермахсултарин пасвандҳои тоҷикӣ ба қалам дода шудааст. Аз ҷумла, таъкид гардидааст, ки «суффикси -й (-гӣ) аз сифатҳои аслии исми аломат ва ҳолат месозад: зебой, ноилоҷӣ...; аз исм исм месозад: аз исмҳои ифодакунандаи касбу қор ва ихтисос исмҳои месозад, ки амал ва соҳаи ғаболиятро мефаҳмонанд: косибӣ, шоирӣ...; аз калимаҳои хешутаборӣ ва дӯст, душман исмҳои ифодакунандаи муносибат месозад: *модарӣ, дӯстӣ*...; аз калимаҳои маҷозӣ исми маънӣ месозад, ки аломат ва ҳолатро мефаҳмонад: *рӯбоҳӣ, мардӣ*; аз исмҳои ифодакунандаи синну сол исме сохта мешавад, ки давраи дар решаи калима номбаршударо ифода мекунад: *кӯдакӣ, пирӣ* ва ғ... [4, с.115-116].

Доманаи истифодаи ин пасванд дар калимасозӣ ҷунун густурда аст, ки ҳатто аз феълҳо низ исм сохтааст ва ба ин феълҳои *ҳаст* ва *нест* намуна шуда метавонанд, ки тавассути пасванди мазкур аз онҳо исми ҳолат: *ҳастӣ* ва *нестӣ* сохта шудааст [18, с.37; 4, с.116].

Пасванди -й дар калимасозии сифатҳои нисбӣ хеле серистеъмол мебошад [18, с.37]. Маҳз истифодаи пасванди -й дар калимасозии сифатҳои нисбӣ ба гунае ба ё-и нисбии дар забони арабӣ серистеъмол монандӣ дорад. Ба ин маъно, ки дар забони арабӣ ё-и нисба, нисбӣ ё насаб дар охири исмҳо омада, аз онҳо сифати нисбӣ месозад. Шарти ё-и мазкур ин аст, ки бояд ташдиддор бошад ҳарфи пеш аз он омада қасра гирад [36, с.454].

Ба ибораи дигар, «нисбат пайвастанӣ ё-и мушаддади моқабл максур аст ба исм ва он чи дар ҳукми он аст, барои табдили он ба сифате, ки далолат бар интисоб дорад. Ин интисоб мумкин аст ба хонадон, кишвар, санъат, пеша, мазҳаб ва монанди онҳо бошад, мисли эронӣ, суннӣ, суфӣ, китобӣ ва ҷуз онҳо» [27, с.107].

Нуктаи ҷолиб ин аст, ки хангоми гуфтор ва таваққуф намудан дар ё-и нисбӣ, пурра ба пасванди -й-и тоҷикӣ шабеҳ мегардад. Чи тавре пасванди -й барои нисбат додани ягон нафар ва ё қоре ба гурӯҳ, маҳал ва ё сарзамин истифода мешавад: *мираконӣ, ғиждувонӣ* [1, с.5], ё-и нисбии арабӣ низ айни ҳамин ифодаро адо мекунад. Бобоям масҷидро бо зебой таъмир намуда, дар сутуни он бо хатти худ калимаҳои «амали Сайид Умархоҷаи соқтарегӣ»-ро қандакорӣ кардааст [1, с.5].

Ҳамин шабоҳати *ё*-и нисбии арабӣ бо пасванди *-й*-и тоҷикӣ боис мегардад, ки дар мавриди корбурди артикли муайянии *ал*-и арабӣ бо исмҳои нисбии бузургони гузаштаи форсу тоҷик хулосаи худро дошта бошем. Ба ибораи дигар, ба назари мо беҳтар мебуд, артикли *ал*- ҳангоми навиштани исмҳои хоси арабӣ, хусусан, сифатҳои нисбӣ ба забони тоҷикӣ ва хатти сириликӣ навишта нашавад. Зеро дар забони тоҷикӣ ҳуди *-й* баёнгари нисбият аст ва ниёзе ба навиштани *ал*- намегузорад. Масалан, Румӣ дар забони тоҷикӣ ифодагари пурраи ар-Румӣ мебошад, дар баробари он ки инсонро аз иштибоҳ намудан дар навиштани «ал»- и арабӣ нигоҳ медорад. Гуфтори мазкурро метавон боз ба ин нукта таъйид намуд, ки дар осори классикии форсу тоҷик номҳои донишмандоне, ки дар арабӣ бо *ал*- навишта мешаванд, аз қабилҳои ал-Киндӣ, ал-Форобӣ, ал-Бухтурӣ ва ғ. бе артикли *ал*:- Киндӣ, Форобӣ, Бухтурӣ ва ғ. оварда шудаанд.

Устод С.Айнӣ дар «Ёддоштҳо» ба гунае ба вазифаи сифатсози ин пасванд ишора кардааст: «*Ҳарчанд тахалуси Холӣ ба «хол» ва Ҷонӣ ба «ҷон» мансуб бошад ҳам, Мулло Назруллои Лутфӣ «Холӣ»-ро «тиҳӣ аз маънӣ» ва «ҷонӣ»-ро «ҷинояткори шеър» маънидод мекард» [1, с. 374].*

Ҳангоми таҳқиқи лингвистии маводи ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и Айнӣ мо ба чунин натиҷа расидем, ки дар китоби мазкур аз дигар пасвандҳои тоҷикӣ дида, пасванди мазкур, чи бо калимаҳои худӣ ва чи бо иқтибосоти арабӣ, бисёр истифода шудааст. Масалан, калимаҳои *галатӣ, интизорӣ, машғулӣ, мулкӣ, маъмурӣ, илмӣ, саломатӣ, қатъӣ, сиёсӣ, илтимосӣ, арабӣ, муллоӣ, аблаҳӣ, дарсӣ, ориятӣ, адабӣ, оммавӣ, ҷамоатӣ, расмӣ, фалонӣ, раққосӣ, масҳӣ, баззозӣ, атторӣ, амири, шахсӣ, имоматӣ* ва ғайра аз калимоти иқтибосии арабианд, ки дар «Ёддоштҳо» ба таври васеъ истифода шудаанд.

Чи тавре дида мешавад, тавассути пасванди *-й* аз масдари навъҳои гуногуни феъли арабӣ, сифатҳои феълии тарзи мафъулӣ, исмҳои муболиғаву тафзили арабӣ ва исмҳои ифодагари номи ин ё он касб калимаҳои дигар сохта шудааст.

Калимаи *масҳӣ*, ки дар «Ёддоштҳо» бисёр истифода шудааст: «*Марди мардон кафши бепошнаи нӯгтезро, ки аз чарми зарди наст дӯхта мешуд ва дар Бухоро бо номи «кафши олак» машҳур буд, бе масҳӣ мепӯшид» [1, с. 339]; «Назар ба гумони Мулло Вафо, ҳар зану духтаре, ки дар кӯча бо фаранҷии кӯҳна ва бо кафши масҳӣ фарсуда барояд, ӯ баднамо буд» [1, с. 356], тавассути илова шудани пасванди *-й* ба калимаи иқтибосии арабӣ, ки масдари феъли «масаҳа» (مسح) ва ба маънои 1) соид, молид, равшан молид; 2) покиза (тоза) к. (*чизеро*); 3) рӯфт, шакид (*бо даст*); 4) зудуд, нест (*махв*) к. (*аз чизе*); 5) тарошид [Сулаймонӣ 2005, ҷ. 2, с.657] ва ғайра меояд, сохта шуда, маънои нав касб кардааст, яъне ба як навъ пойафзори соқдарози тагтунук ва бепошна, ки бо кафш ё калӯш мепӯшанд [25, с.770], ишора месозад.*

Дар ин ҷо ёдовар шудан ба маврид аст, ки бархе вожаҳои иқтибосии арабӣ, ки дар «Ёддоштҳо» бо пасванди *-й* истифода шудаанд, имрӯз бисёр камистеъмол гаштаанд ва ё ифодакунандаи маънои дигаре мебошанд. Масалан, калимаи *ҷамоатӣ* 1. мансуб ба ҷамоат. 2. ҷамъиятӣ, умумӣ [26, с.580], ки дар «Ёддоштҳо» дар таркиби ибораҳои намозҳои *ҷамоатӣ* ва базмҳои *ҷамоатӣ* истифода шудааст: «*Аммо дар базмҳои оммавӣ ва ҷамоатӣ соҳиби базм ба созандаҳо чизе намедод» [1, с.337]; «Бо вучуди ин дар намозҳои ҷамоатӣ, ки дар ҷиллаҳонааш адо меёфт, ҳудайи имоматӣ мекард» [1, с.348] имрӯз бо таъбири дастаҷамъӣ, дастаҷамъона ва гурӯҳӣ ҷой иваз намудааст.*

Инчунин, дар ҳуди «Ёддоштҳо» таъбири *намозҳои ҷамоатӣ* ба шакли *намозҳои ҷамоат* низ оварда шудааст: «*вақте ки Абдуллоҳоча дар масҷиди мадраса дар намозҳои ҷамоат бо падараш дар сафи пеш меистодааст, дар вақти шурӯъ қардан ба намоз аз падари худ як ваҷаб пештар мерафтааст» [1, с. 428], ки имрӯз дар забони гуфториву навишторӣ маъмул мебошад.*

Дар «Ёддоштҳо» калимаи *муллоӣ*, ки ба шакли *муллоғӣ* низ меояд ва, аслан, ифодакунандаи «1. мулло будан, соҳиби вазифаи мулло будан. 2. босаводӣ, саводноқӣ» [25, с.833] мебошад, ба таври назаррас истифода шудааст: «*Ҷ баъд аз хатми дарс ба мансабҳои муллоӣ майл накарда, ба тиҷорати китоб шугл кардааст» [1, с.306]; «Аз роҳи*

муллоӣ пеш аз хатм ба ӯ «дахяк» дода буданд, ки дар як сол як саду бист танга (18 сӯм) мешуд» [1, с.507]; Баъд аз воқеаи аробакаш, ки ӯ ба ин муносибат тағйири либос карда, аз зери либоси муллоӣ баромада буд [1, с.530].

Таҳлили корбурди калимаи **муллоӣ** дар «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки он ҳамчун сифати нисбӣ ва ифодагари мулло будан истифода шуда, дар алоҳидагӣ не, балки бо изофа гаштан ба дигар калима: *номи муллоӣ, роҳи муллоӣ, либоси муллоӣ, нишонаи муллоӣ, дағдағаи муллоӣ ва мансабҳои муллоӣ* истифода шудааст. Дар «Ёддоштҳо» калимаи мазкур ҳаргиз ҳамчун чузъи феъли таркибии номӣ оварда нашудааст, дар ҳоле ки имрӯз дар забони гуфторӣ, ҳатто дар забони матбуоти даврӣ маҳз дар чузъи феъли таркибии номӣ: муллоӣ/муллоғӣ кардан/намудан истифода ва тамоман ифодагари маъноӣ дигар, аз қабилӣ сеҳру чоду меояд. Дар ҳоле ки дар «Ёддоштҳо» ин маъноӣ муллоӣ кардан бо таъбири дуохонӣ кардан ифода ёфтааст: *«баъзеҳо мегуфтанд, ки қушибегӣ дуохонӣ кунонда, дили амиро аз шаҳри Бухоро сард кунонда, ӯро ба ин ҷо намедаромадагӣ кардааст» [1, с.306]*

Дар «Ёддоштҳо» ду калима: **ғалатӣ** ва **ғалатигӣ** оварда шудааст: *«Сабаб ҳамин буд, ки мардуми Бухоро дар ҳаққи маҳдумон латиғаҳои ғалатӣ бофтаанд ва шеърҳо гуфтаанд» [1, с.22]; «Ҳоло ҳам дар шумора ду баробари суханони дашиномии Кали Қурбон ва дар ғалатигӣ даҳ баробари он ёфта гуфтӣ» [1, с.515]* оварда шудааст, ки яке як зинаи калимасозӣ ва дигаре ду зинаи онро гузаштааст. Чунончи калимаи **ғалатӣ** аз вожаи иқтибосии арабии **ғалат** ва илова шудани пасванди – ӣ ба он сохта шудааст, дар ҳоле ки вожаи **ғалатигӣ** аз илова шудани пасванди –гӣ ба вожаи сохтаи **ғалатӣ** ба майдон омадааст. Калимаи ваҳшигӣ низ айни ҳамин зинаҳоро гузаштааст: *«Чашимонаш меиши обдор буда, дар нигоҳҳои ӯ осори ваҳшигӣ дида мешуд» [1, с.373].*

Дар фарҳангномаҳо вожаи **ғалатӣ** ба маъноӣ «тааҷҷубовар, шигифтовар, ҳайратангез; диққатҷалбкунанда; аҷоиб, аҷиб, аҷибу ғариб; аз рӯи иштибоҳ ва саҳву хато» [25, с.369; Деҳхудо 1998, ҷ.11, с.16781] шарҳу тавҳеҳ дода шудааст. Вале калимаи **ғалатигиро** ҳарчанд дар чанд фарҳангномаи тоҷикиву форсӣ ҷустуҷӯ намуда бошем ҳам, онро дар ҳеҷ яке пайдо нанамудем. Аз ин рӯ, метавон ҳаҷс зад, ки калимаи мазкур бевосита сохтаи устод С.Айнӣ мебошад.

Мавриди зикр аст, ки калимаи **ғалатигӣ** дар «Ёддоштҳо» ҳамагӣ як маротиба ва калимаи **ғалатӣ** 6 маротиба истифода шудааст. Таҳлили тафовути корбурди байни ин ду калима дар «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки ҳар чойе С.Айнӣ калимаи **ғалатиро** ба кор бурдааст, онро ҳатман, ҳамчун муайянкунандаи сифатӣ овардааст, аз қабилӣ ҳикояҳои **ғалатӣ**, **шириниҳои ғалатӣ**, **чизи ғалатӣ** ва ғ., дар ҳоле ки калимаи **ғалатигӣ** бе изофанамой ба ягон калима оварда шудааст. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки **ғалатӣ** ҳамчун сифат ва **ғалатигӣ** ба ҳайси исм корбурд шудааст.

Вожаҳои **машғулӣ** ва **илтимосӣ** низ имрӯз камистеъмоланд ва ё тамоман истифода намешаванд, дар ҳоле ки шакли содаи онҳо: **машғул** ва **илтимос** роичу серистеъмоланд. Калимаи **машғулӣ**, ки дар забони тоҷикӣ ифодагари «машғул будан, банд будан бо коре ё чизе» [23, с.662], дар «Ёддоштҳо» бисёр, вале танҳо ҳамчун чузъи феъли таркибии номии машғулӣ намудан/машғулӣ кардан: *«Дар мадрасаи Кӯкалтош фисқу фасоду айшу нӯш қариб айб ба шумор намерафт ва ҳуҷрадорони айшталлаби он ҷо қариб рӯйрост ба он гуна корҳои нолоиқ, ки оммаи мардум ҳеҷ гумон намекард, машғулӣ менамуданд» [1, с. 563]; «Вагарна дар ин ҷо муллоён ва талабагон ҳам ёфт мешуданд, ки дар байни ҳамин қадар шӯру ғавго ба илмҷӯии худ машғулӣ мекарданд» [1, с. 563]* ба кор рафтааст.

Дар «Ёддоштҳо» калимаи **илтимос** ба таври назаррас, вале калимаи **илтимосӣ** ҳамчун сифати нисбӣ як маротиба ба кор рафтааст: *«Хуб диққат кунетон, ки ман чаши шумоёнро хато хӯронда ба ӯ «мактуби илтимосӣ» дода намонам» [1, с. 658].*

Дар «Ёддоштҳо» чандин маротиба калимаи иқтибосии **илоҳ** бо -ӣ [**илоҳӣ**] оварда шудааст, ки дар бархе маврид -ӣ-и мазкур ҳамон пасванд ва дар бархе дигар чойгузини-**о**-и мунодо мебошад. Чунончи дар таъбирҳои **ҳикмати табиӣ** ва **илоҳӣ** [1, с.135], **бо илҳомӣ илоҳӣ** [1, с.176], **тоати илоҳӣ** [1, с.239] чойи тардид нест, ки вожаи **илоҳ** бо пасванди -ӣ омадааст ва ифодагари нисбият аст, дар ҳоле ки дар таъбирҳои **«Илоҳӣ**,

барака ёбед, арзонтар бошад ҳам, кӯр шавад, ба ягон кас фурӯхта диҳед» [1, с.213]; «илоҳӣ Худо, ба ин нияти некат туро ба муродат расонад, – гӯён ӯ маро дуо кард» [1, с.214] ва амсоли ин анҷомаи -ӣ бадал аз –о мебошад, ба ин гуна *илоҳӣ=илоҳо*. Ба таъбири дигар, ин ҷо ду чиз мавриди илтибос қарор гирифтааст: сифати нисбӣ ва ҳиссаҷа ё нидо, ки фарқи ин ду на дар навишт, балки аз рӯи оҳанги талаффуз ва зада ба назар мерасад.

Пасвандӣ -*гӣ* дар истифода ва ифодаи маъно ба монанди -ӣ мебошад ва бештар вақте истифода мешавад, ки калимаи пеш аз он омада бо ҳиҷои кушода ба итмом расида бошад. Ҳамин аст, ки вожаҳои *зебо, мулло, савдо* ва ғайра дар бештари маврид бо пасванди -гӣ оварда мешаванд, ҳарчанд бо -ӣ низ оварда шудаанд.

Калимаҳои қорӣ (قارئ) ва розӣ (راضى), ки дар забони арабӣ исми фойил/сифати феълии тарзи фойилианд ва бо «ӣ» анҷом ёфтаанд, ҳангоми корбурд шуданашон дар «Ёддоштҳо» ба онҳо пасванди – гӣ илова карда шудааст: «Дар ин сол монанди порсола дарси дарсхонагии ҷамоаи мо дар пеши домулло Иқромча аз «Шарҳи Мулло» бо қоригии Фафурҷон-махдум бояд мешуд» [1, с.334]; «Ҷ баъд аз ҷой нӯшидан изҳори розигӣ карда, бо онҳо ба дарс рафт» [1, с.334].

Илова намудани пасванди -гӣ ба калимаи мадраса низ, пеш аз ҳама, ба хотири ба садонок анҷом ёфтани ин вожа мебошад: «Ман ҳам гоҳо ба ҳуҷраҳои онҳо рафта палави мадрасагӣ мехӯрдм» [1, с.366].

Дар «Ёддоштҳо» ҳамчунин алломорфи пасванди -ӣ ба сурати -вӣ бо калимаҳои омма/оммавӣ, маъно/маънавӣ, оила/оилавӣ, дунё/дунявӣ, ухро/ухравӣ, анъана/анъанавӣ ва фочиа/фочиавӣ пайваст гаштааст: «Аммо дар базмҳои *оммавӣ* ва ҷамоатӣ соҳиби базм ба созандаҳо чизе наредод» [1, с.337]; «Аҳмад-махдум, ки сардори норозиёни дарбор буд, бо Сиддиқхон алоқаи махфӣ баста, китоби худро маҷҷонан ва бе ҳеҷ манфиати моддӣ ва маънавӣ ба ӯ тақдим карда будааст» [1, с.547]; «Яке аз ҷоҳои «Наводир-ул-вақоеъ», ки дар ҳамон вақт ба ман таъсири калон бахшид, аҳволи *оилавӣ* буд» [1, с.547]; «Манофеи дунявӣ ва ухравӣ 250 эшонро аз китобҳо меҷустам, ҳамаро дар хусрон (гумроҳӣ) ва зиён мидидам» [1, с.555]; «Аммо барои фоида бурдан аз ин «ҳуқуқи *анъанавӣ*» ҳамин шарт буд» [1, с.576]; «Дар он ҷо ба манзарае рост омадем, ки дар *фочиавӣ* будан аз манзараи қатлгоҳи Рустамча фарқ надошт» [1, с.600].

Дар «Ёддоштҳо» ба нақл аз «Наводир-ул-вақоеъ» калимаи даъвӣ оварда шудааст: «Дар ин ҷо (яъне дароила) низ... ин ҳар ду (яъне арӯсу модаршӯй) *даъвӣ* доранд» [1, с.549], ки он на калимаи сохта, балки калимаи содаи иқтибосии арабӣ ва гунаи калимаи даъво (دعوى) мебошад. Ба дигар баён, алифи мақсураи арабӣ, ки ё-и мо қабл мафтӯҳ аст, дар забони тоҷикӣ гоҳе ба шакли -й/вӣ хонда мешавад.

Ёдовар шудан ба маврид аст, ки «калимаҳои бо суффиксҳои -гӣ ва -вӣ омада аз ҷиҳати ифодаи маъно бо калимаҳои суффикси -ӣ дошта характери якхела доранд» [Хусейнов 1973, с.80], зеро «агар пеш аз часпаки -ӣ соитҳои [садонокҳои С.Н] о, ӯ, у биёяд, часпаки -ӣ бо -йӣ, ё бо -гӣ [-вӣ С.Н] бадал мешавад: сахройӣ // сахрогӣ, донай // донагӣ» [Фитрат 2010, с.124].

Дар «Ёддоштҳо» вожаҳои иқтибосии дигари арабӣ, аз қабилҳои олӣ (عالى), аҳолий (أهالى), розӣ (راضى), қозӣ (قاضى), қорӣ (قارئ) ва ғайра истифода шудаанд, ки аслан, ҳарфи -ӣ дар онҳо на пасванди калимасоз, балки ҳарфи решагии калима ба шумор мераванд.

Хулоса, пасванди -ӣ дар калимасозӣ сермахсул буда, дар «Ёддоштҳо» калимаҳои зиёде, ки тавассути ин пасванд сохта шудаанд, мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, шумораи калимаҳои сохта аз воҳидҳои луғавии арабӣ ва пасванди -ӣ (бо алломорфҳои -гӣ, -вӣ), ки дар «Ёддоштҳо» ба кор рафтаанд, ба 26 адад мерасад.

Пасванди -зор. Яке аз пасвандҳои маконсози тоҷикӣ, ки аслан, аз исмҳои ифодакунандаи растанию наботот исмҳои месозад, ки макон ва фаровонии асоси калимаро мефаҳмонанд [*тутзор, тоқзор*], пасванди –*зор* мебошад [4, с.115-116]. Ин пасванд бо калимаҳои ифодакунандаи ғайрирастанӣ низ омада, ба пасвандҳои -истон ва

-сор хусусиятҳои муродифӣ пайдо менамояд. Дар ин ҷо калимаҳои регзор ва сангзор сухани болоро таъйид месозад.

Нуктаи ҷолиб ин аст, ки дар «Луғатномаи осори С.Айнӣ» калимаи шабушзор оварда шудааст [8, с.200], ки аз исми мансуб ба ҳашарот - шабуш ва пасванди -зор сохта шудааст, дар ҳоле ки бо исми ғайришаҳси марбут ба ҷондор омадану калимасозӣ қардани ин пасванд дар ҳеҷ ҷойе зикр нашуда, баръакс ҳамеша таъкид мешавад, ки «ин пасванди адабӣ маъмулан бо асомии рӯйиданиҳо (номҳои растаниҳо – С.Н.) ва ё асомии (номҳои – С.Н.) падидаҳои табиӣ муттасил мешавад ва исми маконҳои месозад, ки дар он ҷо гиёҳ ё падидаи мавриди зикри реша ба вуфур ёфт гардад» [29, с.44].

Дар паҳлавӣ пасванди **-зор** ба ҳарфе навишта мешудааст, ки мумкин аст ба суратҳои **-чор**, **-чор** ва **зор** хонда шавад: *коричор*, *коричор*, *коризор*=ҷойи чанг, форсӣ *корзор* [34, с.33-34].

Ҳангоми таҳлили лингвистии ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ ба истифодаи васеи пасванди **-зор**, аз қабилҳои *хандазор*, *регзор*, *киштзор*, *сабазор*, *харобазор*, *сусзор*, *зардолузор*, *хорзор*, *шӯразор*, *гулзор*, *лолазор*, *юнучқазор* ва ғайра мушоҳида мешавад.

Дар байни ин калимаҳо танҳо калимаи *харобазор*: «Мо ба деҳаи Болон Рӯд расида дидем, ки дар он ҷо ба ҷои он деҳаи ободе, ки то дирӯз буд, як харобазори ваҳшатоваре пайдо шудааст» [1, с.25], бо иқтибоси арабӣ ва пасванди **-зор** сохта шуда, боқӣ ҳар рӯкни ҳама калимаҳои овардашуда калимаҳои асили тоҷикӣ мебошанд.

Калимаи *хароба* ифодагари исми макон буда, дар «Ёддоштҳо» мавриди истифода мебошад: «Баъд аз револютсияи мазкур мардум харобаи он биноро тамоман вайрон карда, ҷӯбу хиштҳои кашонда ба эҳтиёҷи худ сарф карданд» [1, с.124]. Вале сарфи далолат ба макон боз пасванди **-зор** қабул кардааст. Дар ин ҳол маконро ифода қардани пасванди **-зор** ба ҷойи дувум гузашта, хусусияти услубӣ пайдо мекунад ва ифодаи фаровонии асоси калима вазифаи асосии вай мешавад [4, с.115-116].

Гуфтан ба маврид аст, ки калимаи *хандазор*, ки бо суффикси **-зор** сохта шудааст, номи ҳолат аст, ки ба ниятҳои услубӣ сохта шудааст [4, с.115-116]. Калимаи *хандазор*, ки ифодагари «мавриди ханда, мавриди мазох қарор гирифта; хандазор қардан мавриди *ханда* ва *мазох* қарор додан касеро; хандазор шудан (гардидан) боиси хандаву масҳараи касон гардидан, масҳара шудан» [26, с.423] будаву муродиф ба *хандаҳариш* мебошад, дар «Ёддоштҳо» ба таври густурда истифода шудааст: «Агар ба Абдухалил-маҳдум гӯӣ, ихтиёр дорӣ, ҷунки «нагӯӣ» гӯям ҳам, албатта ба ӯ хоҳӣ гуфт, аммо ба одамони дуртар аз мо нагӯӣ, ки маро хандазор мекунанд» [1, с.448].

Муҳаққиқон шумораи калимаҳои бо ин пасванд сохтара дар забони форсӣ/тоҷикӣ 52 адад медонанд [29, с.44]. Мувофиқи «Луғатномаи осори С.Айнӣ» дар осори устод 21 калимаи бо ин пасванд сохта мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Таҳлили қорбурди пасванди **-зор** дар калимасозии «Ёддоштҳо» нишон дод, ки бо илова шудани ин пасванд ба калимаҳои асили тоҷикӣ ҷандин вожа ва бо воҳиди луғавии арабӣ бошад, ҳамагӣ як калима сохтаву он ҳам як бор мавриди истифода қарор гирифтааст.

Пасванди -истон. Пасванди **-истон** реша дар эронии бостон «-stāna», забони авестоиву порсии куҳан *stāna* – ҷой ва решаи *stā* – «истодан» дошта, [13, с.198; 6, с.125], бо исмҳои гуногуни моддию маънӣ омада, макон ва фаровонии предметро ифода менамояд [5, с.150].

Дар калимасозӣ гунаи дигари ин пасванд **-стон/ситон** низ дида мешавад. Агар калима бо ҳиҷоӣ баста ё ҳамсадо тамом шуда бошад, бинобар таҳфиф ҳаракати «син»-и пасванди **-ситон** ба ҳарфи ахири калимаи реша гузашта, гунаи **-истонро** ба миён меорад, ба монанди гулистон, тобистон ва ғ. Аммо агар калима бо ҳиҷоӣ кушода ё садонок анҷом ёфта бошад, пас, пасванди мазкур ба гуни **-стон** оварда мешавад, ҷун бӯстон [30, с.153-154]. Ба ин хусусияти пасванд забоншиноси тоҷик Ш.Рустамов низ ишора намудаанд, ки: «Тарзи истифодаи ин алломорф ҷунин аст: агар асоси калима бо ҳарфи ҳамсадо тамом шуда бошад, суффики **-истон** (гулистон, регистон) ва агар бо ҳарфи

садонок тамом шавад, суффикси **-стон** қабул мекунад: бӯстон. Дар назм бо тақозои вазн дар шакли **-стон** омадани суффикс низ мушоҳида мешавад [18, с.134; 5, с.150].

Пасванди **-истон/-стон** бо пасванди **-зор** муродиф ба шумор меравад. «Агар суффикси **-истон** бо исмҳои ифодакунандаи набототу растаниҳо ва калимаи регу санг ояд, бо суффикси **-зор** ҳамвазифа мешавад» [5, с.150]. Пасванди **-истон** бо пасванди **-зор** дар рақобати якдигарӣ қарор дошта, аз пасвандҳои сермаҳсули забони форсии тоҷикӣ ба шумор меравад. Вале чорҷӯби калимасозии пасванди **-зор** дар муқоиса ба пасванди **-истон** маҳдудтар мебошад ва бештар ба калимаҳои ифодакунандаи рӯйиданҳо ва ё баёнгари падидаҳои табиӣ пайваст гашта, исми маконҳои месозад, ки дар он ҷо гиёҳ ё падидаи мавриди зикри реша бисёр ёфт мешавад [29, с.44], дар ҳоле ки пасванди **-истон** пойбанди чунин маҳдудае нест. Ҳамин аст, ки бо пасванди **-истон** мешавад вожаҳои бо пасванди **-зор** сохтаре ифода намуд, дар ҳоле ки баръакс қобили қабул буда наметавонад [11, с.14]. Ҳарчанд сермаҳсулии ин пасванд дар калимасозии забони тоҷикӣ таъкид шуда бошад ҳам, вале бархе донишмандон, аз қабиле Расторгуева В.С. ишора ба каммаҳсулии он менамояд [16, с.221].

Бо ин пасванд дар асарҳои С.Айнӣ 20 калима мавриди истифода қарор гирифтааст [15, с.29]. Аз ҷумла дар «Ёддоштҳо» бо ин пасванд 16 калима сохта шудааст, ки аз ин се калима: **қабристон**: «Чун гашти рӯз шуда, ба гулзорҳо гулхарон ё саёҳаткунандагон омадан гиранд, аз он ҷо хеста, ба болои пуштаи Биҳиштиён, ки *қабристони* бисёр васеи шаҳри Бухоро буд, баромада мерафт» [1, с.527], **мазористон**:

Хоҳам он хонаи бедоду ситам вайрон бод!

Хоҳам он маҳкамаи қабр мазористон бод! [1, с.267]

ва **Арабистон**: «Арабҳои, ки аз *Арабистон* ба Бухоро меоянд, ҳамашон сиёҳчехра, чингиламӯ ва чашмакӯн мебошанд, либосашон ҳам ба либоси аҳолии Бухоро монандӣ надорад» [1, с.349] бо пайваст шудани пасванди **-истон** бо калимаҳои иқтибосии арабӣ сохта шудааст.

Мавриди зикр аст, ки вожаи **қабристон** дар «Ёддоштҳо» ҳамагӣ ду бор ва калимаи **мазористон** ҳамагӣ як бор истифода шудааст. Ба назари инчониб қорбурди **мазористон**, ки имрӯз низ дар забони навишториву гуфторӣ он қадар роиҷ нест, аз ҷониби С.Айнӣ ба хотири вазну қофия шеър аст. Аммо вожаи **қабристон**, ки муродифи асосии **гӯристон** аст, имрӯз қорбурди густарда дорад. Вале таҳлили «Ёддоштҳо» нишон дод, ки устод С.Айнӣ барои ифодаи **қабристон** на аз калимаи **гӯристону оромгоҳ** ва на ба таври васеъ аз калимаи **қабристону мазористон**, балки аз калимаи мазор: «*Хусусан дар сари мазор ва ба болои қабри наздиконашон дили онҳо боз ҳам нармтар мешавад*» [1, с.423] истифода менамудааст. Чунончи дар «Ёддоштҳо» қорбурди калимаи **мазор** ба ифодаи «ҷои зиёрат, зиёратгоҳ; оромгоҳи одамони бузург, ки халқ онро *зиёрат мекунад*» [25, с.742] ва ё «*гӯру қабр*» [25, с.742] маҳдуд нагашта, дар бештари маврид, чи тавре ҷумлаи намунаовардашуда аз «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, қорбурдаш ба маънои **гӯристон** рост меояд.

Ҳарчанд бо пасванди **-истон/-стон** дар забони форсии тоҷикӣ 77 калима сохтаву мавриди қорбурд қарор дошта бошад ҳам, дар «Ёддоштҳо» ҳамагӣ 16 калима бо ин пасванд истифода шудааст, ки ба истиснои ду калимаи арабии **мазористону қабристон** ва панҷ калимаи тоҷикии **кӯхистону ҷӯлистон, тобистону зимистон ва торикистон** боқимонда 9 калимаи дигар ба урбаномҳо, аз қабиле Тоҷикистону Регистон ва Ёзбекистон Арабистон ва ғ. далолат мекунанд.

Дар мавриди вожаи **ҷӯлистон** ва асоси он **ҷӯл** бояд илова кард, ки калимаи **ҷӯлро** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [23; 24] пайдо нанамудем. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [25; 26] калимаи **ҷӯл** ва вожаҳои аз он бархоста овардаву шарҳу тавзеҳ шуда бошад ҳам: «**ҷӯл**-дашт, биёбон, саҳрои беоб; **ҷӯлистон**- биёбони васеъ, даштихолӣ ва беодаму беоб; **ҷӯлӣ** -мансуб ба **ҷӯл**; биёбонӣ; **ҷӯлмарг**-гуфт. 1. фавтида дар **ҷӯл**. 2. маҷ. сарсон, саргардон» [26, с.569], вале ба хостангоҳи он ишорае нашудааст. Дар ҳоле ки дар «Луғатномаи Деҳхудо» ин вожа ҳамчун вожаи туркӣ [37, с.8330] оварда шудааст.

Пасванди -вар. Пасванди -вар дар исмсозӣ бемаҳсул буда, дар адабиёти илмӣ ба шакли -ур низ ёд шудааст. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» барои намунаи калимасозии ин пасванд мисолҳои *суханвар, муздур/муздар, шиновар* оварда шудааст [4, с.112].

Бо ҷустуҷӯ намудани калимаҳои бо пасванди – вар сохта дар «Ёддоштҳо» мо калимаҳои **суханвар**: «*Ҷ бағоят суханвар буд, аммо дар вақти гап задан забонаширо макида-макида гап мезад*» [1, с.279], **ҷонвар**: «*Ҳай, ҷонвар, мондаатро гир!*» [1, с.65], **пешавар**: «*Дар бухорои амири Ҳамаи қосибон ва пешаварон ҷамъият доштанд: аҳли ҳар пеша ба ҷамъияте, ки ба пешаи худаш дахлдор аст, дохил ҳисоб меёфт*» [1, с.388] ва **шуълавар**: «*Оташи газаби қирғиз, ки ҳамеша аз чехрааш намоён буд, бо ин кирдор ва гуфтори муаззин якбора шуълавар шудааст*» [1, с.442]-ро пайдо намудем.

Мувофиқи «Луғатномаи Осори С.Айнӣ» дар асарҳои устод С.Айнӣ бо ин пасванд боз ду калимаи дигар: **бахравар** ва **сарвар** низ мавриди истифода мебошад.

Инчунин, дар «Ёддоштҳо» вожаи **донишварӣ**:

Забардасти майдони донишварӣ,

Вале буд аз уҷбу наҳват барӣ. [1, с.417].

оварда шудааст, ки он се зинаи калимасозиро тай кардааст: дон+пасванди -иш+пасванди -вар + пасванди -ӣ. Калимаи дониш ва муродифи вожаи **донишвар**, ки ҳамон **донишманд** аст, дар «Ёддоштҳо» ба таври васеъ истифода шудааст, вале калимаи донишвар боре ба қор нарафтааст.

Аз ин вожаҳо танҳо калимаи **шуълавар** бо пайвастании пасванди -вар ба воҳиди луғавии арабӣ, ки **шуъла** аст, сохта шудааст. **Шуъла** дар забони арабӣ ба маонии «аланга, забона, алав, шуъла; тарошай нимсӯхта; машъала ва гулхан» [22, с.620] омада, дар забони тоҷикӣ ифодагари «забонаи оташ, аланга» [24, с.612] мебошад. Калимаи **шуълавар** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои шуълаафрӯзу фурузон [24, с.612] шарҳу тавзеҳ дода шудааст.

Дар «Ёддоштҳо» калимаи шуълавар боз бо илова шудани пасванди – ӣ ба он-шуълаварӣ: «*Рангу рӯи ин ҷаллодон гуногун бошад ҳам, чашимони ҳамашон монанди чашимони сағони девона даҳшатангез буд ва гӯё ки дар он чашимо ба ҷои сафедӣ ва сиёҳӣ хун шуълаварӣ мекард*» [1, с.216] ва бо илова шудани пасванди шаклсозӣ – тар ба он ба гунаи сифати муқоисавӣ - шуълавартар: «*Обҳои бар рӯи отаи пошхӯрда монанди обе, ки дар деги рағани доғи даргирифтаи стода рехта шуда бошад, оташро боз ҳам шуълавартар мекарданд*» [1, с.352] ба қор бурда шудааст.

Аз таҳлили омори қорбурди калимаҳои сохта бо пасванди –вар дар «Ёддоштҳо» маълум гардид, ки С.Айнӣ дар ин асари худ ҳамагӣ чор калимаи пасванди -вардор: *суханвар, ҷонвар, пешавар* ва *шуълаварро* ба қор бурдааст. Дар ин асар калимаи *пешавар* ба таври густарда наздик ба 40 бор, вале се калимаи дигар ба таври маҳдуд: *суханвар* 4 бор, *ҷонвар* 5 бор ва *шуълавар* ҳамагӣ 1 бор мавриди истифода қарор гирифтааст.

Пасванди -она. Пасванди *-она* [-ёна] дар исмсозӣ каммаҳсул аст, бештарини исмҳо бо *-она* аз сифат гузаштаанд. Ин суффикс аз исмҳои моддӣ ва маънӣ исме месозад, ки *асбоб, музд, тухфа* ва *инъомро* фаҳмонад: *тозиёна, шомӣёна, моҳона, тӯёна...* [4, с.113]. Пасванди *-она* бо калимаҳои меояд, ки на сифати ашӣи моддӣ, балки аломати амал ва аломати аломатро эзоҳ медиҳанд ва дар ибораҳо сифати исмҳои амалу маъниро ифода мекунад [18, с.105].

Воқеан, дар муқоиса ба бархе аз пасвандҳои маъмули имрӯзи тоҷикӣ пасванди *-она*, чи дар адабиёти классикӣ ва чи дар адабиёти муосир мавриди истеъмоли васеъ қарор гирифтааст.

Барои баёни бештари маонии ин пасванд дар ин ҷо мувофиқ медонем, ки шарҳи қорбурди он бо тақя ба таҳқиқи донишманди эронӣ Х.Кишонӣ дар робита ба он ёдовар шавем: «Дар миёни пасвандҳои адабии забони форсӣ пасванди сифат/қайд (зарф - С.Н.) аз фаъолтар ва зиёдтар аст. 1. Пасванди *-она* бо иттисол ба исм ва ё сифатҳое, ки тавсифкунандаи ашҳос ва ё аъмоли онҳо ҳастан, муштакқоте месозад, ки ҳам ба унвони

сифат ва ҳам ба унвони қайд ба қор мераванд: кӯдакона- фикри кӯдакона; кӯдакона фикр қардан; 2. -она дар таркиби худ бо бархе исмҳо, ба вижа исмҳои замон сифат/қайдҳое месозад, ки такрори калимаи реша баён мекунад: рӯз-рӯзона; 3. дар ин сохтор -она ба кумаки исмҳои, ки ғолибан муаррифи ашхосанд, исми ё қайдҳои месозад, ки таъинкунандаи саҳми мутааллиқ ба шахси мазкур аст. Ин сохтор, ки ба забони гуфторӣ мутааллиқ аст, дигар зоё нест: ғулом-**ғуломона**; 4. – она ба кумаки исми ё қайди замон исми гизо месозад: ёр-ёрона. Ин сохтор дигар зоё нест» [29, с.33-34].

С.Айнӣ дар осори насрии худ аз калимасозии пасванди -она, чи дар сифатсозӣ ва чи дар зарфсозӣ, ба таври густарда истифода кардааст. Аз ҷумла дар «Ёддоштҳо» дар баробари калимасозии ин пасванд бо вожаҳои тоҷикӣ боз бо вожаҳои иқтибосии арабӣ оварда шудааст, ки метавон онро дар се гурӯҳ тақсимбандӣ кард:

1. **калимасозии пасванди -она бо вожаҳои содаи арабӣ.** Намунаи ин бахш калимаҳои фаъол, мунофиқ, фақир, разил, холис, ғоиб, мустақил, мағрур, мулло, авом ва ғ. шуда метавонанд: **фаъолона**: «*ӯ ҳам худро ба девонагӣ зада мегашт, аммо «девонагии» ӯ фаъолона ва боғайратона буд*» [1, с.272], **мунофиқона**: *Қозӣ ӯро мунофиқона ҳурмат намуда*» [1, с.273], **фақирона**: «*бо музди хизмати ин гуна қорҳо фақирона зиндагонӣ мекард*» [1, с.280], **ғоибона**: «*ман ғоибона ба онгуна одамҳо муҳаббат пайдо карда будам*» [1, с.281], **разилона** ва **холисона**: «*Лекин Саҳбо ин қори разилонаро накард*» [1, с.282], **мустақилона**: «*дар он ҷо ба сари худ ва мустақилона рӯз мегузаронидагӣ шудааст*» [1, с.284], **авомона**: «*Дар ширинқорӣ ва шӯҳихҳои авомона ҳам гоҳо иштирок мекард ва баъзан дар ҳонаи худ ҳам ин гуна шӯҳихҳоро ташиқ мекард*» [1, с.293], **хайвонона**: «*кам-кам талаби хайвононаи худро ба вай изҳор намудааст*» [1, с.308], **тарафона**: «*Баъзе аз инҳо дар паси рақс дар таърифи раққос ва сурудхонон тарафона шеърҳо мехонданд*» [1, с.338], **ошиқона**: «*арзи ниёзи ошиқонаи худро мекардам*» [1, с.356], **мағрурона**: «*аз ин роҳ мехӯрам, ҳалол карда мехӯрам, – гуфт бо оҳанги мағрурона*» [1, с.378], **самимона**: «*Файзӣбой дар охири ин таассуроти худ аз таҳти дил ва самимона дар вафоти Аҳмади Дониш афсӯс хӯрда*» [1, с.543], **мутаассифона**: «*ҳанӯз чизе наёмӯхта, баъд аз шаш моҳ ё як сол, мутаассифона, медуам, ки дар ба дари савдогарон гашта*» [1, с.546], **ҳарисона**: «*Чун ӯ дар бораи Аҳмад-махдум ҳарисона маълумот ҷуста гаштани маро дид*» [1, с.546], **муллоёна**: «*ҳамон қашу масҳии фартути муллоёна буд*» [1, с.520], **идона**: «*ҳар қадоме онҳо бо либосҳои идона ораста буданд*» [1, с.538], **ходимона**: «*ӯро баъзеҳо ходимона ва баъзе дигар бибиқайвонӣ мегуфтанд*» [1, с.10], **қотибона**: «*ба одами қушбегӣ ва қотиб «хизматона» ва «қотибона» гӯён дода*» [1, с.613-614], **хизматона**: «*он ҳоким ба ӯ бо номи хизматона чизе медодааст*» [1, с.333], **мучаррадона**: «*ба ҳамон ҳаёти ҷавони мучаррадона бозгашт*» [1, с.311].

Калимаҳои арабие, ки дар ин бахш ба онҳо пасванди – она пайваस्ताаст, дар забони арабӣ аз нигоҳи сохторӣ ба исмҳои фӯлилу мафъул ва муболиға, сифати мушаббах ва исму масдар тааллуқ доранд.

2. **калимасозии пасванди -она бо асосҳои сохта.** а) бо калимаҳои сохтаи пешвандӣ: **бераҳмона**: «*қирдорҳои бади онҳоро бераҳмона қушода мепартофт*» [1, с.271], **бошуурона**: «*балки бошуурона... тағйири либос кардам*» [1, с.532], **ботамкинона**: «*то ин ҷо оҳиста-оҳиста асп ронда ботамкинона меомад*» [1, с.569]; бо калимаҳои сохтаи пасвандӣ: **ғуломворона**: «*Қозикалон, ки ба салом ва таъзими ғуломворонаи муллоёни даҳяқир ба зӯр сари худро меҷунбонид*» [1, с.532], **ғоратгарона**: «*тохтутозҳои худсарона ва ғоратгарона тамоман барҳам хӯрда бошанд ҳам*» [1, с.544], **ҳичолатмандона**: «*гуфт хӯҷаи бо оҳанги ҳичолатмандона*» [1, с.386].

3. **калимасозии пасванди -она бо асосҳои мураккаб.** а) бо калимаҳои мураккаби исм+исм: **валинеъматона**: «*даромади ин пеша ҳарҷоти «валинеъматонаи» ӯро мебардошт*» [1, с.285], **таҷовузқорона**: «*Чун талаби бой ва ҳаракатҳои таҷовузқоронааш саҳттар шудааст, духтар бо ҳар алфози баде ки медонистааст, вайро дашном дода, ин воқеаро ба падараш маълум кардааст*» [1, с.308], **ҳавасқорона**: «*Агар ягон қасе, ки қасбаш саисӣ набуда, ҳавасқорона ба он қорхона рафта қор қунад, саисони дигар ӯро мурдавор мезаданд*» [1, с.391], **хотирҷамъона**: ба фароғи бол (*хотирҷамъона*)

дар сахнаи хона биёсоад ва зимомии муҳиммот (ихтиёри корҳо) ба дасти модаршӯ гузорад [1, с.550]; **б) бо калимаҳои мураккаби сифат+исм: наварӯсона:** «зулфҳои тиллоқӯби он ҳамроҳи мӯи аёли шоназадааш ба гардани вай зеби **наварӯсона** меодод [1, с.569], **содалавҳона:** «Аммо ӯ ба Аҳмади Дониш баҳои содаи **содалавҳона** ва дар айни замон баҳои хеле калон дод» [1, с.542], **пурғаразона:** «Ҳеҷ гоҳ қози калон бо тухмати хушки **пурғаразона** маро ҳабс намекунад» [1, с.525]; **в) бо калимаҳои мураккаби исм+асоси замони ҳозираи феъл: интиқомҷӯна:** «Шукурбек ҳам фаъолияти **интиқомҷӯна** худро аз саҳро ба шаҳр кӯчонид» [1, с.312], **диндорона:** «дар зимни корҳои **диндорона** дар фикраи яқум баён ёфта ба амал меомад» [1, с.571], **аробақашона:** «**Танҳо** пойафзолаш **аробақашона** – чапанона набуда, ҳамон кафшу масҳии фартути муллоёна буд» [1, с.520],

Таҳлили калимасозӣ бо пасванди -она дар чилдҳои савуму чоруми «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки ин калима, пеш ва беш аз ҳама тавассути ҳамроҳ шудан ба калимаҳои сода вожаҳои нав месозад.

Чи тавре мушоҳида мешавад, аслан бо пасванди **-она** ва калимоти иқтибосии арабӣ, аз қабилӣ *ид, котиб, ходим, хидмат* ва аз таркибҳои тоҷикӣ-арабӣ *наварӯс, ботамкин, диндор* сифат ва зарф сохтааст, ҳарчанд дар таркиби ҷумла ифодагари дигар маонӣ ҳам бошанд. Масалан, вожаҳои *хидматона ва котибона* зарф бошанд ҳам, дар таркиби ҷумлаи «...аз он даҳ танга яктангагӣ ба одами қушбегӣ ва котиб **«хизматона»** ва **«котибона»**-гӯён дода, ҳаши тангаи боқимондари байни худ тақсим мекарданд» [1, с.614], номи ҳақмузд ба шумор меравад, яъне дар ин ҷо ҳамчун исм ба кор рафтаанд.

Мавриди зикр аст, ки калимаҳои бо -она сохтаву истифодашуда дар «Ёддоштҳо» метавонанд дар зимни ибораву ҷумлаҳо ҳамчун сифат ва ё ҳамчун зарф маънидод карда шаванд. Ба чунин хусусияти калимасозии пасванди -она дар осори С.Айнӣ, хусусан дар «Марги судхӯр»-и ӯ, забоншиноси тоҷик Н. Маъсумӣ ишора намуда, навиштааст: «Азбаски суффикси -она дар байни сифат ва зарф муштарак аст, сифату зарфҳои ба воситаи он сохташуда аз як боб ба боби дигар гузашта метавонанд... Садриддин Айнӣ калимаҳои ҳам бо суффикси -она ба тариқи сифат кор мефармояд, ки он шаклҳои одатан ҳамчун зарф ба кор мебаранд ва асоси калима аксар вақт бе суффикси -он ҳам сифат шуда, асосан шаклҳои бо суффикси -она омадагиро ифода мекунад» [10, с.224].

Барои фарқи сифат ё зарф будани калимаҳои бо пасванди -она сохташуда метавон ба чи гуна қорбурд шудани онҳо тавачҷуҳ намуд, ба ин гуна ки агар чунин калимае дар таркиби ибора ояд, пас, ифодагари сифати исмҳои амалу маънӣ ва ҳамчун сифат талаққӣ мешавад, дар ғайри ин сурат ба зарф мансуб мегардад.

Чи тавре ишора шуд, пасванди -она дар калимасозии тоҷикӣ сермахсул буда, ба он наздик ба 200 калима [29, с.33] дар забони форсии тоҷикӣ сохтаву мавриди истифода аст. Қорбурди ин пасванд дар «Ёддоштҳо» низ назаррас буда, аз ҷумла бо илова шудани он ба воҳидҳои луғавии арабӣ 36 калимаи нав ба майдон омадаву аз ҷониби С.Айнӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Пасванди -вор. Бархе донишмандон, аз қабилӣ Парвиз Хонларӣ ҳаде мезананд, ки пасвандҳои -вор ва -вора якранганд (ба мисли *гӯшвор/гӯшвора, даствор/даствора* ва ғ.), ҳарчанд якранг будани асли онҳо яқин нест. Гузашта аз ин, гоҳе пасванди -вор ба шакли -бор низ дар адабиёти классикӣ ба назар мерасад. Чунончи шакли -бор ва -вор дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ истифода шудааст:

Зи дебоии румӣ *шутурбор* панҷ,
Яке файласуфе ниғаҳбони ганҷ.
Фиристод сесади *шутурвор* бор,
Аз Эрон бар қайсари номдор [34, с.26-27].

Дар тамоми сарчашмаҳои илмии марбут ба забоншиносии тоҷик пасванди **-вор** ҳамчун унсури зарфсоз дарҷ ёфтааст. Воқеан, ин пасванд дар калимасозии зарф дар забони тоҷикӣ мавқеи махсус дорад. [14, с.27]. Инчунин, таъкид шудааст, ки пасванди **-вор** аз исм сифатҳои нисбӣ месозад, ки ба аломат ва хосияти дар реша номбаршуда аз ягон ҷиҳат муносибат дорад: *ҳадяи сазовор, ошиқи умедвор*. Вай, инчунин, аз исм

сифатҳое месозад, ки монандиро ифода менамоянд: *овози раъдвор, тобиши абрешимвор* ва дар ин маврид таъкид шудааст, ки пасванди мазкур дар ин самт каммаҳсул мебошад [4, с.143]. Дар ҷойи дигари ин китоб таъкид шудааст, ки суффикси -вор сермаҳсул буда, аз исмҳои гуногунмаъно ва сифатҳое, ки бештар хислати шахсро нишон медиҳанд, зарфи монандӣ месозад, ки амали он ба предмети дар асос номбаршуда монанд буданро мефаҳмонад: булбулвор, охувор, ҷавонвор, мазорвор ва ғ. [4, с.278]. Чи тавре дида мешавад, пасванди -вор на дар сифатсозии нисбӣ, балки дар зарфсозӣ аз исм ба таври густурда истифода мешавад. «Пасванди -вор бо решаҳои гуногун таркиб мешавад ва муштакқоте месозад, ки маъмулан шабоҳат дар рафторро месозанд. Ин муштакқот қодиранд, ки ба унвони исм ва чи ба унвони қайд, ба қор раванд. Ин сохтори адабӣ, ки бисёр зудҷӯш (сермаҳсул - С.Н.) мебошад, бо пасвандҳои -осо, -она, -гуна ва -ваш дар рақобат аст» [29, с.41].

Муҳаққиқи калимасозӣ дар осори С.Айнӣ Низомова С.Ф. таъкид менамояд, ки «Таҳлилу баррасии мавод (асарҳои С.Айнӣ - С.Н.) нишон дод, ки пасванди -вор дар сохтани исм, сифат, зарф истифода гардидааст. Ин пасванди муштарақвазифа бештар зарф сохта, дар сохтани исм ва сифат каммаҳсул аст» [15, с.48].

Вақти таҳқиқи иқтибосоти арабӣ дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ, ба вижа истифода шудани пасванди -вор дар калимасозии тоҷикӣ бо иқтибосоти арабӣ дарёфта шуд, ки С.Айнӣ пасванди мазкурро дар калимасозӣ ба таври густурда истифода менамудааст. Чунончи калимаҳои гирдовардашуда аз «Ёддоштҳо» тавассути пасванди -вор ба таври зайл омадаанд: оҳанрабовор [1, с.245], хӯрокворӣ [1, с.574], бузургвор [1, с.430], аспвор [1, с.107], сазовор [1, с.474], тӯтивор [1, с.460], ногувор [1, с.531], муллобачавор [1, с.312], намадвор [1, с.326], калонворона [1, с.651], шутурвор [1, с.337], мардонавор [1, с.483], тирморвор [1, с.344], гӯсфандвор [1, с.504], тирвор [1, с.40], фарзандвор [1, с.30], даричавор [1, с.244], лунгивор [1, с.218], умедвор [1, с.428], куртавор [1, с.382], нимгиребонвор [1, с.], бозубандвор [1, с.], намунавор [1, с.], ҷомавор [1, с.637], рӯбохвор [1, с.648], танавор [1, с.384], бандавор [1, с.433], соявор [1, с.433], хурдвор [1, с.434], хуквор [1, с.479], рустамвор [1, с.495], пилтавор [1, с.471], курчапавор [1, с.92], девонавор [1, с.271], бародарвор [1, с.543], мурдавор [1, с.391], падарвор [1, с.375], писарвор [1, с.375], либосвор [1, с.466], сархатвор [1, с.75], машъалвор [1, с.99], муридворона [1, с.87], ҳалқавор [1, с.427], инсонвор [1, с.253], ғуломвор [1, с.360], маҷнунвор [1, с.358], мадхушвор [1, с.360], қафасвор [1, с.380], ҳаммомвор [1, с.472], барқвор [1, с.520].

Чи тавре дида мешавад, С.Айнӣ аз калимасозӣ бо пасванди -вор, ки калимаҳои асили тоҷикӣ ва чи калимаҳои иқтибосии арабӣ, ба таври васеъ истифода бурдааст. Ҳарчанд дар муқоиса бо калимаҳои асили тоҷикӣ истифода шудани ин пасванд бо калимаҳои иқтибосии арабӣ кам бошад ҳам, вале ба таври умум истифода шудааст.

Ба гурӯҳи калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки бо пасванди -вор дар «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ, ба вижа дар қисмҳои 3 ва 4-и он истифода шудааст, пеш аз ҳама, калимаҳои зерин мансуб мебошанд: **машъалвор:** «Дар пеши онҳо як ўгури пурравган буда, латтакўҳнаҳое, ки дарунаш буд, машъалвор месўхт» [1, с.99], **ҳалқавор:** «печҳои дастори ӯ бо якдигар зич печида, ҳар печ аз таҳти печи дигар ҳалқавор ба поин овезон шуда, ба ҳалқҳои ришаш расида меистод» [1, с.427], **инсонвор:** «Ман на танҳо розӣ, балки аз ҷону дил ва девонавор рогиб мебошам, ки муҳаббати қалби мо бо ҳам, дар зоҳир ҳам бо риштан никоҳ баста шуда, мо бо ҳам инсонвор зиндагонӣ намоем» [1, с.253], **ғуломвор:** «Ман ваъда медиҳам, ки ба он кас на фарзандвор, балки ғуломвор хизмат карда, бо ин роҳ кам ҳам бошад, миннатдори худро маълум намоям» [1, с.360], **маҷнунвор:** «Шоир дар ин ҳол ба ҳичронӣ он маъшуқа тоқат оварда наметавонистагӣ шуд ва қариб буд, ки маҷнунвор сарбараҳна фарёдқунон ба дашту биёбон барояд» [1, с.358], **мадхушвор:** «Чағми домод ҳамин ки ба ҳайкали дар зери парда печондашудаи арӯс афтод, ба ларза даромада, мадхушвор ба замин галтид» [1, с.360], **қафасвор:** «ба болои онҳо чорҷўбаҳои секунҷашаклро қафасавор ниҳода, ба атрофи онҳо когази равганин часпонда буданд» [1, с.380], **ҳаммомвор:** «бо вучуди он қадар сард набудани ҳаво ва бо лампаҳои чилум ҳаммомвор гарм шудани хона, он кас як нўстини почасиёҳи аъло ҳам бар тан дошт» [1,

с.472], **барқвор**: «панҷ нафар одами мусаллаҳ, ки сару рӯяшон бо рӯмолҳои сиёҳ бастагӣ буда, танҳо сӯроҳе дар пеши чапмашон кушодагӣ будааст, аз найзори пеши девори қалъа **барқвор** баромада, ба ҷаллодон ҳуҷум кардаанд. [1, с.520].

Дар робита ба калимаи **мачнунвор** метавон гуфт, ки **мачнун** калимаи арабӣ буда, аз нигоҳи сохтор исми мафъул/сифати феълии тарзи мафъули мебошад ва муодили он дар забони тоҷикӣ вожаи девона аст. Вале дар забони тоҷикӣ бештар ҳамчун исми хос-қаҳрамону қурбонии роҳи ишқи Лайлӣ корбурд мешавад. Дар «Ёддоштҳо» ҳам пасванди -вор маҳз ба ҳамин исми хос илова гаштааст ва таъбири «сарбараҳна фарёдқунон ба дашту биёбон барояд», ки дар ҷумла пас аз калимаи мачнунвор омадааст, ин андешаро таъйид менамояд.

Дар «Ёддоштҳо» бо кумаки вожаи арабии **либос** калимаи **либосворӣ** истифода шудааст: «Ин бародарон ба муқобили ёри маънавии ман ба ман ёрмандии моддӣ мерасонданд; **либосворӣ**, қанду чой ва баъзан равғану биринҷ оварда меоданд» [1, с.466]. Калимаи мазкур ду зинаи калимасозӣ: либос+пасванди-вор+пасванди-й-ро гузаштааст. Корбурди калимаи **либосвор** дар «Ёддоштҳо» не, вале дар дигар осори насрии устод С.Айнӣ мавриди истифода қарор доштааст [8, с.86].

Дар «Ёддоштҳо» як маротиба калимаи **муридворона** корбурд шудааст: «Иброҳимхоҷа бо эҳтироми **муридворона** воҳӯрдӣ намуда ба пеши мо нишаст» [1, с.87]. Аз таҳлили сохтори калимаи **муридворона** бармеояд, ки он ду зинаи калимасозиро гузаштааст: а) мурид+пасванди – вор; б) муридвор+пасванди она.

Инчунин, дар «Ёддоштҳо» калимаи **сархатвор**: «Бе ҳеч гуна машқ ба даст қалам гирифта бо дастҳои ларзон он ҳарфҳоро дар когазе **сархатвор** навиштам» [1, с.75] оварда шудааст, ки ба фарқ аз дигар калимаҳои ба пасванди -вор сохта (ба истиснои калимаи **муллобачавор**), на ба илова шудани ин пасванд ба калимаи сода, балки ба пайвастании он ба калимаи мураккаб сохта шудааст. **Сархат**, ки дар забони тоҷикӣ ба маънои «намунаи хате, ки устод дар аввали варақ навишта ба шогирд медахад, ки аз рӯйи он хат машқ кунад» [26, с.219] меояд, аз ду калимаи алоҳида: сар ва хат таркиб ёфтааст ва маҳз дар зинаи дувуми калимасозӣ пасванди -вор ба он илова гаштааст.

Калимаи **муллобачавор**: «баъд аз маъзулиаш ба шаҳри Бухоро омада, дар мадрасаи Абдуллоҳон дар ҳучраи худ **муллобачавор** (лоуболона) зиндагонӣ мекард [1, с.312] ба монанди калимаи сархатвор ду зинаи калимасозиро гузашта, пасванди -вор маҳз ба калимаи мураккаб пайваст гаштааст.

Шумораи калимаҳои сохта бо ин пасванд дар забони тоҷикии форсӣ ба 76-то мерасад [29, с.41]. Дар «Ёддоштҳо» шумораи чунин калимаҳо ба 52 адад, аз ҷумла аз ин адад калимаҳои бо воҳидҳои луғавии арабӣ ва пасванди – вор сохта ба 12 мерасад.

Гуфтан бамаврид аст, ки тамоми калимаҳои асилу иқтибосии арабие, ки дар «Ёддоштҳо» бо пасванди **-вор** истифода шудаанд, имрӯз низ дар адабиёти бадеӣ ва дар гуфтугузори мардумӣ ба таври густурда истифода мешаванд.

Пасванди -ак. Унсури -ак дар сарчашмаҳои илмӣ чун пасванди калимасоз дарҷ шудааст. Аз ҷумла, дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» дар робита ба пасванди **-ак** чунин таъкид шудааст: «Суффикси -ак сермаҳул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм месозад: 1) аз исмҳои конкрет номи предмет, ки ба асосаш аз ягон ҷиҳат монанд буданро мефаҳмонад: *айнак, гавҳарак, забонак, дастак, гӯшак, сӯзанак* ва ғ.; 2) аз исмҳои ҷондор номи ҷонварон: *харак, кирмак*; 3) аз исмҳои амал номи беморӣ: *хоришак*; 4) аз сифат номи ҷонварон, ҳашарот, чиз ва амалу аломат: *хомӯшак, таррак, қӯрак, нағзак, қачқак*; 5) аз асоси замони ҳозираи феъл номи асбоб ва амал: *галтак, бандак, чинак*; 6) аз калимаҳои тақлидӣ номи бозичаҳо ва амал: *қарсақ, ҳуштақ, пуфақ, чирчирақ* ва ғ.» [4, с.112-113].

Дар «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ калимаҳои **мираконӣ, чӯбак, амак, пиракӣ, пустақ, пастак, бучулак, гежонак, ғалтак, нағзак, духтарак, бачадуздук, обкашак, кирмак, бачадавак, чашмак, баққолак, бодбарак, чуфтақ, айнак** ва ғайра бо пасванди **-ак** истифода шудаанд, ки аз инҳо вожаҳои **духтарак, пастак, бачадуздук, баққолак** ва **чӯбак** тавассути **-ак** на барои ифодаи маънои нав, балки барои хурдию навозиш оварда

шудаанд ва дар ин маврид пасванди -ак на ҳамчун пасванди калимасоз, балки ҳамчун пасванди шаклсоз ба кор рафтааст.

Ба таъкиди донишмандон шакли асосии **-ак**-и навозишу тасғир дар форсии миёна ба шакли **-чак** ва **-ичак** истифода мешудааст, ки нишонаи тасғир ва гоҳе ихтисос будаву ба охири исм мулҳақ мегаштааст [34, с.20]. Аз вожаҳои мазкур калимаҳои **амак**: «Ғулумчон ном аз бойбачагони ҳамин гузар буд, ки ба манъи падару *амакаш* нигоҳ накарда, ба ин ҷо рафтуой дошт [1, с.469], **мираконӣ**: «Азбаски муллоҳои калон ва фарзандони онҳо монанди хочагони ҷӯйборӣ ва *мираконӣ* дар пеши амир ва дарбориёнаш ҳурмати махсус доштанд, одамони миршаб ҷуръат накардаанд, ки ба ӯ чизе ғӯянд [1, с.469], **айнак**: «Баъд аз чанд рӯзи дигар сари он бар рӯи айнаки зонуи пои чап расида нӯг дод [1, с.604], «*ӯ* дар зери айвончаи меҳмонхона ба чархи осӣтарошӣ машғул буд, ба чашмаш *айнак* гузошта сӯроҳҳои паррагузарони чархро бо як диққат ва ғайрат бо искана мекофт» [1, с.20], **баққолак**: ««...Медонед, ки дар ҷавори (ҳамсоягии) шумо *баққолакест* соҳиби зиёв ва ақор (замину обу боғу бӯстон) ва асбобу молу мавошӣ (чорпоён)» [1, с.555], аз иқтибосоти арабӣ мебошанд, ки бархе аз он имрӯз низ мавриди истифода қарор мегирад.

Дар «Ёддоштҳо» вожаи айнак, ки аз калимаи арабии айн ва пасванди -ак сохта шудааст, 10 бор истифода шуда, 8 бори ин ба маънои «устухони гирди рӯи зону, кулчаи зону, сари зону» ва ду бор ҳамчун ифодагари «асбоб ва василаи дорои ду даста ва ду шиша, ки барои пурзӯр кардани биноӣ, ҳимояи чашм аз нури хуршед ё инъикоси сафедии барф, пешгирӣ аз даромадани ашӯи беруна ба чашм истифода шуда, болои бинӣ гузошта мешавад» [25, с.46].

Вожаи **мираконӣ**, ки ду зинаи калимасозиро гузаштааст: мир+пасванди -ак (+пасванди шаклсози ифодагари чамъ-он) + пасванди -ӣ, аслан, нисбат ба ҷо ба кор рафтааст.

Таҳлили калимаҳои бо пасванди -ак дар «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки дар он чор калима: **амак**, **мираконӣ**, **айнак** ва **баққолак** бо воҳидҳои луғавии арабӣ ва илованамоии пасванди -ак сохтаву мавриди истифода қарор гирифтааст.

Пасванди -гоҳ. Пасванди -гоҳ аз нигоҳи таърихӣ калимаи мустақилмаъно буда, бо гузашти замон ба пасванди калимасоз табдил ёфтааст. Ба мустақилмаъно будани ин вожа ҳанӯз соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» ишора намуда буд, ки: «гоҳ: ба маънии тахти подшоҳӣ; ва ба маънии вақт ва ҷой ва хайма; ва ба маънии дови қимор» [12, с.188]. Дар фарҳанги «Баҳори Аҷам» бошад, илова ба чунин маонӣ боз оварда шудааст, ки «ин лафз ба маънии зарфи замон ва макон ҳар ду омада; ба маънии замон муқаддам ояд ба изофат, чунончи гоҳи мастӣ ва гоҳи хушёрӣ, магар дар баъзе алфози вақтия, мисли субҳгоҳ ва шомгоҳ; ва ба макон муаххар ояд аз ҷиҳати қалб, чунонки **сайдгоҳ**, **адабгоҳ**, **боргоҳ** ва ғ.» [7, с.1755]. Имрӯз низ дар бархе маврид вожаи гоҳ мустақилияти худро ифода намуда, муодил ва вақт ва замон мегардад. Суффикси -гоҳ дар муқоиса ба бештари суффиксҳои дигари забони тоҷикӣ дар калимасозӣ сермахсул мебошад [4, с.113] ва калимаҳои бо он сохта ба макон ва замон далолат мекунанд [34, с.34]. «Дар миёни пасвандҳои ҳақиқии забони форсӣ пасванди -гоҳ танҳо пасвандест, ки дар айни пасванд будан аз назари луғавӣ низ мустақил аст ва ба унвони вожа ба кор меравад, бо ин вучуд амалкарди луғавии -гоҳ бисёр маҳдуд аст [29, с.28].

Таҳлили вожаи гоҳ аз нигоҳи доштани маънои мустақил нишон дод, ки дар «Ёддоштҳо» ҳамчун як калимаи маънодори мустақил чандин бор истифода шудааст: «*Ин ҷавон аз иштироккунандагони доими «гайбатхона» набуда, гоҳ-гоҳ меомад*» [1, с.480].

Дар ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ вожаҳои **гузаргоҳ** [1, с.649], **даромадгоҳ** [1, с.627], **пешгоҳ** [1, с.429], **гардишгоҳ** [1, с.422], **чарогоҳ** [1, с.237], **чоштгоҳ** [1, с.539], **сайргоҳ** [1, с.582], **хиргоҳ** [1, с.583], **бошишгоҳ** [1, с.632], **хирмангоҳ** [1, с.117], **хобгоҳ** [1, с.625], **нишастгоҳ** [1, с.562], **такягоҳ** [1, с.503], **боргоҳ** [1, с.205], **қушишгоҳ** [1, с.218], **дастгоҳ** [1, с.251], **сайронгоҳ** [1, с.566], **намозгоҳ** [1, с.567], **идгоҳ** [1, с.567], **тамошогоҳ** [1, с.516],

катлгоҳ [1, с.600], **бегоҳ** [1, с.444], **қиблагоҳ** [1, с.428], **қадамгоҳ** [1, с.346] ва ғ. истифода шудааст.

Чи тавре дида мешавад, ба истиснои калимаҳои *дастгоҳ*, *қиблагоҳ* ва *бегоҳ* дигар ҳама калимаҳои истифодашуда ба макон ишора мекунад.

Дар байни калимаҳои зикршуда калимаҳои **сайргоҳ**: «*Бинобар ин бо фармони ӯ дар сайргоҳ - дар ҷое, ки ҳар тамошобин аз он ҷо як бор-ду бор мегузашт, хандаке кофта монда буданд*» [1, с.581], **сайронгоҳ**: «*дар шароити Бухорои амирӣ, ки ҳеҷ сайронгоҳе ва тамошохонае надошт, барои дилкушоӣ ин корро лозим мешумурдагӣ шуданд*» [1, с.566], **такягоҳ**: «*Дар шароити амирӣ, дар шароите, ки муллоён ҳокими мутлақ ва такягоҳи ҳукумати амирӣ, ба шариат мувофиқардадихандаи ҳар гуна зулму бедод ва фисқу фасоди амир буданд*» [1, с.503], **тамошогоҳ**: «*Тамошогоҳи асосии сайр пеши дарвозаи подшоҳӣ буд*» [1, с.582], **қатлгоҳ**: «*ба манзарае рост омадем, ки дар фоҷиавӣ будан аз манзараи қатлгоҳи Рустамча фарқ надошт*» [1, с.600], **истикоматгоҳ**: «*истикоматгоҳ қисми болоӣ истикоматгоҳ буда, ба вай бо як зинаи чандпогундагӣ баромада мешуд*» [1, с.622] ва **идгоҳ**: «*Азбаски шаҳр нисбат ба берунаш хеле баландӣ дошт, ба идгоҳ равандгон аз дарвозаи шаҳр баромада, аз фароз ба нишеб ҳаракат мекарданд*» [1, с.567], **қиблагоҳ**: «*Тақсир, агар ман хато накарда бошам, ҷанобашон дар сафи намоз аз ҳазрати қиблагоҳ як ваҷаб пештар истодагӣ барин намуданд*» [1, с.428], **қадамгоҳ**: «*Мадрасаи Бадалбек ва мазоре, ки дар тарафи шарқи мадраса буда, вайро қадамгоҳи Қутайба ибни Муслим (фотеҳи Бухоро аз тарафи арабҳо) мегуфтанд*» [1, с.340], **ваъдагоҳ**: «*Ҳама дар вақти муайян ба ваъдагоҳ расида омаданд*» [1, с.458] калимаҳои иқтибосии арабӣ буда, боқимонда ҳама калимаҳои асили тоҷикӣ ба шумор мераванд.

Дар муқоиса ба истифодаи дигар иқтибосоти арабӣ С.Айнӣ дар калимасозӣ бо -гоҳ муродифотро истифода намудааст. Масалан, дар бештари маврид барои ифодаи ҷойи сайругашт аз вожаи бо -гоҳ сохтаи *сайргоҳ* истифода карда, ҳамзамон, ба ҳамин маъно вожаи *сайронгоҳ*ро овардааст. Дар ҳоле ки *сайр* ва *сайрон* ҳар ду вожаи арабӣ буда, масдари феъли «*сора*» [سار] буда, ишора ба *рафт*, *равона ш.*, *роҳ гишт*, *гиштугард* (гардиш) к.; *қадам зад*, *раҳсипор ш.*, *ба роҳ баромад* [22, с.589].

Гузашта аз ин, С.Айнӣ дар «*Ёддоштҳо*», ба вижа дар чилдҳои 1-2 ба маънои калимаи *кушторгоҳ* бештар вожаи *кушишигоҳ*ро истифода бурдааст, вале дар чилдҳои баъдӣ бо истифода аз калимаи иқтибосии *қатл* ва пасванди -гоҳ: *қатлгоҳ* маънои мазкурро зикр намуудааст.

Дар «*Ёддоштҳо*» калимаи *қиблагоҳ* оварда шудааст, ки на ба маънои аслӣ, балки ба маънои маҷозӣ далолат мекунад. Дар забони тоҷикӣ *қиблагоҳ* ба маънои «*қит.* макони парастӣ, самти парастӣ. 2. маҷ. падар (фарзандон падари худро эҳтиромона *қиблагоҳ* меноманд) [25, с.580].

Калимаҳои арабие, ки бо илова шудани пасванди -гоҳ ба онҳо вожаҳои нав сохтаанд, ҳамагӣ калимаҳои аз нигоҳи сохторӣ содаанд, дар ҳоле ки дар «*Ёддоштҳо*» калимаи **чамъомадгоҳ**: Ман ҳам дар ин *чамъомадгоҳ* ба воситаи Ҳомидхоҷаи Меҳрӣ алоқа бастам [1, с.469] корбурд шудааст, ки, аслан, калимаи мураккаб аст. Дар калимаи *чамъомадгоҳ* мо ду зинаи калимасозиро мушоҳида мекунем, ки нахуст аз калимаи *чамъ* ва асоси феъли забони гузашта «*омад*» таркиб ёфта, сипас ба он (*чамъомад*) пасванди -гоҳ пайваст гаштааст.

Чи тавре ишора шуд, пасванди -гоҳ дар калимасозӣ, хусусан барои ифодаи макон аз пасвандҳои сермахсул ба шумор рафта, дар забони тоҷикӣ форсӣ 266 калима [29, с.27] ба он сохтаву мавриди истифода қарор дорад. Дар «*Ёддоштҳо*» низ корбурди пасванди -гоҳ назаррас аст, хусусан тавассути илова намудани он ба 10 калимаи иқтибосии арабӣ калимаҳои нави ифодакунандаи макон ба майдон омадааст. Дар ин ҷо вожаи *қиблагоҳ* истисно мебошад, зеро ин вожа ҳарчанд ба макон далолат намояд ҳам, вале дар забони тоҷикӣ ба маънои маҷозияш, ки ифодагари **падар** аст, истифодаи бештар дорад.

Пасванди -дон. Пасванди -дон аз пасвандҳои сермахули забони тоҷикӣ ба шумор рафта, исмҳои мушаххаси макон ва зарфият месозад [5, с.151]. Дар забони форсии

тоҷикӣ 154 калима тавассути ин пасванд сохтаву мавриди истифода мебошад [29, с.34]. «Дар осори Садриддин Айни бо ин пасванд 32 калима сохта шудааст» [15, с.62]. Дар «Ёддоштҳо»-и С.Айни, хусусан чилдҳои савуму чоруми он, калимаҳои бо пасванди -дон ва воҳидҳои луғавии арабӣ сохта ҳамагӣ дуто мебошад: **қаламдон**: «*қаламро пок карда дар қаламдон... гузошт*» [1, с.323], **шамъдон**: «*шамъдон ва гӯгирд бароварда, дар шабгах шамъро даргиронд*» [1, с.385].

Калимаи шамъ арабист, ки бо илова шудани -дон ифодагари «зарфе аз фулуз, сафол, санги мамар ва ғ., ки дар он шамъ мегузоранд» [24, с.566], мебошад. Аҷиб ин аст, ки калимаи шамъ ба забони тоҷикӣ иқтибос шуда, сипас бо илова шудани пасванди -дон ба он дубора ба забони арабӣ баргашта, ба зарфе, ки шамъ мегузоранд, далолат мекунад [22, с.634]. Яъне, калимаи шамъдонро метавон калимаи муарраб аз забони тоҷикӣ номид.

Ҷарчанд пасванди -дон дар калимасозии забони тоҷикӣ сермахсул ба шумор равад ҳам, вале дар муқоиса ба дигар пасвандҳои корбурди он дар «Ёддоштҳо», хусусан бо воҳидҳои луғавии арабӣ бисёр маҳдуд аст.

Пасванди -манд. Пасванди -манд дар калимасозӣ сермахсул буда, аз исми маънӣ сифатҳои аслие месозад, ки ба аломат, хислат ва хосият доро будани ашёро мефаҳмонад [5, с.194; 4, с.141-142]. Пасванди -манд, ки маъмуланг бо пешванди бо- дар рақобат аст (арзишманд=боарзиш, шарофатманд=бошарофат), тақрибан ҳамеша ба исми маънӣ мепайвандад ва сифатҳои месозад, ки ҳузур ва ё вучуди кайфияти мавриди зикри решаҳо мерасонанд [29, с.39]. Калимаҳои сохта бо ин пасванд, аз қабилҳои сарватманд, давлатманд, алоқаманд ва ғ., аслан, сифат буда, сипас бо роҳи морфологӣ-синтаксисӣ ба исми гузаштаанд ва ҳамчун исми мавриди истифода қарор мегиранд.

Дар «Ёддоштҳо» бо пасванди -манд калимаҳои зиёде сохта шудааст, аз ҷумла бо илова намудани ин пасванд ба воҳидҳои луғавии арабӣ калимаҳои зерин ба майдон омадааст: **ихлосманд**: «Дар «ёздаҳум» ҷаҳриҳо омада, дар чиллаҳонаи ӯ ҷаҳр мекарданд ва *ихлосмандон* ва ё тамошобинон омада, аз он ҷаҳр «баракат мебурданд» ва ё онро тамошо мекарданд [1, с.348], **алоқаманд**: «ҳеҷ кадоми онҳо шуҳрати илмӣ надоштаанд ва бо адабиёт ҳеҷ *алоқаманд* набуданд» [1, с.412], **Сарватманд**: «Монанди Зарир *сарватманд* набошам ҳам...» [1, с.424], **қаноатманд**: «Қорӣ Усмон ин тақлифро фақат барои *қаноатманд* кардани ҳаваси худ ба миён оварда бошад ҳам...» [1, с.470], **ҳавасманд**: «бинобар ин барои *ҳавасманд* кардани ӯ он суҳбатҳоро хеле дилчасп... карда нишон додам» [1, с.494], **аёлманд**: «Акрамхоҷа ном одами миёнсоли *аёлманд* навбатдор буд» [1, с.637], **шавқманд**: «ба шунидани ҳикояҳои деуу парӣ бисёр *шавқманд* буд» [1, с.36], **фоидаманд**: «Ин танбеҳи падарам барои ман як таълими бисёр *фоидаманд* шуд» [1, с.97], **давлатманд**: «Ин се нафар фарзандони одамони *давлатманд* буда, дар дарс ҳам бо ҳам шарик буданд [1, с.142].

Аз калимаҳои мазкур имрӯз вожаҳои **ихлосманд**, **алоқаманд**, **сарватманд**, **қаноатманд**, **давлатдор**, **ҳавасманд** ва **шавқманд** мавриди истифодаи хосу ом қарор дошта, ба ҷойи калимаи **фоидаманд** калимаи **фоидабахш** ва ба ҷойи **аёлманд** **серфарзанд** ва **аёлдор** корбурди бештар дорад.

Дар чилди савуми «Ёддоштҳо» С.Айни калимаи хиҷолатмандонаро ба кор бурдааст, ки дар зинаи аввали калимасозӣ маҳз бо калимаи иқтибосии арабӣ – хиҷолат ва пасванди -манд сохта шудааст. «Бо дидани шумо ман ҳама чизро фаромӯш кардам, ҳатто одамгариро ҳам! – гуфт хӯҷаин бо оҳанги хиҷолатмандона» [1, с.386].

Дар забони форсии тоҷикӣ 91 калима бо пасванди -манд сохтаву мавриди истифодаи хосу ом аст [29, с.39]. Дар «Ёддоштҳо» бошад, шумораи калимаҳои бо калимаҳои иқтибосии арабӣ ва пасванди -манд сохташуда ба 11 адад мерасад.

Пасванди -нок. Яке аз пасвандҳои сермахсулу серистифода дар «Ёддоштҳо»-и С.Айни пасванди -нок ба шумор меравад. Чунончи дар осори насрии С.Айни бо ин пасванд беш аз 50 вожа сохта шуда, бархе калимаҳои дар ин қолаб сохташуда аз 6 то 15 маротиба корбурд шудааст [15, с.88].

Мавриди зикр аст, ки пасванди -нок «ба кумаки моддаи яки афъоли сода ва ё ба кумаки исми маъно сифатхое месозад, ки дар бештари маврид тавсифкунандаи як мавқеият ва ё як ҳолати нохушоянд мебошанд. Ин пасванди адабӣ имрӯз дигар зоё (сермахсул - С.Н) нест» [29, с.36]. Ин дар ҳолест, ки забоншиноси дигари эронӣ Маҳмуд Шафӣ сермахсуливу истифодаи густардаи пасванди -нокро имрӯз инкор наменамояд, вале ишора месозад, ки «истифодаи ин пасванд (дар «Шоҳнома» - С.Н.) ҳам омтар аз имрӯз аст [9, с.381].

Дар забоншиносии тоҷик бошад, дар робита ба маънозоии пасванди -нок ишора шуда, аммо дар мавриди сермахсулӣ ва каммахсулии он ҳеҷ ишора нарафтааст. «Суффикси -нок бо исмҳо омада, сифати аслие месозад, ки ба аломати асосии калима соҳиб буданро мефаҳмонад» [5, с.194].

Ҳамзамон бо ин, дар робита ба пасванди -нок ин нукта таъкид карда мешавад, ки ба фарқ аз бештари пасвандҳои забони форсии тоҷикӣ пасванди мазкур ба калимаҳои асили тоҷикӣ ва калимаҳои иқтибосии арабӣ пайваст мегардад [30, с.355]. Яъне, дар калимасозӣ бо ин пасванд асил ва ё иқтибосӣ будани воҳиди луғавӣ чандон аҳамият надорад.

Таҳлили корбурди воҳидҳои луғавии арабӣ бо пасванди -нок дар «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки С.Айнӣ ба корбурди он тавачҷуҳ доштааст. Чунончи дар «Ёддоштҳо» калимаҳои зайл: **фоиданок**: «Худо шудан барои ту **фоиданок** аст» [1, с.273], **зарарнок**: «аз кирдорҳои бади ба омма **зарарнок** бойҳо ва эшону муллоҳо шиқоят мекарданд» [1, с.476], **қобилиятнок**: «Бачаи **қобилиятнок** менамояд» [1, с.127], **хавфнок**: «Аммо он равандагон ба ин ҷанҷоли **хавфнок** ҳамроҳ ва гувоҳ шуданро на хоста» [1, с.501], **шубҳанок**: «одамони ношинос ва «**шубҳанок**»-ро намегузошт, ки ба сарой дароянд» [1, с.535], **асоснок**: «Он одами **асоснокро** удайҷӣ меномиданд» [1, с.205], **тахлуканок**: «...дар наздикии як духтари қалонсоли шавҳарталаб **тахлуканок** медонист» [1, с.257], **таъсирнок**: «бо овози гафс ва баланди худ ва бо нигоҳҳои тези чашимони пуроташии **таъсирнокаш** он гавгоро хомӯш карда...» [1, с.302], **дахшатнок**: «аммо ҳам ин қадарро медонам, ки бо фарёди **дахшатноки** одами бисёре... аз хоби сахт бедор шудам» [1, с.351], **саводнок**: «Чунки то ҳол онҳо имоми хату **саводнокро** надида буданд» [1, с.357], **хатарнок**: «ҳозир ба роҳ баромадан барои ту **хатарнок** аст» [1, с.402], **моддинок**: «Амирони охириш Бухоро бошанд, ин идро дар роҳи дуру дароз машгул доштани халқ ба қорҳои бефоидани зарари **моддинок** истифода карда...» [1, с.580], **фараҳнок**:

Фараҳнок буданду хурсанду шод,

Маро лек як кас намекард ёд [1, с.582],

муболиғанок: «Ин таъбири Маҳдуми Гав **муболиғанок** бошад ҳам» [1, с.588], **ақлнок**: «ҳеҷ одами **ақлнок** аз як шоир ҳар рӯз як шеърӣ нав талаб намекунад» [1, с.635] ва **ҳақнок**: «Ман дар ин қоҳиш акаамро **ҳақнок** медонистам» [1, с.17] бо илова қардани пасванди -нок ба воҳидҳои луғавии арабӣ сохта шудаанд.

Илова бар ин, дар «Ёддоштҳо» дар ду маврид калимаҳои **фоиданоктар**: «Барои ту ҳамин қор **фоиданоктар** аст» [1, с.434] ва **маданиятноктар**: «Бинобар ин, дар он даври пеш аз он деҳа **маданиятноктар** ва серхату саводноктар ҷое набуд» [1, с.6] оварда шудааст, ки бо қабул қардани пасванди шаклсозии -тар ба дараҷаи қиёсии сифат далолат мекунад ва ин худ бори дигар аз сифатсозии пасванди -нок шаҳодат медиҳад.

Дар забони форсии тоҷикӣ наздик ба 120 калима бо ин пасванд сохтаву мавриди истифодааст [29, с.36]. Дар «Ёддоштҳо» бошад, шумораи калимаҳои бо пасванди -нок ва воҳидҳои луғавии арабӣ сохта ба 12 адад мерасад, ки ба сермахсулии пасванди мазкур ишора месозад.

Пасванди -осо. Дар забони тоҷикӣ пасванди -осо дар баробари пасвандҳои -сор, -ваш ва -фом бемахсул маҳсуб гашта, ҳамчун пасванди сифатсоз муаррифӣ гаштааст [5, с.197].

Дар робита ба ин пасванд Хусрави Кишонӣ таъкид намудааст, ки: «ба назар мерасад, ки пасвандҳои -со, -осо ва -сон талаффузҳои як пасванди хос бошанд, ки дар забони адабӣ, ба вижа дар забони шеърӣ, ба далоили ҳиҷоӣ ва қофия аз якдигар фосила

гирифтаанд. Ба ҳар ҳол дар форсии имрӯз дар миёни онҳо метавон тафовутҳое, ҳарчанд чузъӣ ва кучак ба назар мерасад» [29, с.48].

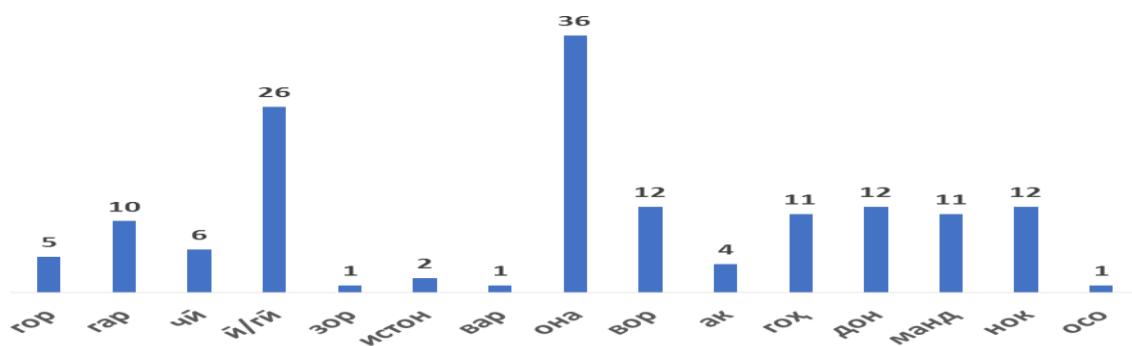
Дар «Ёддоштҳо» бо илова намудани ин пасванд ба воҳиди луғавии арабӣ ҳамагӣ як калима сохта шудааст, ки он вожаи **ҳалқосо** мебошад. «Дари хона кушодагӣ, чароғ хира месӯхт, косаи кӯкнор дар рӯи хона чаппа шуда монда буд, рӯмолчаҳои кӯкнориҳо ҳам бо ҳалқосоҳошон ҷо ба ҷо истода буданд» [1, с.146]. Ҷойи дигар гунаи ҳамин калима **ҳалқосо** оварда шуда, аз тарафи муаллиф дар даруни қавсайн гунаи **ҳалқоса** оварда шудааст: «Дар он ҷо аз давлататон мувофиқи таъб бо **ҳалқосаи (ҳалқосои)** бомазза як коса оби ҳаётро нӯшида дар ҳаққи шумо ва ҷаноби олии дуо карда омадам» [1, с.221].

Ҳарчанд калимаҳои **ашқосо** [8, с.15] ва **дилосо** [8, с.53] дар осори дигари С.Айнӣ истифода шуда бошад ҳам, вале таҳлили калимасозии ин пасванд дар «Ёддоштҳо» нишон дод, ки ба ғайр аз калимаи **ҳалқосо**, дигар ягон калима, сарфи назар аз иқтибосӣ ё асил будан, оварда нашудааст, дар ҳоле ки дар забони форсии тоҷикӣ 19 калимаи бо ин пасванд сохта мавриди истифода қарор дорад [29, с.48].

Таҳлилу баррасии калимасозии пасвандҳо бо вожаҳои иқтибосии арабӣ дар ҷилдҳои савуму чоруми «Ёддоштҳо» нишон дод, ки дар ин асар 15 пасванд бо илова шудан ба воҳидҳои луғавии арабӣ аз 1 то 36 калимаи нав сохтаанд. Корбурди чунин калимаҳои сохта низ дар «Ёддоштҳо» мухталиф буда, бархе ба таври маҳдуд аз як то ду бор ва бархе дигар ба таври васеъ аз 20 маротиба боло истифода шудааст.

Омори корбурди пасвандҳои калимасозро бо воҳидҳои луғавии арабӣ дар «Ёддоштҳо» метавон бо диаграммаи зер нишон дод.

Корбурди пасвандҳо бо воҳидҳои луғавии арабӣ дар "Ёддоштҳо"

Дар охир ин нуқтаро қайд намудан мумкин аст, ки «бархе аффиксҳое, ки шояд дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX ҳам дар калимасозӣ маҳдуд буданд, алҳол низ камистеъмол буда, дар сохтани калимаҳои нав бемаҳсуланд. Аз ҷумла, суффиксҳои **-ор**, **-шан**, **-ик** дар исмҳо, пасвандҳои **-ур**, **-гун**, **-о**, **-ваш**, **-ин**, **-фом**, **-ина** дар сифатҳо ба гурӯҳи аффиксҳои бемаҳсули забони тоҷикӣ мансубанд» [19, с.66.]. Ҳамин аст, ки дар осори С.Айнӣ, ба вижа дар ҷилдҳои 3-4-и «Ёддоштҳо»-и ӯ истифодаи пасвандҳои мазкур дар калимасозӣ, хусусан бо калимаҳои иқтибосӣ ба назар намерасад.

Адабиёт:

1. Айнӣ С. Ёддоштҳо [ҷаҳор қисм]. Иборат аз як китоб. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик, 2009. – 680 с.
2. Ализода С., Фитрат А. Сарфу наҳви забони адабии тоҷик. Қоидаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. – 187 с.
3. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Дониш, 1966. – 225 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ. 1. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 451 с.
6. Касимов О.Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси. – Душанбе: Дониш, 2016. – 346 с.
7. Лола Текчанд Баҳор. Баҳори Аҷам: фарҳанги луғот, таркибот, киноёт ва амсоли форсӣ. Тасҳеҳи Козим Дузфулиён. Ҷ.3. – Техрон: Тилоя, 1393.

8. Луғатномаи осори С.Айнӣ. Тартибдихандагон: Ҳ. Рауфов, Ҳ.Муҳаммадиева ва дигарон. – Душанбе, 1978. – 232 с.
9. Маҳмуд Шафеъӣ. «Шоҳнома» ва дастур ё дастури забони форсӣ бар пояи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва санчиш бо сухани гӯяндагон ва нависандагони пешин. Чопи дувум. – Техрон, 1377. – 538 с.
10. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 370 с.
11. Муминов Ф. Калимасозӣ бо пасванди -зор дар «Тарҷумаи Тафсири Табарӣ» / Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикитон. Бахши илми филология, 2020, №8. – С.14-18
12. Муҳаммад Гиёсиддин. Гиёс-ул-луғот. Ҷилди 2. – Душанбе, 1988. – 416 с.
13. Муҳаммадалӣ Ливой. Вандҳои порсӣ. – Техрон: Чопхонаи Маҷлис, 1316. – 252с.
14. Низомова С. Калимасозии сарфӣ дар «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ. – Душанбе, 2010. – 78 с.
15. Низомова С. Калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публицистии Садриддин Айнӣ / Диссертатсияи докторӣ. – Душанбе, 2019. – 328 с.
16. Расторгуева В.С. Среднеперсидский язык. Основы иранского языкознания: в 5-ти томах. Том 2. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – 544 с.
17. Раҳматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. – Душанбе, 2016. – 239 с.
18. Рустамов Ш. Исм. – Душанбе: Дониш, 1981. – 220 с.
19. Сабзаев С.М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. – Душанбе: Маориф, 1991. – 80 с.
20. Содиқӣ А.А. Шеваҳо ва имконоти воҷасозӣ дар забони муосири форсӣ (1). – Нашри Дониш, 1371, шумораи 64. – С.12-18.
21. Сулаймонӣ С. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Эрграф, 2005. – 1046 с.
22. Сулаймонӣ С. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе: Эрграф, 2005. – 1202 с.
23. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – М.: СЭ, 1969. – 951 с.
24. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – М.: СЭ, 1969. – 947 с.
25. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.
26. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.
27. Фаршедвард Хусрав. Арабӣ дар форсӣ. – Чопхонаи Донишгоҳи Техрон, 1358. – 295 с.
28. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо (аз рӯи маводи шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ). – Душанбе: Ирфон, 2010. – 144 с.
29. Хусрав Кишонӣ. Иштиқоқи пасвандӣ дар забони форсии имрӯз. – Техрон, 1371. – 128 с.
30. Хумоюнфаррух А. Дастури ҷомеи забони форсӣ. Чопи савум, 1364. – 1208 с.
31. Хусейнов Ҳ. Забон ва услуби «Одина»-и С.Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 256 с.
32. Шанский Н.М. Русский язык. Лексика, Словообразование. – М.: Просвещение, 1975. – 239 с.
33. Шукуров М. Забони мо ҳастии мост. – Душанбе: Маориф, 1991. – 232 с.
34. پرویز خانلری. تاریخ زبان فارسی. ج. 2. تهران: فرهنگ نشر نو. 1372. -490 ص.
35. عبدالرحيم همایونفرخ. دستور جامع زبان فارسی. چاپ دوم. - 1207 ص.
36. يعقوب إميل بدیع. موسوعة علوم اللغة العربية. ج. 7. بيروت- لبنان: دارالکتب العلمية، 2006. 639 ص.
37. Деххудо А. Луғатнома. Дар 16 ҷилд. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1377.

ТДУ: 809. 155. 0

**ДИАЛЕКТИЗМҲОИ
ЛУҒАВӢ ДАР
ОСОРИ ДАВРАИ
ИСТИҚЛОЛИЯТИИ
СОРБОН**

Умедҷони Лоикшо,
унвонҷӯи кафедраи назария ва амалияи
забоншиносии Донишгоҳи давлатии
омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин
Айнӣ. Телефон: (+992) 985474787; *umedjonil-
1987@mail.ru*

**СЕМАНТИЧЕСКИХ
ДИАЛЕКТИЗМОВ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ПЕРИОДА
НЕЗАВИСИМОСТИ
СОРБОНА**

Умедҷони Лоикшо,
соискатель кафедры теории и практики
языкознания Таджикского государственного
педагогического университета имени
Садриддина Айнӣ. Телефон: (+992)
985474787; *umedjonil-1987@mail.ru*

**SEMANTIC
DIALECTISM IN
WORKS OF THE
PERIOD OF
SORBON'S
INDEPENDENCE**

Umedjoni Loiksho,
*is an applicant for the Department of Theory
and Practice of Linguistics of the Tajik State
Pedagogical University named after Sadriddin
Aini. Phone: (+992) 985474787; *umedjonil-
1987@mail.ru**

Аннотатсия

Диалектизмҳо як қабати муҳими таркиби луғавии забони асарҳои Сорбон ба ҳисоб рафта, қорбасти онҳо аз оғози ғаълоияти адабии ӯ шуруъ шуда, минбаъд дар замони истиқлол бо фаро расидани шароитҳои марбут ба раванди демократикунони забон тақвият ёфтааст. Дар матни асарҳои худ Сорбон аз чанд намуди диалектизмҳо қор гирифтааст: фонетикӣ, лексикӣ, этнографӣ, семантикӣ. Дар миёни онҳо муҳимтаринаш диалектизмҳои лексикӣ ба шумор меравад, ки онҳо дар шакли фарохистеъмол ва маҳдудистеъмол ба қор рафтаанд. Маҳз ҳамин нави диалектизмҳо барои таъмини ҷиҳатҳои услубии забони осори нависанда мусоидат намуда, нави фарохистеъмоли диалектизмҳо бинобар хусусияти оммафаҳмӣ қасб намудан бо мақсади умумӣ гардонидан ва роҳ ёфтани ба забони адабӣ истифода шудаанд.

Калидвожаҳо: *диалектизмҳо, диалектизмҳои луғавӣ, осор, давраи Истиқлол, Сорбон, қабатҳои луғавӣ, забон, фарохистеъмол, маҳдудистеъмол, услуб, нависанда, забони адабӣ.*

Аннотация

Диалектизмы составляют важную часть лексического состава языка произведений Сорбонны. В тексте своих произведений Сорбон использовал несколько типов диалектизмов: фонетический, лексический, этнографический, семантический. Среди них наиболее важными являются лексические диалектизмы, которые употребляются в форме широкого и ограниченного употребления. Именно этот тип диалектизмов помогает обеспечить стилистические особенности языка произведений писателя, а широко распространенный тип диалектизмов в силу особенностей общественного понимания используется в целях обобщения и поиска пути в литературный язык.

Ключевые слова: *диалектизмы, лексические диалектизмы, произведения, период Независимости, Сорбан, лексические пласты, язык, широкое употребление, ограниченное употребление, стиль, писатель, литературный язык.*

Annotation

Dialectisms are an important part of the lexical composition of the language of Sorbonne's works. In the text of his works, Sorbon used several types of dialectisms: phonetic,

lexical, ethnographic, semantic. Among them, the most important are lexical dialectisms, which are used in the form of wide and limited usage. It is this type of dialectisms that helps to ensure the stylistic features of the language of the writer's works, and the widespread type of dialectisms, due to the nature of public understanding, has been used in order to generalize and find a way into the literary language.

Keywords: *dialectisms, lexical dialectisms, works, period of Independence, Sorban, lexical layers, language, broad usage, limited usage, style, writer, literary language.*

Нависандаи маъруфи тоҷик - Сорбон бо осори гуногунмавзуъ ва сабку услуби хосаи истифодаи диалектизмҳо нисбат ба нависандагони дигар чанд зина боло меистад, зеро ӯ аз таҷрибаи бойи суханварони замони шуравӣ чун С.Улуғзодаву Ф. Мухаммадиев барин адибони маъруф бархӯрдор гашта, дар замони Истиқлоли миллию давлатии Тоҷикистон аллакай чун нависандаи соҳибсабк шинохта ва эътироф гардидааст. Аз забони осор кайҳо пайдост, ки ба ҳадди баланди камолоти маънавӣ ва эҷодӣ расида, ҳар як калимаву ибораро санҷидаву баркашида дар забони повесту ҳикояҳо ва романҳои худ ба кор бурдааст. Чун мутахассиси забондон дар интиҳоб ва ҷо ба ҷо гузоштани диалектизмҳо ҳамто надоранд. Ин ҷиҳат барои фаҳмо гардидани матлаби адибон, содаву шӯрангез гаштани тасвири воқеаву рӯйдодҳои зиндагӣ шудааст.

Ҳанӯз охири солҳои 70-ум асри гузашта услубшинос Р. Ғаффоров ба забону услуби осори Сорбон таваҷҷуҳ зоҳир намуда, навиштааст: «Муоинаи ботааммули навиштаҳои Сорбон шаҳодат медиҳанд, ки машқи сухангустариӣ ӯ аз як асар то асари дигар пай дар пай сара ва пухта гардидааст. Нависанда на танҳо дар роҳи ёфтани мавзуҳои бикри замонавӣ, балки дар пайдо кардани воситаҳои нави тасвири бадеӣ ва калимаҳои лоик, ки нисбат ба муродифи худ аз ҷиҳати сохт ва маъно мазияте дошта бошанд, пайгириро тақобу дорад» [1, с.139].

Дар романҳо ва қиссаву эҷодиёти Сорбон ба сифати чунин воситаҳои нави тасвири бадеӣ диалектизмҳо ба кор рафтаанд, ки онҳо халқияти романҳои ӯ: «Росу» (2010), «Барзгар» (2014), «Шахрбону» (2015), «Зуза» (2016), «Ҷугӣ» (2019) ва маҷмуаи қиссаву ҳикояҳои «Мағзреза» (2013)-ро гувоҳанд.

Агар ба муҳтавои осори ин адиб назар афканем, мавзӯи асарҳои тасвири зиндагии аҳолии шаҳру деҳоти кишвар, саъю кӯшиши мардуми одӣ барои зебоию ободонӣ, серию пурӣ, рушди маърифатнокии мардум ва рафъи нуқсонҳои иҷтимоӣ ва ғ. ташкил додааст, ки бе истеъмоли диалектизмҳо бо ҳадафи дар пеш гузошташуда гумон аст, ки муаллиф расида тавонад, яъне эҳтиёҷ ва зарурати воқеӣ нависандаро водор намудааст, ки ба калимаҳои шевагӣ муроҷиат кунанд. Ш. Раҳимова диалектизмҳои луғавии осори Ҷ. Икромӣро ба риштаи таҳқиқ кашида, қайд мекунад, ки «онҳо, асосан, вазифаи услубиро иҷро менамоянд». Вобаста ба сатҳи истеъмоли бадеӣ ва дараҷаи қорбурд дар забони асарҳо ӯ диалектизмҳои лексикӣро ба ду гурӯҳ: фарохистеъмол ва маҳдудистеъмол ҷудо карда таъкид менамояд, ки чунин унсурҳои луғавӣ дар ду навъи матнҳо дучор меоянд: 1) а) дар нутқи тасвирии нависанда; б) дар нутқи персонажҳо; 2) дар нутқи омехтаи персонаж ва муаллиф» [4, с.15].

Диалектизмҳои лексикӣ дар забони асарҳои Сорбон, асосан, аз ҳисоби унсурҳои тоҷикасл, унсурҳои луғавии мансуб ба забони адабиёти классикӣ, калимаҳои иқтибосӣ, ки дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои шимолӣ, ғӯйишҳои мобайнӣ ва шеваи ҷанубӣ роиҷ буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷик қор фармуда намешаванд, мавриди истифода қарор гирифтаанд. Диалектизмҳои лексикӣи забони Сорбон дар осори даврони Истиқлол вобаста ба худуди интишор ва мансубияташон ба лаҳҷаи шеваи муайян ва ё гурӯҳи лаҳҷаҳо дида мебароем.

Дар робита бо истеъмоли диалектизмҳои лексикӣи фарохистеъмол ва маҳдудистеъмол калимаҳои лаҳҷавии осори Сорбонро ташхису таҳлил намуда, онҳоро

ба чунин тарз гурӯҳбандӣ менамоем: 1) унсурҳои лаҳҷавии маҳдудистеъмоли диёри худи нависанда; 2) калимаҳои лаҳҷавии фароҳистеъмол, ки дар ғӯйишҳо ва шеваҳои гуногун дар гардишанд.

Пушида нест, ки як омили муҳими такмили забони адабии тоҷик истифода аз лексикаи лаҳҷаю шеваҳо маҳсуб меёбад. Пас аз инқилоби Октябр дар замони шуравӣ чихати ташаккули забони адабии ҳозираи тоҷик маводи лаҳҷаҳои Бухоро, Самарқанд ва Ленинобод (Сӯғд) нақш бозидаанд. Дар эҷодиёти Сорбон, ки ӯ намояндаи лаҳҷаҳои водии Зарафшон (Панҷакент) мебошад, истифодаи ҳар ду навъи диалектизмҳои лексикӣ - маҳдудистеъмол ва фароҳистеъмол ҷой дорад, ки ин чихат ба қаламрави тасвири ҳодисаву воқеаҳо дар асарҳо, ки дар онҳо ҳудуди густариши лаҳҷаҳо ва шеваҳои гуногун ба ҷашм мерасад, вобастагӣ дорад.

Диалектизмҳои лексикӣ маҳдудистеъмол. Зикр кардан ҷои аст, ки бисёр рӯйдодҳои дар асарҳои хурду калони Сорбон инъикосёфта дар муҳити як минтақаи кӯҳӣ ва шаҳри Панҷакент ба вуқӯъ омадаанд, ки ин чихат адибро водор сохтааст, ки калимаҳои хоси ғӯйиши мардуми кӯҳистони диёрашро бештар истифода барад: Чунончи, диалектизми **хафол** унсури луғавии маҳдудистеъмол буда, ба маънои «сӯроҳӣ, лона» дар забони асар қорбасти шудааст: *Садо насти ва хеле малеху меҳрубонона буд, ки морро низ бояд аз хафол бибарорад* [13, с.16]. Қайд кардан бамаврид аст, ки вожаи мазкурро М. Маҳмудов дар шакли **хавол** ба ду маънӣ: 1) ҳамӣ, пастӣ; 2) ковокӣ дар лаҳҷаҳои Китоб ба мушоҳида гирифтааст, ки маънои дувуми он бо мақсади нависанда мувофиқ омадааст. Истифодаи ин калима дар ғӯйишҳои дигар ба назар намерасад. Ё ин ки, калимаи **кумот** дар матни роман ба маънои «як навъ гиёҳ ё бутта» ба қор рафтааст, ки он дар лаҳҷаҳои Бухоро дар намуди **кумбот** барои ифодаи мафҳуми «аз пас тела додан, ғелондан» [3, с.130], дар ФЗТ решаи **кум** – ҳамчун вожаи тоҷикиасл «гиёҳи хушбӯйе, ки дар лаби ҷӯй ё ҳавзҳо мерӯяд» маънидод шуда аст: *Пешитар рафт, то паси кумот кепкабасареро дид, ки дар шохи дарахти туги канори чаиша мол ё одамеро нӯст мекунад* [13, с.24]. Калимаи **ғӯт**-ро бошад, Сорбон дар роман ба маънои «санг, санги начандон қалон, сангпора» ба қор бурдааст, ки он дар шеваи ҷанубӣ мафҳуми «ба об фурӯ рафтани, ғӯтидан, ғарқ шудан» [14, с.192]-ро ифода карда, дар забони яғнобӣ ба маънои «ахлоқи гов, саргини гов» [15, с.62] роиҷ мебошад: *Чаши во қарду дид, ки як ғӯт аз сари бора қанда шуда ба об зад* [13, с.31].

Мавҷуд будани шакли дигари луғавӣ нависандаро водор сохтааст, ки аз истифодаи намунаҳои забони адабӣ: **сангреса, сангпора, пораи санг, санги начандон қалон** ва ғ. худдорӣ намояд. Зеро табиати лаҳҷаҳо то ҳадде нозук аст, ки гуфтори барзиёд ноҳамвору душворталаффузро намебардорад ва ҳатман барои сабук, шево, ҳамвору равон талаффуз қардани калима шароит муҳайё месозад. Чунончи, мафҳуми қирми обии хунмакро дар ғӯйишҳои тоҷикӣ вожаи **шуллуқ/зуллуқ** ифода мекунад. Сорбон онро бо таркиби овозии **суллуқ** ба қор бурда, таркиби **мисли суллуқро** бо калимаи сохтаи **суллуқвор** иваз кардааст, ки мақсад хеле нишонрас воқеъ шудааст:... *лаб ба қафи пойи Шаҳрбону гузошта, суллуқвор мақид ва хунро туф қард ба қанор* [13, с.18]. Чизи дигаре, ки оид ба калимаи мазкур қобили зикр аст, ба маънои «садо, овоз» ва ё «дам, нафас» ба қор рафтани вожаи **зуллуқ** мебошад: *Чун зуъм дошта бошад ва ранҷида, ҷӣ мегӯӣ?! «Фармояд ва зуллуқи шавҳар гирад; андеша дар сар ва орзу дар дил мағор бандад»* [12, с.73]. Ба андешаи мо, вожаи **зуллуқро** ба маънои «садо, овоз» истеъмол намудан дар чунин ҳолат созгор нест, зеро дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ муодили наздиковозу ҳаммаънои он **зунуқ/зънък** ҳудуди фароҳ ва густурдаи истеъмол дорад ва мафҳуми «овоз, садо»-ро хеле барҷаста ифода мекунад: *Ай тарс зънъкм гирифтас* [14, с.280]. Ҳол он ки дар романи «Зуза» адиб калимаи мазкурро хеле бамавқеъ ва дар ҷойи худ моҳирона ба қор бурдааст: *Ту, ки нархи сабзию тиёзро напурсида, барои баста бурдани мо омадӣ, чаро якбора зунуқат гирифт?* [7, с.32]. Вожаи **кодок** дар шеваи шимолӣ бар ду маънӣ маъмул аст: 1) холигии байни болорҳо; 2) бурҷ; нишастгоҳи чор тарафи сандалӣ. Сорбон маънии дувуми онро чихати инъикоси ҳодиса хеле дақиқ истифода кардааст:...*ӯ чунони*

гурбаи хаёлии **кодоки сандалӣ вағғида**, ҳама буду шуд ба рӯяшон кашад [12, с.66]. Дар шеваи чанубӣ матни якуми ин вожа ба мафҳуми **кумок** (холигии байни вассаҳо) ифода меёбад [14, с.344]. Мафҳуми «синаи гов, нӯги пистони гов»-ро нависанда бо диалектизми **дора** инъикос намудааст, ки ин вожа дар лаҳҷаҳои дигари шимолӣ ва шеваи чанубӣ дар истеъмол нест. Дар шеваи чанубӣ муродифи он «чоч, чочак» бисёр маъмул мебошад: *Гусола чочи гова мефуча* [14, с.850].

Ин вожа баромади суғдӣ дошта, дар забони яғнобӣ бо ҳамин шаклу маънӣ мавриди истеъмол қарор дорад: **дора** - пистон, сина: *Дорааш хишидӣ напарахта* (Дар синааш шир намондааст) [15 с.76]. Дар романи «Шаҳрбону»: *Аруси шаҳрӣ ҳама корро анҷом дод ҷуз дораи говро кашидан* [12, с.69]. Сайри маъноии калимаи «вот» низ аҷиб аст. Он дар лаҳҷаҳои Бухоро мафҳуми «бутгае, ки онро дар тор танидани кирмак истифода мебаранд» [3, с.59]; дар забони адабӣ ба маъноии «пӯстин» [14, с.242]; дар забони яғнобӣ он мафҳуми «шавад, бошад» [15 с.44]; дар забони асар дар заминаи маъноии лаҳҷавӣ калимаи **вот** мафҳуми «лаби марза, сарҳади замини кишт ва роҳ»-ро мефаҳмонад. Ин маъноро дар лаҳҷаҳои Китоб М. Маҳмудов ҳам ба қайд гирифтааст: «вот»-роҳ, марза, ҳад, миёнараҳи замини қорам; 2) лаби ҷарӣ ё баландӣ [2, с.152]. Дар забони яғнобӣ бошад, айни ҳамин маъниро унсурӣ луғавӣ «воск» ифода кардааст: «воск- лаби марза»: *Аспи вар воски лапи вант* (Аспро бурда дар лаби марза бубанд) [15 с.44]. Дар забони асар: *Ман саҳар гову гӯсола ба воти пахтазор бараму беғоҳ орам* [13, с.70]. Амсоли инҳо теъдоди вожаҳои хоси лаҳҷа дар романи «Шаҳрбону» ва осори дигари Сорбон хеле фаровон ба қор рафтааст: **дахмаса** (чизи дарунҳолӣ, ковок; маҷозан: чанҷол, хархаша), **натақ** (овоз, садо), **ҷигот** (қавоқ), **килла** (қанҷик, сағи мода; маҷ.: зани сабукпо), **вазза гирифтани/вазза қардан** (кашола қардан), **соғу** (зарфи ҷӯбини ширу ҷурғотгирӣ) – ин калимаро ба маъноии «қуттӣ», «қуттии мошин» дар шакли **соғуи мошин** К. Мирзо дар романи «Дар орзуи падар» қор бастааст; **мӯғозак** (мӯйкашӣ), **вулгард** (оворагард, сарсаригард, беҳудагард), **фиччондан** (гӯшрас қардан, пастақак гуфтан), **ғирқиш додан** (ангезиш додани сағ), **охтан** (ахта қардан), **ҳадук** (китик, биқин, паҳлу) ва ғ.

Солҳои 90-ум дар зерӣ таъсири гуфтори намояндагони лаҳҷаҳои Кулобӣ таъбири «дингӯз задан» ба маъноии «фирор қардан, гурехтан» дар бисёр гӯйишҳои дигар низ истифода мешуд. Ҳамин маъниро аз ҳисоби баёни наздику нафис ва малеҳи лаҳҷавӣ Сорбон дигарҳелтар бо қорбасти ибораи **роҳи дингон гирифтани**, ки талаффузаш нарму гӯшнавоз аст, баён кардааст: *Падарро дар андарун чизе безобита гардонд, ба шӯр овард, ки оро номус қучо шуда, ки як зани аз зерӣ пойи гову гӯсола гурехта, роҳи дингон гирифта, ин сон ситам қунад, ба шӯ ҳар ранге хоҳад дар қӯҷаҳои шаҳр қавлон занад...* [12, с.66].

Хеле фаровон истеъмол ёфтани диалектизмҳои лексикӣ ҳатто дар осори даврони шуравӣ Сорбон низ ҷой дошт, ки инро профессор Р. Ғаффаров ба мушоҳида гирифта, таъкид кардааст, ки танҳо дар повести «Буд набуд» калимаҳои зиёди шевагии амсоли **ғӯрамарг**, **осемасар**, **пилла**, **нисбат** (номзад), **ар гуфтан** (дод задан), **ҷигот**, **порч**, **песабарф**, **ҳангу манг**, **тақал**, **қаврун**, **рӯсаби**, **виреч қардан**, **гут** ва амсоли инҳо ба таври мақсаднок истеъмол ёфтааст. Ӯ омилҳои истифодаи чунин унсурҳои луғавиро дар он медонад, ки «Ин ҳодиса аз табиати инкишофи таърихи забони тоҷикӣ дар давраи нав - давраи расидан ба пояи забони адабии миллӣ ба миён меояд, ба қоидаи демократӣ шудани он дар асоси забони зинда ва шоҳаҳои шевагии он саҳт алоқаманд аст. Моҳияти ин нукта, аслан, аз ин ҷо бармеояд, ки забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ ҳамеша тағйир ёфта меистад» [3, с.20].

Зухуроти дар боло зикршуда ба забони романи «Зуза» низ хос мебошад. Рӯйдодҳои асар дар як минтақаи маҳлуди водии Зарафшон тасвир ёфтаанд, ки ин ҷиҳат барои хеле фаровон истифода гардидани диалектизмҳои лексикӣ маҳдудистеъмол боис гаштааст: **виречидан** (тоза қардан), **хӯрт кашидан** (фурӯ бурдан; дар лаҳҷаҳои чанубӣ «дам кашидан»), **шибоғ** (явшон), **вағғич** (буттағиёҳи мевадор ба яхман шабех),

қўртум (барфтӯда), *қуш* (бошишгоҳ, чойи исти рама ва чӯпонон), *тулум* (машки чармини обгирӣ), *қўтан* (чойи молнигоҳдории шабона дар кӯҳ, дар девлоҳ), *дуруш* <лаҳчаҳои Бухоро: *дурушта* - алафи резаи бо коҳ омехта [3, с.96); *дърушак* <лаҳчаҳои ҷанубӣ: *қасмоқ*; *дуруш* <лаҳчаи Панҷакент: (тамғаи тунукагӣ ё дигар, ки дар гӯши гӯсфанд мегузоранд; бирка), *айрон* (нӯшокӣ аз шири туршшудаи гӯсфанд), *тепкӣ* <лаҳчаҳои ҷанубӣ: *тепкӣ*||*тепку* (гӯшак, болои бел; як чузӣ болои бел, ки лойро ба он гузошта зер карда замин побел мекунад); *тепкӣ* <лаҳчаи Панҷакент: «чузӣ милтиқ, затвор», *сангҷол* (сангреза), *зўрков* (хайвони дарандаи шағол ё кафтормонанд), *вартиш* (бедона): дар мавриди истифодаи ин диалектизм Р. Ғаффаров менависад, ки «калимаи «бедона» дар аксарияти лаҳчаҳои забони тоҷикӣ маъмул мебошад. Доираи интишори *вартиш* дар лаҳчаҳои забонамон фарох нест. Устод Айнӣ ҳар дуи ин калимаро ба таври мувозӣ ба кор бурдааст. Чунин ба назар мерасад, ки таваччуҳи С. Айнӣ ба калимаи *вартиш* нисбат ба «бедона» бештар аст. Ин нукта ба он далел тасдиқ мешавад, ки дар мавриди аввал *вартиш*ро истифода намуда, дар тафсири он «бедона»-ро ба кор бурдааст. Ҳамин чихат дар романи «Восеъ»-и С. Улуғзода ҳам ба назар мерасад» [3, с.22); *талох* <лаҳчаҳои ҷанубӣ ва лаҳчаи Китоб: испурч, сипурз, сиёлавак; дар забони роман: *талох* <«ҳамвории хурди болои кӯҳу шах ё доманакӯҳ»; *қадоба* <дар лаҳчаҳои ҷанубӣ: *қадова* - соҳили дарё ё рӯд; дар забони асар низ ба ҳамин маъно: *Ба чор тараф чаши чаронд: ба роҳи болою поёни қадоба, ба Гургхона, ба қиру таллу теппаҳо ва як-як либос бадар кард* [6, с.48), *уруқ* (туркӣ-узбекӣ: тухм, авлод): *Ҳаёлам шумо аз он уруқ не. Оромтабиат* [7, с.22); *йугурдак* (туркӣ-узбекӣ: думрав) ва амсоли инҳо.

Як қисми чунин диалектизмҳоро мо дар асарҳои дигари Сорбон вомехӯраем: *хафол* (сӯроҳӣ, таркиш, лонаи ҳашароту хазандагон), *вагидан* (зуд даргирифтани, якбора аланга задан), *натақ* (садо, овоз), *ангу манг мондан* (хайрон мондан), *зунук* (овоз), *виреҷидан*//*фиреҷидан* (пок кардани арақи ҷабин бо даст), *турми дарвоза*, *зўнг* (нозӣ, безурёт), *вазза кардан* (кашола кардан), *зўт* (сангҳои начандон калон), *зарора* (дилбеҳузурӣ, қайқунӣ), *ок кардан* (аз баҳри фарзанди нофармон гузаштани падару модар), *воруна гардондан* (чаппа кардан), *ҳабата* (нозеб, бебез), *чукка задан* (зону таҳ карда нишастан), парчин *кардан* (бардошта задан), *фиччондан* (гӯшакӣ кардан) ва монанди инҳо.

Дар асари «Чўгӣ» бо як зумра диалектизмҳои низ дучор омадан мумкин аст, ки онҳо дар дигар манбаъҳо ба кор наарафтаанд. Ин чихат ба мавзӯ ва мундариҷаи роман вобастагӣ дорад, зеро то Сорбон ба тарзи ҳаёти ин қавм дигар адибон умуман андеша нарондаанд. Чанд намунаи диалектизмҳои маҳдудистеъмол: *гал гаитан* (тоб хурдан дар бистари хоб), *биёрбаста* (докапеч), *гинҷ шудан* (сўхтан), *йов* (сел), *тағи халта* (фарзанди кенчагӣ, охири), *гули домон* (хайз), *халтаю ҳема* (тўрба/тўрбаи чўгӣ), *ҳема* (ҳезум, чўби сўхтанӣ; маҷозан фиреб, ҳила), *ҳаромҳиштак* (муродифи ғар), *уҷҷак* (долсурат, кўзапушт, хамадаиён), *қаврун* (чуброн), *озмуд* (санҷиш), *хафабанд* (галстук, гарданбанд), *таҳти* (ҳеч гоҳ, ҳеч вақт), *калака кардан* (таъна кардан), *ҳашам-кашам* (бо дили нохоҳам), *пиртулак* (пири каммӯй; мӯйрехта), *одами чакана* (тасодуфӣ, бекора, беҳуда) ва мисли инҳо. Чанд мисол: *Куртаро ба писар низ намуд. Гули домон (нишонани хуни бенамозӣ) дошт, на аз астар, бал аз абраи курта* [11, с.59]. *Модари пиртулак ҳама чизро дарёфт* [11, с.59]. *Як марди зиёнамои тоқии чоргул ба сар, куртаи сафеду хафабанди (галстуки) сурхдор ва шиму кавшаи сиёҳранг пешгард метофт* [10, с.43].

Баргаит ва падари уҷҷаки (долсурати) пираи онҳоро дидани омад... [10, с.40]. -Сар те, паноҳат ба Худо! - фармуд дигаре.

- Меғӯй-дия! Ин халқ на қавл дорад, на қаврун (чуброн, қадр) [10, с.39].

Китоби дуҷуми «Чўгӣ», ки соли 2019 ба таърифи расид, мо бештар сабки омехтаи истифодаи диалектизмҳоро мушоҳида мекунем. Қаблан, ба китоби аввали романи «Чўгӣ» дар бобати саҳми Сорбон дар истифода ва умумӣ гардонидани вожаҳои лаҳҷавӣ

Р. Гаффоров чунин навишта буд: «Аввалин чизи қобили диққат ҳамин аст, ки нависанда ба ивази баъзе калимаҳои тасодуфӣ, ки имрӯз дар забони адабии имрӯза падида меоянд, калимаҳои аслии тоҷикиро ёфта, ба кор бурдааст. Қисме аз ин калимаҳо дар асарҳои дигарон дучор мешаванд, аммо услуби фарқкунандаи Сорбон ин аст, ки вай онҳоро доништа бештар истифода менамояд» [1, с.139].

Аз ин ҷо бармеояд, ки аҳли таҳқиқ ва танқид (услубшиносон) сабки пешгирифти нависандаи соҳибтаҷриба Сорбонро писандидаанд ва истеъмоли бамавриди диалектизмҳои лексикӣ дар осори ӯ дастгирӣ кардаанд. Дар китоби дуҷуми романи «Чугӣ» Сорбон дар баробари дар нутқи персонажҳо чой додани баъзе унсурҳои луғавии лаҳҷавӣ, ки бевосита аз сухани чуғиён (лӯлиён) садо медиҳад ва ё тавассути нутқи персонажҳои дигар, ки дар хусуси чуғиён (лӯлиён) ба таври бевосита ҳарф мезананд, инчунин дар гуфтори одамони маҳаллоти гуногуни тоҷикнишин, ки ҳар кадом ва ё ҳар гурӯҳ гӯйишero намояндагӣ мекунанд, диалектизмҳои зиёди маҳдуд ва фарохистеъмодро ба кор бурдааст. Ин диалектизмҳо моли шеваи шимолӣ, лаҳҷаҳои гузаранда (Варзоб, Ҳисор), шеваи ҷанубӣ (бештар минтақаҳои Кулоб, Рашт (Қаротегин) ва лаҳҷаҳои Кулобии Ҳисор) мебошанд. Аз ин нуқтаи назар аз лиҳози мансубияти шевагии ҳудудӣ диалектизмҳои лексикӣ романи «Чугӣ»-ро ба таври зайл гурӯҳбандӣ мекунем: Диалектизмҳои лексикӣ, ки бевосита дар нутқи мардуми ҷӯғитабор дучор мешаванд ва ё ба таври бевосита дар нутқи персонажҳои дигар дар хусуси лӯлитаборон садо доранд. Вожаи *дия* дар нутқи лӯлитаборон маънои «падар»-ро ифода кардааст: *Дият (падарат) дар ноҳияи Сари Осиё ба ўзбакзанақ ошиқ шуда моро партофта рафт* [10, с.17]. Калимаҳои дигар тоҷикасланд ва ё моли лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба ҳисоб мераванд. Чунончи: *Отаи* - дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ - *дадеи*; марказӣ - *додои*, ки мафҳуми мурочиати зан ва эҳтироми ўро нисбат ба шавҳар нишон медиҳад: - *Чӣ шуд, отаи?*

- *Чуғиён фирор карданд. Қассоби командир барои ноҳдабароиям зинда ба зинда нӯст канад* [10, с.11]. Дар ҳолати дигар, ҳамин гуна нақши мурочиати зан ба шавҳар ва ифодаи эҳтиром тавассути диалектизми *мардақчон* ифода ёфтааст: - *Ҷанҷол не, маслиҳати кадомаша интиҳоб кунам! Шумо интиҳоб кунед, мардақчон* [10, с.22]. Аз сухбати писари модар аён мегардад, ки фарзандони чуғӣ бо модарони худ бо истифода аз калимаи *ана* (модар) мурочиат мекардаанд: - *Чӣ озорам медиҳӣ, ана?* [10, с.22]. Мардҳо ҳам дар муошират номи занро нагирифта, бо калимаи занак, занакчон ба ҳамсарони худ мурочиат мекунанд, ки ин ҷиҳат хусусияти эвфемистӣ дорад: *Худат чӣ, занак? Ҷойи надидаю нарафтаат ҳаст дар ҳамин шаҳр?* [10, с.45]. Дар мавриди дигар ҳамин вазифаро ибораи *очаи бачаҳо* иҷро кардааст: *Бой донист, ки зани ношинос очаи бачаҳост* [10, с.47].

Баръакс, зимни рӯ овардан ба фарзанд модар диалектизми *баррем*ро ба маънои «писарам» ба кор бурдааст: - *Ана ҳамин ҳамсоядухтар, баррем* [10, с.22]. Дар ҳолати дигар диалектизми *баррам* (баррам) бо калимаи дигари лаҳҷавӣ - *болам* (писарам), ки баромади туркию узбекӣ дорад, иваз шудааст: - *Охир ба даҳанҳо афтодем, болам. Мепурсанд, ки тӯй кай?* [10, с.21]. Мардум нисбат ба насле, ки аз издивоҷи чуғӣ бо қавмҳои дигар ба дунё омадааст, вожаи *чатиш/чалиш* (дурага)-ро салоҳ донистанд: *Чуғиён ҷавонони чатиширо дида, пиндоранд, ки онҳо аз динашон бегона гашта, аз «Қуръон» ояте надонанд, кумакашон бояд кард* [10, с.24]. Ба ҳамин маънӣ наздик вожаи *чала* (нопура, омехта, нимқора) барои ифодаи мафҳуми «дурага» ба кор рафтааст:

- *Зани ана ҳамин одам украинии Россия...*
- *Зани худат чӣ?*
- *Бухорӣ.*

- *Чала бигӯ. Ана барои ҳамин дунё вайрон шуд* [10, с.67]. Одамони маҳаллӣ ва ё манотиқи дигар ба чуғиён бо калимаи мусбатмаъноӣ *авлод* ва ба занон бо вожаи дуруштмаъноӣ *уймоқ* (лақаби таҳқиромез; ангуштпона) рӯ овардаанд, ки ин саҳнаҳо бо

корбурди дигар калимаҳо низ дар забони роман чунин инъикос ёфтааст: - *Гуфт-ку! Мо авлод. Авлод - лақаби ҷугиён* [10, с.66]. - *Ўймоқ дорӣ? - нурсанд мардони берӯ ва ҷавоб шунаванд: - Ўймоқ дар ини очат!* [10, с.19]. *Ҷугӣ нагуфтед! Пирсиён нагуфтед! Мӯлтонӣ нагуфтед!... Ҳама касу ҳама ҷудо чизро савдо задед!* [10, с.67].

Як қисми деҳаи Чағатой, ки дар соҳили шимолии Душанбе воқеъ аст, бо номи **ҷугихона** маъруф будааст: *Махмал-Парӣ аз Худоёр бача оварданро дар ҷугихона рӯшод кард* [10, с.62].

Нависанда бо баъзе шароитҳо ва тарзи зисти мардуми ин маҳалла эътироз баён мекунад. Ин эътироз дар нутқи персонаж, ки ба **ҷугихона** келин шуда омадааст, ин тавр садо медиҳад: Ҳатто Алёшаро нагузорам, ки ба ин **девонахона** (ҷугихона) биёяд [11, с.63]. Дар муносибат бо ин гурӯҳи этникӣ Сорбон вожаю ибораҳои **ҷугӣ, ҷугиён, ҷугигӣ, талбандаҳо, зани тубрабакиф, бачаҳои тубрадор, Сардор-ҷугӣ, хӯралхобрав** (мардони ҷугӣ), **ҷугидухтар, лӯлидухтар, сигандухтар, тоҷикҷугӣ, ҷугибачаҳо, лӯлӣ, ҷугичаҳо, ҷугимарди ҳатул, Тағой-ҷугӣ** ва амсоли инҳоро истифода бурдааст. Чанд мисол: *-Дидаӣ ё шунидаӣ, ки ҷугӣ бо қавме ё касе ҷангида бошад. Не, албатта!* -*Чунки ҷугӣ-мардум тарсончак.* [10, с.11].... *даҳони Сардор-ҷугӣ воз монд* [10, с.14]. *Ҳамита будӣ, ки ҷугидухтар не гуфт!* [10, с.19].

Зани Худоёр - Меҳрӣ ҳоло ҳам назди мулло мерафт. Чун мард донист, ки занаш безурёт аст, масъалаи ба хона овардани ҷугизанро ба миён гузошт, зеро хунаш омехта бо хуни ҷугизан Махмал, ки набераи Чинии афсонавӣ буда, аслаш тоҷикҷугӣ аст [10, с.25].

- **Сигандухтар?**

- *Не, украинка. Чаро чунин нурсидӣ?*

- *Бисёр зани зебойӣ... Лӯлидухтарон ҳамин хел хушигил ва шӯху ширинкори шахрошӯб мешаванд* [10, с.29].

Диалектизмҳои лексикӣ маҳдудистеъмол дар романи «Росу» серистеъмол аст. Ин роман воқеаҳои даҳшатбори оғози солҳои 90-уми қарни бистумро ба таври тамсилӣ инъикос мекунад. Бинобар ин, дар заминаи тарз ва сабки баёни классикӣ омехта бо лафзи мардумӣ дар забони роман як идда вожаҳои истеъмол ёфтаанд, ки хусусияти диалектизмҳои лексикӣ хосро ифода мекунанд, ки як қисми онҳо ба диалектизмҳои лексикӣ маҳдудистеъмол тааллуқ дорад. Чунончи: **сингор** (мисл, монанд), **гандахона** (ҳочатхона), **вағгидан** (аланга задан), **ён дода** (китфҳоро кушода), **гаргин** (чиркин), **қарқӣ** (ифлос), **қуян** (туркӣ-узбекӣ: харгӯш), **дасти зӯр кардан** (тачовуз ба номус), **тагидомонӣ** (махфӣ, пинҳонӣ), **лабидомонӣ** (ошкоро, рӯйрост, кушод) ва амсоли инҳо. Чанд мисол: *Туфаи гализи часпак буд ҳамчун раги қуян, ки қассоб аз миёни рони чоккарда бурида бошад* [9, с.51]. *Чӯча паҳлавонона ён дода пас рафт* [9, с.37]. *Мушон вағгиданд, сӯхтанд, нӯсташон чунон ки мӯву нӯсти хук аз оташи насронихо* [9, с.10]. *Росу ангора сохт аз ман. Росу гамӣ гашт, ки ин ҳам барои ӯст, ӯро наст карда, сингораширо рабоянд.*

Диалектизмҳои лексикӣ маҳдудистеъмол дар маҷмуаи «Мағзреза» ба таври фаровон истифода гардидааст. Дар маҷмуаи ҳикояҳои Сорбон, ки таҳти унвони «Мағзреза» нашриёти «Адиб» онро соли 2013 ба таъб расонидааст, бештар аз 200 ҳикояи хурду калони адиб фароҳам омадааст. Ин ҳикояҳо солҳои 2006-2011 иншо шуда, асосан, воқеаву рӯйдодҳои даҳсолаҳои охири даврони истиқлоли инъикос мекунанд.

Таҳлилу таҳхис нишон дод, ки нависанда дар ин маҷмуа бештар аз 250 номгуи диалектизмҳои гуногунавъро истифода бурдааст. Дар матн онҳо диалектизмҳои лексикӣ хоса ҷойи асосиро дар инъикоси воқеаву ходисаҳо, тарзи зисти мардум, майишат ва муоширати онҳо ишғол мекунанд.

Диалектизмҳои лексикӣ маҳдудистеъмол, ки асосан дар доираи лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшон дар гардишанд, истифода бурда мешаванд: **талогу** <решаи **талог//талох** калимаи ҳамгунӣ буда, дар лаҳҷаҳои шимоли ба маънои I. испурч (сийолавак); II. санглох [2, с.202) ва дар заминаи маънои дуум хусусияти маҷозӣ пайдо карда, дар матн маънои «меъдае, ки сангро ҳам ҳазм мекунад» ба кор рафтааст: - *Боз забон дорад, ки гап*

мезанад, масхара мекунад. *Таллогу... Заҳри баданат* [8, с.6]; *Олуғда* (бадкаҳр, боғазаб) - ин вожа ба маънои мазкур дар лаҳҷаҳои Мастҷоҳи кӯҳӣ роиҷ аст [17, с.178]. *Олуғда ба ҳар кадом менигарист* [8, с.7]; *мабраз* дар лаҳҷаҳои Бухоро ба маънои «халочо» [3, с.142] ва дар забони гуфтугӯии ҳозира «ҳочатхона» роиҷ аст: *Ва ӯро дар пешгаҳи мабраз пайдо карданд* [8, с.8]; *чир-чир* < решаи чир, асосан, дар лаҳҷаҳо ба маънои «равған» [2, с.246] ва номи паранда маъруф аст. Дар шеваи ҷанубӣ мафҳуми «як навъи кабк»-ро дар калимаи *чиркавг* ифода кардааст [14, с.883], аммо дар матни ҳикоя персонаж номи матоъро аниқ надонида, таркиби овозии мафҳуми ба ӯ лозимро чун номи матоъ ба забон овардааст: *Як матои чир-чир буд, чӣ буд?* [8, с.9]; *кебидан* дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маънои «тарсидан, рамидан, ҳаросидан» [14, с.330]-ро дошта, дар лаҳҷаҳои Китоб мафҳуми «каҷ рафтани аз роҳи рост баромадан, калавида роҳ рафтани» [2, с.174]; лаҳҷаҳои Бухоро: «рамидан, ҳаросидан, истиҳола (ибо, шарм)» [3, с.125]-ро ифода мекунад, ки Сорбон онро ба маънои «истиҳола, ибо» дар матни зерин истифода кардааст: *Хурӯси ҳамсоя аввал кебида меомад. Сонӣ омада, намерафтагӣ шуд* [8, с.16]; *ласк* (лас) ва *тавор* номи матоъҳои арзонбаҳое мебошанд, ки аз онҳо чома меӯзанд. Нависанда дар офаридани симои зоҳирии персонаж барои нишон додани мансубияти иҷтимоии ӯ тавассути тарзи либоспӯшӣ шахсияти гадоро нишон додааст: *Ҷомаи сиёҳи ласк ё тавор дар бар, аз болои он фӯтаи сурхи нусхадор мебандад, ки мардумро расм нест; рӯзи азо чунин миён банданд* [8, с.22]; *буғак* - гиребони тасмашакли гирд [3, с.55]; *буғак* - як навъ куртаи занонаи пар-пари остинтаранг, зеркурта [14, с.117], дар матни ҳикоя Сорбон вожаи *буғакро* ба маъное, ки дар лаҳҷаҳои Самарқанду Бухоро ва Панҷакент маъмул аст, истифода бурдааст: Сӯзанаки дар *буғаки* гиребони курта задаашро кушода пеш мезад очеш [8, с.41]; *чуғулӣ* < аз решаи *чуғул* ба маънои «хабаркаш, иғвогар, фитнаангез» [3, с.242] мафҳуми фитнагариро ифода мекунад; дар лаҳҷаҳои Китоб – «хабаркаш» [2, с.218] дар тасвири адиб низ маънои фавқ инъикос ёфтааст: *Аккаҳо низ буданд миёни онҳо; дум макконда ва хиш-хиш миёни зогон чарида, меангехтанд, чуғулӣ ё иғвогарӣ мекарданд, ҷанг меандохтанд* [8, с.47]. Нависанда хислати манфии персонаж – *акка*-ро аввал бо феъли «ангехтан» тавсиф дода, бо он қонеъ нашуда, ҷуфти муродифи *чуғулӣ* ё *иғвогариро* бар тақвияти он дарҷ намуда, хислати манфурро бо мафҳуми ҷангандозӣ (ҷанг меандохтанд) ҷамъбаст кардааст, ки дар кушодани ҷунин хислат нақши диалектизми *чуғулӣ* кам нест; калимаи чормағз номи меваи маъруф аст, Сорбон дар матни як ҳикоя муродифҳои адабию лаҳҷавӣ он: *ҷавз* (аз шакли ҳиндуорӣ *гавз*), *гирдакон* истифода бурдааст, ки онҳо хусусияти ҳаммаъноӣ дошта, адиб он силсилаи муродифиро на танҳо бо мақсадҳои услубӣ, балки барои зинда кардан ва умумӣ гардонидани шаклҳои классикию лаҳҷавӣ ба кор бурдааст: *Чормағз ба нӯл гирифта, сӯйи адири шахи Сафед мепариданд. Гирдакон дар адири тез қарор наистода даст мерафт. Баъзе зогон олуғда гашта аз ҷанголи дигаре ҷавз бурданӣ мешуд* [8, с.47].

Дар ҷуфти муродифии *мумсику бағийом* Сорбон ҳадди баланди хислати ҳасисӣ ва хирс ба молро нишон додааст, ки дар ҷузъи дуҷуми вожаи сохтаи *бағийом* решаи он *ғийом* маънои «гун кардан», «ҷамъ кардан»-ро ифода кардааст: ...чун одамони *мумсику боғийём* ҷой мекоҳонанд [8, с.47].

Дар бобати мушаххас номгузорӣ кардани анвои *чормағз* нақши диалектизмҳои луғавӣ маҳдудистеъмом бағоят муҳим аст: *ахч* (чормағзи пӯчоктунук), *галберак/галбелак* (чормағзи сермағзи пӯчоқаш сӯроҳ-сӯроҳ) [2, с.226], *калопуч* (навъи чормағзи пӯчоқаш саҳт): *Чормағзи ахча чид* [8, с.63]. *Сонӣ ҳама калопучҳоро он ҷо андохт* [8, с.64]. *Ахчаҳоро гӯр кунед, калопуч ба кӣ лозим* [8, с.64]. *Ана ин ҷо чормағзҳои галбераку ахчаро гӯр мекунем* [8, с.64].

Қайд кардан ҷоиз аст, ки теъдоди ҷунин диалектизмҳо дар забони ҳикоеӣ Сорбон хеле фузун аст ва бо овардани ҷанд намуна баррасии масъалаи мазкурро кутоҳ мекунем, *нагаф* (хариӣ (хараи) гандум), *васак* < дар забони яғнобӣ: «пӯсти гӯсолаи

мурда, ки дар вай коҳ чой карда, барои ҷӯшидан ба назди гов мегузоранд» [15, с.39], **ҳалқак задан** (обро фуру бурдан, култ кардан), **фаҳидан** (пару болашро сих кардани хурӯс), **чука** (сих, рост), **хурёк**, **гӯши гургак** (номи гиёҳҳои хӯрданӣ), **особ** (осиёб), **парраҳона** (парраҳои чархи осёб), **хуллондан** (пӯсондан), **лоланг** (саркут), **чобал/чова** (зарфи равшангир), **ажго** (чизу чора, сару либос), **ҷамарга** (харочот, харчи рӯзгор), **эдир кардан** (наrm кардани пистони гов), **шавнӣ** (ресмони тунуки тамоку (табак)гузаронӣ), **шировез** (муродифи **мелок**- чангаки ҷубин ё фулузӣ, ки дар он зарфи шир ё равшанро меовезанд) ва ғ.

Диалектизмҳои лексии фарохистеъмол. Диалектизмҳои лексии фарохистеъмол на танҳо барои аҳолии як минтақаи муайян, балки барои якчанд лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳи дохили як шева ва инчунин, барои намояндагони шеваҳои гуногун ҳам метавонанд умумӣ бошанд. Дар қиссаи романҳои Сорбон бо теъдоди зиёди чунин диалектизмҳо дучор омадан мумкин аст. Чунки нависанда асарҳои худро барои хонандаи минтақаи муайян наменависад, бар василаи ин қабул диалектизмҳо забони осори вай барои хонандаи гӯшаю канорҳои гуногуни ҷумҳурӣ ва берун аз худуди он дастрасӣ пайдо мекунад, забони ӯ, мақсади ӯ ва ҳадафҳои дар пеш гузоштаи адибро хонанда дарк менамояд. Дар бисёр ҳолатҳо вобаста ба мансубияти персонаж ба лаҳҷаҳои гуногун муаллиф ӯро вобаста ба шароитҳои иҷтимоӣ бо гуфтори маҳали худаш дар муошират инъикос ва тасвир менамояд.

Ба тариқи намуна баъзе мисолҳоро аз романҳои «Зуза» ва «Шаҳрбону» дида мебароем. Масалан, вожаи **башкон** ба маънои «бачагон, бачаҳо» дар ҷумлаи зер дар нутқи тасвири адиб ин гуна истеъмол ёфтааст: *Мебуд аз баландиҳо зуза мекашид, пайғом мефиристод, ки дар талоши ҳаётмалли ризиқ башкон меҷӯям* [6, с.21]. Ин диалектизм бештар дар гӯйиши мардуми Хучанду Конибодом ва Исфара ба кор меравад. Ё ин ки, мафҳуми «аз худ рафтани» дар мисоли поён бо феъли **ёзидан** ифода шудааст, ки дар заминаи маҷоз чунин падида ҳосил лаҳҷаҳои маҷозӣ мебошад: - *Гап назадам, ёзидӣ. Лингата аз осмон мебиёрам!* [12, с.54]. Аммо вожаи **линг** хусусияти калимаҳои зикршударо надорад, доираи густириш ва истеъмоли он хеле васеъ аст. Намояндагони қариб ҳамаи шеваҳои забони тоҷикӣ ин калимаро чун унсурҳои феълии гуфтугӯӣ мефаҳманд ва дар вазъияти шароитҳои мусоид чун муродифи калимаи пой онро ба кор мебаранд. Калимаҳои лаҳҷавӣ ҳосил манотикӣ шимолӣ Тоҷикистон дар забони осори Сорбон ҷиҳати бе душворӣ дарк намудани маънӣ бо муродифҳои умумитоҷикистонӣ: **шоридан-ҷурридан** дар матн оварда мешаванд. Чунончи, овезон шудан ва ё ба як тараф қарқ шудани ҳамир дар ин матн чунин инъикос ёфтааст: *Ҳамир набояд шорад. Ҳамир суст бошад ё миттазада намедорад. Лаби нонат ҷуррид* [12, с.68]. Феъли ҳоли «гирифта» дар шакли **гирон** тибқи талаботи калимасозии лаҳҷаҳои шимолӣ сурат гирифтааст. *Худо мегӯянд, ки моли мардум сари роҳ барояду гирон гурезанд* [12, с.71].

Калимаи «суммот» ба маънии «рӯй, чехра» мафҳуми манфӣ дорад, яъне он дар ҳолате истеъмол мешавад, ки персонаж аз дидори рӯйи каси дигар шод нест: *Мешуд, аз ноилоҷӣ мешуд... Аз ноухдабароии ту мешуд... суммотат ва ранги рӯят мегӯянд, ки ягон бало хезонда омадӣ* [12, с.59]. Ин тоифа тобишҳои маъноӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бештар бо ҷуфти муродифии **афту баишара** ифода меёбад. Калимаи **лелак** хусусияти маҷозистеъмолӣ дорад ва муродифи дигари лаҳҷавӣ он вожаи **чилиқ** мебошад. Дар забони адабӣ муродифи онҳо **ангушт** аст: *Лелак зад ба думғозааш шӯ* [12, с.61]. Дар ин матн диалектизми думғоза ба маънои «дунба» агар ҳосил гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолӣ бошад, пас вожаи **шӯ** хусусияти умумитоҷикӣ дорад ва он барои ҳамаи қишрҳои ҷомеа ва намояндагони шеваҳои тоҷикӣ дастрасу фаҳмост ва муодили адабии он калимаи «шавҳар» мебошад.

Дар мисоли дигар муродифҳои наздикмаъно шуда омадани калимаҳои лаҳҷавӣ ва забони адабиро дар поён мебинем, ки вожаи **бурҷак** ба маънои «кунҷ» барои ифодаи мафҳуми нисбатан васеътар ва калимаи кунҷ ҷиҳати ифодаи мафҳуми тангтар ва

мушаххастар ба кор рафтааст: *Калонхон гардан тоб дода ба бурчак ва кунҷи сандалӣ нигарист, ки мор бошад, аз он ҷо бояд сар барорад* [12, с.63]. Вожаи *бача* дар лаҳҷаҳо баробари нишон додани мафҳуми чинс, инчунон маънои умумии фарзандро ҳам ифода карда бо калимаи додо, ки он дар гӯйишҳои мардуми Зарафшон ва манотиқи кӯхистони шеваи шимолӣ зиёдтар истифода мешавад: *Ман надонам, ки чӣ шуда? Донам, ки додою бачча сохтед ин бозиро* [12, с.65]. Дар водиҳо ва марказҳои фарҳангӣ дар шеваи шимолӣ мафҳуми падар бо калимаи *дада* ифода меёбад: - *Дада! Посух нашунид. Ман мемирам* [12, с.77]. Мисоли ҳамин дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолӣ барои номгузории мафҳуми «шавҳари хоҳар ё холаю амма» агар дар шеваи ҷанубӣ унсури луғавии *язна* зиёдтар роиҷ бошад, пас дар лаҳҷаҳои шимолӣ асосан диалектизми *почо* фаровонтар ба кор меравад: *Пасон Калонхон зуд-зуд назди почо меомадагӣ шуд ва рӯзе гоҳи танаффуси дароз мактаб омаду духтарро ба дискотека хонд* [12, с.44]. Мисли ҳаминҳо диалектизмҳои *қисирча* (моли аз зойдан мондагӣ), *ширлик кардан* (тир парондан) ва амсоли инҳо хусусияти фарохистеъмолӣ доранд.

Диалектизмҳои лексикии фарохистеъмол, ки аз доираи шеваи шимолӣ берун баромадаанд, дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меояд: *сархарчак шудан* (калавидан), *фир//фър гаштан* (давр задан, чарх задан), *ҳавола хӯрдан* (паридан, партофта шудан): *Ба сар рафт меш. Сарчархак шуд гург ва думи хеш доштанӣ шуда фир гашт. Ҳавола хӯрда ба нишебӣ гелид* [7, с.30].

Калимаю таркибҳои зикршуда қариб дар аксари типу гурӯҳҳои лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ истеъмол меёбанд. Феъли таркибии номии *қурт кардан* ба маънии «фуру бурдан, култ кардан, хӯрдан ва ошомидан дар баробари лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор, ҳамчунин, дар гӯйиши ҳардурӣ [18, с.115] ва забони яғнобӣ: *қурт* (култ, чуръаи об) аз вожаи *қуртак* (гулӯ, хекиртак) ва *қуртонак* (дар забони яғнобӣ: қурт кардан, фуру бурдан) низ дучор омадааст: *Худи Хол онро дудафта дошта, бе ҳеч сухан ба лаби Шубон бурд, то қурт кунад* [6, с.34]. *И қурти олим тапар жавом* (Як қурт об дех, нӯшам). *Қуртаким ду-се руз аст, дахшчӣ* (Ду-се рӯз шуд, ки гулӯям дард мекунад). *Нун хишой, ки қуртон* (Нонро бихой, баъд қурт кун) [15 с.115]. Калимаи *манъгирифт шудан* ба маънои «ҳаял, таъхир, дер кардан, дер шудан» асосан моли шеваи ҷанубист: *йагон кор баромад, ки манъгириф шидан* [14, с.437]. *Ҳама шогирдон ҷунон нависанд, ки ҷун муҳрзада дар ҷое манъгирифт намешавад.*

Ҷуфти муродифии *ангу манг мондан* (хайрон шудан, гарангу гич шудан, дар ҳарос шудан) барои дар матн нишон додани ҳадди баланди вазъи равонию эмотсионалӣ (ҳиссӣ) ба кор рафтааст: -*Ҷаллоб ангу манг монд. Дардаш гирифт.* [7, с.40]; *келас* (калтакалос), харпанча андохтан (1) саҳт часпидан ба чизе; 2) усул дар гӯштингирӣ), *қантар кардан* (дар ҷароғоҳ ба таври махсус бастанӣ пойҳои пеши асп то дур наравад), *туридан* (рамидан), *фӯку манаҳ* (ҷоғ), *тит кардан* (пахну парешон кардан), *хуркидан* (муродифи туридан, рамидан), мулӯҳ (аз шакли *мулаҳ* - маҷруҳ азкормонда, ноухдабаро), *бучча* (гӯшбурида, гӯшбучча < яғнобӣ), *далла* (миёнрав, хабаркаш, мунофик, фитнагар), *даллолӣ* (миёнравӣ дар харидуфурӯши бозори мол), *аранг* (базӯр), *тал* (теппа, баландӣ), *оча* (модар), *зак* (заҳ, замини сернам, намнок); *лахт* (порча, қисм, хисса), *капа* (коза, чайла), *луссак//лҶс* (табаклес, косалес; хасис, зихна), *ғилбор* (ғалбери ғаллабездӣ), *бева* (зани бешавҳар, шавҳармурда), *буққа* (гови нар, наслдех), *матал* (мақол), *подаҷӣ* (подабон) ва монанди инҳоро ба қатори диалектизмҳои фарохистеъмол, ки истифодаи онҳо аз ҳудуди интишори лаҳҷаҳои шимолӣ берун мебароянд, шомил намудан мумкин аст.

Диалектизмҳои лексикии фарохистеъмол дар романи «Ҷугӣ». Ин гурӯҳи калимаҳои хоси шева на танҳо дар доираи интишори ҳодисаву воқеаҳои роман, балки дар аксари лаҳҷаҳои мутааллиқи забони тоҷикӣ дучор меоянд. Ҷунончи: *ота* (падар), *шӯй* [Шавҳар], *воз мондан* (кушода мондан), *дилгазон шудан* (дилгир шудан), *ҳанг* (қувват, мадор), *таёқ* (асо), *гар* (сабукпо), *арасот* (бисёр, калон, азим), тағору (болою

поён; кофтани чизе), гизала (бадҷаҳл, тез), *авсун* (занони ду бародар), *соқ* (сиҳат), *мурдаҳона* (мотамкада), *ҳин* (вақт), *сағирҳона* (хонаи бачаҳо, ятимҳона), *мӯрӣ* (дудбаро), *дунг* (хам), *дучон* (эвфемизм: хомила), *ойим* (зан), *чечак* (номи беморӣ), *матал* (мақол), *ачоқ* (оғуш), *момо* (бибӣ), *галмагал* (ғавғо, шавкун), *қир* (баландӣ), *ҳайда* (ҳадя, шодиёна, муждагонӣ), *астар* (матои даруни кӯрпа ё чома), *авраллабра* (матои беруни кӯрпа ё чома), *рӯшод кардан* (ошкор шудан), *бобӣ* 1) бобо; 2) падар) ва ғайра.

Диалектизмҳои лексикии фарохистеъмол дар романи «Росу»: *фӯк* (манаҳ, чоғ), *эзоррағза* (эзори аз матои пашмини дастбофт дӯхташуда), *пишак* (гурба), *ҳатул* (беҳудагард, нокора, муғамбир), *чалаб* (фоҳиша, зани сабукпо), *шалҳа гардондан* (зада нарм кардан; дар лаҳҷаҳои Бухоро: 1) ҷойи пастсифати гӯшт; 2) маҷ.: одами шилқин, дилбазан). *Калаю почаи молро табарчин карда, шалҳа гардонида, зери гӯшти тарозу гузошта, хушрӯякак клёнканеч карда, «хуш омадед» мегӯянд харидорро* [9, с.52]; *мадору фара* (қувват): *Дар дасту пой Ҷосуву Роҷу мадору фара намонд* [9, с.10]; *хӯй хӯрдан* (раҳо ёфтан): *Аз дасташ хӯй хӯрда, парида ба девор задам* [9, с.29]; *ҷондор* (ҳайвон, махлуқ): *Ба назар ҷондоре аз поям доштанист* [9, с.38]; *Ачинабозор* (бозори муваққатии яклухтфурӯшӣ): *Баъди он на ба Ачинабозор меравам на ту аз дунболам пойида мегардӣ* [9, с.55] ва амсоли инҳо.

Диалектизмҳои лексикии фарохистеъмол дар ҳикояҳои «Мағзреза». Пӯшида нест, ки ҳикояҳо маҳсули эҷодии дидаву шунидаҳои адибанд, ки онҳо дар манотиқи гуногун, дар суҳбат бо одамони касбу кори гуногун, намояндагони табақоти иҷтимоии гуногун мебошанд. Аз ин лиҳоз, дар ҳикояҳо ба кор рафтани диалектизмҳои фарохистеъмол, аз як тараф, барои оммаи васеи хонандагони тоҷик иншо шудани онҳоро нишон диҳад, аз тарафи дигар, жанри ҳикоя бо кӯтоҳию ҳадафмандии худ, бо истифода аз воситаҳои пуриктивори забонӣ барои густариш ё ба умумӣ гардидани диалектизмҳо мусоидат мекунад. Масалан, вожаи *безеб* бо калимаи адабии *зишт*, *бад* муродиф мебошад ва дар нутқи лаҳҷавӣ дар баробари ифодаи мафҳуми *нохуб*, *нозебо* ҷиҳати тасвири рӯй, чеҳра он ҳамчунин, барои нишон додани ҳусни амалу кирдор низ ба кор рафтааст: *-Кори безеб мекуни старшина. Дами арақ баромад. Маззааш гурехт* [8, с.6].

Калимаи *алоб* чун муродифи *оташ* бештар дар лаҳҷаҳои мардуми Зарафшон гардиш меҳӯрад ва дар дигар ҷойиҳо асосан дар шакли *алов* роиҷ мебошад. Ин вожа дар забони ҳикояҳои Сорбон бо ҷуфти мантиқии худ калимаи *дуд* ҳамроҳ омада, маҷозан мафҳуми «пухтупаз» (таомпазӣ)-ро ифода кардааст: *Зеро дар хонае, ки ба номи ӯ аз гузаштагон мондааст, ягон кас нест; молу ҳол нест, кишту кор нест, дуду алоб ҳам нест; баъзан чароғ ҳам нест* [8, с.10]. Вожаи *бун* дар забони адабӣ ба чор маъно чун калимаи тоҷикасл маъруф аст: 1) тағ, зер; 2) поён, охир, интиҳо; 3) бех, реша, асос; 4) немератив барои шумурдани наботот, бех. Дар матни ҳикояҳои Сорбон ин вожаро ба маънои сеюми он, яъне «бех, реша, асос»-и бутта ба кор бурдааст: *то аз бунӣ буттаҳои кайҳо боз дасти инсон нарасида кирму чирм ё гиёҳе пайдо карда хӯранд* [8, с.15]. Диалектизми сағрӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шакли *сагрин//сагрён//сагрӣ* дучор омада, он мафҳуми «ҷузъи анатомие, ки дар байни гардан ва сутунмуҳраи баъзе ҳайвонот: *асп, хар, гов, қутос* воқеъ аст»-ро ифода мекунад. Бо мақсади ҷалби тавачҷуҳи хонанда маҳз ба ҳамин паҳлуи масъала нависанда рӯ оварда, ин вожаро бо калимаи *гардан* ҷуфт бастааст, ё ин ки вожаи *рӯда* ҳамчун узви дарунӣ дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳо маъруф буда, хусусияти умумиточикӣ дорад, Сорбон онро бо муродифи лаҳҷавияш *рубчак//ручак//ручик* ҷуфт баста, диққати хонандашро ба объекти амали персонаж равона кардааст: *Зеро на танҳо говҳои ба таби нозукаш нофорро зада сағриву гардан ё думгозаашонро чок карда ё дарида рӯдаву рубчакашонро мебарорад* [8, с.27]. Феъли *ҷакидан* дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ барои ифодаи мафҳуми «сергапӣ, бисёр гап задан, лаккигӣ» маҷозан ба кор меравад. Дар баробари ин, вожаи мазкур дар муҳити лаҳҷаҳои ҷанубӣ «аккоси сағ»-ро нишон медиҳад [14, 872), ки ҳамин маъниро Сорбон танҳо бо истифодаи диалектизми мазкур ба кор бурданро салоҳ доништааст: *Ба назар аз тарси*

хеш мечакид (*саг*) [8, с.48]. Ё ки, мафҳуми «саги оворагард, дайду, бесохиб» дар тасвири Сорбон тавассути диалектизми *ҳайдав* сурат гирифтааст, ки он дар шеваи чанубӣ ба маъноҳои 1) зуд, тозон; 2) бекор; 3) шитоб кардан [14, с.787] ва дар лаҳҷаҳои Китоб ба маъноҳои 1) бекор, бесохиб; 2) барабас, беҳуда [2, с.240] бештар маъмул мебошад. Чунин сағхоро одамон нобуд мекунанд: *Чанде пеш саги ҳайдавро чизе хӯронданд* [8, с.48].

Ба ҳамин тариқ, дар забони ҳикояҳои Сорбон низ теъдоди зиёди диалектизмҳои фарохистеъмоли амсоли *гаштак* (навбат, оши ҳарифона), *кумоч*||*кӯмоч* (нони тобағӣ, тағиаловии чӯпонӣ), *ошдон* (оташон), *чакак задан* (чапакзанӣ, қарсақ задан), *занмурда* (марди мучаррад, безан), *шӯмурда* (зани бева), *сарторик* (ҳомила шудан), *дӯнг* (хам), *андохтан* (тир парондан), *обчак* (обила), *ҳавай* (ҳамон), *яла* (кушода, боз), *фиркидан* (калимаи тасвирӣ, садои асп), *чоргов* (бо дасту пой роҳравии кӯдак), *чур* (сих), *катагӣ* (бодигӣ, ҳавобаландӣ), *мундал*||*мундӣ* (кӯзаи лабшикаста), *мараз* (бемории маҳав; маҷ. одами бадният), *гизала* (бадқаҳр), *ношургӣ* (ношукрӣ), *чалаб* (фоҳиша, зани сабукпо), *нисбат* (номзад), *чика* (қатра, чакра), *баҷо кардан* (руст кардан, пинҳон кардан) ва амсоли инҳо, ки чун намуна барои таквияти фикр пешниҳод гардидаанд. Аксарияти диалектизмҳои зикршуда баромади тоҷикӣ доранд ва барои мақсади адибро ба таври мушаххас дар матни романҳо, қиссаву ҳикояҳои инъикос намудан, истеъмоли ёфтаанд.

Диалектизмҳои маҳдудистеъмоли осори Сорбон ба мавзӯҳои гуногуни ҳаёт марбут мебошанд ва барои номгузории ашӯву ходисаҳо ба қор рафтаанд.

Адабиёт:

1. Ғаффоров Р. Нависанда ва забон. – Душанбе: Дониш, 1977. – 203 с.
2. Маҳмудов М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб. – Душанбе: Дониш, 1978. – 280 с.
3. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. – Душанбе: Дониш, 1989. – 278 с.
4. Раҳимова Ш.С. Диалектныи элементҳои ва их стилистическые функции в литературном языке (На основе произведений Джалола Икромии): автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1992. – 25 с.
5. Сорбон. Барзгар (роман) // Садои Шарқ, №1, 2014. – С.8-71.
6. Сорбон. Зуза (Роман) // Садои Шарқ, №10, 2016. – С.17-65.
7. Сорбон. Зуза (Роман. Поён) // Садои Шарқ, №11, 2016. – С.15-56.
8. Сорбон. Мағзреза (дида ва шунида). – Душанбе: Адиб, 2013. – 352 с.
9. Сорбон. Росу (роман) // Садои Шарқ, №1, 2010. – С.8-61.
10. Сорбон. Чугӣ (роман). Китоби 2 // Садои Шарқ, №2, 2019. – С.8-67.
11. Сорбон. Чугӣ (роман). Китоби 2 // Садои Шарқ, №3, 2019. – С.59-83.
12. Сорбон. Шаҳрбону (Роман. Аввалаш) // Садои Шарқ, №7, 2015. – С.39-79.
13. Сорбон. Шаҳрбону (Роман. Поён) // Садои Шарқ, №8, 2015. – С.8-44.
14. Фарҳанги гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ. (мураттибон: М. Маҳмудов, Р. Ғаффоров, Б. Бердиев). – Душанбе: Пайванд, 2012. – 946 с.
15. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
16. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе, 2008. – 945 с.
17. Хромов А.Л. Говоры таджиков Матчинского района. Труды АН Тадж. ССР. Том 107. – Душанбе, 1962. – 215 с.
18. Эшнӣёзов М. Диалектологияи тоҷик. Лексикаи шеваҳои тоҷикӣ. – Душанбе: УДТ, 1967. – 120 с.
19. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. – Душанбе: Дониш, 1967. – 120 с.

ТДУ: 809. 155. 0

**АНТРОПОНИМҲОИ
ИФОДАГАРИ НОМИ ШОҲОН,
ШОҲЗОДАГОН ВА АЪЁНУ
АШРОФИ ДИГАР ДАР
«ЁДДОШТҲО»-И С. АЙНИ**

Имамбердиева Саломат Менгликуловна,
муаллими
калони кафедраи методикаи
таълими забон ва адабиёти ДДОТ
ба номи Садриддин Айни

**АНТРОПОНИМЫ,
ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ ИМЕНА
КОРОЛЕЙ, КНЯЗЕЙ И ДРУГИХ
ДОРЯДЕН В
ВОСПОМИНАНИЯХ» С. АЙНИ**

Имамбердиева Саломат Менгликуловна,
старший преподаватель кафедры методики
преподавания таджикского языка и
литературы ТГПУ имени Садриддина Айни

**ANTHROPONYMS
REPRESENTING THE NAMES OF
KINGS, PRINCES AND OTHER
NOBILITIES IN THE
«MEMORIES» OF S. EXACTLY**

**Imambtrdieva Salomat Menglikulovna, senior
lecturer, department of teaching methods of the
tajik language and literature, Sadriddin Aini Tajik
State Pedagogical University**

Аннотатсия

Антропонимҳои ифодагари номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъёну ашрофи дигар дар «Ёддоштҳо»-и устод Садриддин Айни муҳтавои мақоларо фаро гирифта, муаллиф қўшидааст дар асоси маводи ономастикӣ ин ҷиҳатро мавриди баррасӣ қарор бидиҳад. Дар асари мазкур муаллиф баробари инъикоси табақаҳои гуногуни ҷомеа, инчунин, дар бораи антропонимҳои ифодагари номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъёну ашрофи дигар маълумоти сарех медиҳад ва бо ҳамин дар қадом замон ба камол расидани худро нишон медиҳад. Дар «Ёддоштҳо» номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъёну ашрофи дигар нақши муайян дошта, ҷиҳати ҷаззобу мукамал гардонидани муҳтавою мундариҷаи асар, воқеаҳои таърихӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Инчунин, ин қабил номҳо, махсусан, антропонимҳои марбут ба номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъёну ашрофи дигар муҳим буда, зиндагии ҳамонвақтаи одамонро нишон додааст.

Калидвожаҳо: антропоним, ономастика, ном, ашхос, шоҳон, шоҳзодагон, аъёну ашроф, амирон, қозӣ, шайх, муришд, бек, хон, мирзо, сулола, мангитиён, аштархониён, мадраса, забон, сохтор, сода, сохта, мураккаб, тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ, тоҷикӣ-форсӣ, туркӣ-муғулӣ, туркӣ-узбекӣ, омехта, анъана ва ғайра.

Аннотация

Антропонимы, репрезентирующие имена царей, принцев и других сановников в «Воспоминаниях» мастера Садриддина Айни, охватили содержание статьи, и автор попытался обсудить этот аспект на основе ономастического материала. В этом произведении автор, наряду с отражением разных классов общества, дает также четкие сведения об антропонимах, обозначающих имена королей, принцев и других сановников, и таким образом показывает, в какое время он вырос. В «Воспоминаниях» определенную роль играют имена царей, князей и других сановников, исторические события использованы для придания привлекательности и полноты содержанию произведения. Также подобные имена, особенно антропонимы, связанные с именами царей, князей и других сановников, имеют важное значение и отражают современную жизнь людей.

Ключевые слова: антропоним, ономастика, имя, народ, цари, князья, сановники, эмиры, Кази, шейх, муришд, бек, хан, мирзо, династия, мангиты, аштарханцы, медресе, язык, структура, простой, искусственный, сложный, таджикский, арабский, турецкий, таджикско-персидский, турецко-монгольский, турецко-узбекский, смешанный, традиционный и др.

Annotation

Anthroponyms representing the names of kings, princes and other dignitaries in the «Memoirs» of master Sadridin Aini covered the content of the article, and the author tried to discuss this aspect based on onomastic material. In this work, the author, along with reflecting the different classes of society, also gives clear information about anthroponyms denoting the names of kings, princes and other dignitaries, and thus shows at what time he grew up. In «Memoirs» the names of kings, princes and other dignitaries play a certain role; historical events are used to make the content of the work attractive and complete. Also, such names, especially anthroponyms associated with the names of kings, princes and other dignitaries, are important and reflect the modern life of people.

Keywords: *anthroponym, onomastics, name, people, kings, princes, dignitaries, emirs, Kazi, sheikh, murshid, bek, khan, Mirzo, dynasty, mangits, Ashtarkhans, madrasah, language, structure, simple, artificial, complex, Tajik, Arabic, Turkish, Tajik-Persian, Turkish-Mongolian, Turkish-Uzbek, mixed, traditional, etc.*

Як гурӯҳ антропонимҳои асари «Ёддоштҳо»-и устод С. Айниро антропонимҳое фаро мегиранд, ки марбут ба номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъёну ашрофанд. Дар воқеъ, ин асари тарҷумаиҳолии устод С. Айни воқеаву ҳодисаҳои замони амирии сулолаи муғулнажоди манғитиёнро инъикос намудааст, ки онҳо дар ин давр ҳукмрон буданд. Аз ин рӯ, истифодаи чунин номи шоҳону амирони давр дар асар аз ҷониби муаллиф айни муддаост: *Абдулфайзхон* [Қ.2: 176], *Шоҳмурод (Маъсум-бӣ)* [Қ.2: 176 (2)]²; *Раҳимхон* [Қ.2: 196], *Амир Абдулаҳад (Писари амир Музаффар – И.С.)* [Қ.1: 17, 20, 22(2); Қ.2: 60, 229], *Абдулвоҳид (Абдулвоҳиди Садрӣ Сарир)* [Қ.1: 71, 72, 77(2), 89, 123, 124(6), 125; Қ.2: 251, 252(4), 263], *Музаффар* [Қ.1: 77, 78, 164; Қ.2: 301(2)], *Муродбек* [Қ.1: 77, 78], *Қарабек* [Қ.1: 163(2), 164(2), 165(4), 166(4)], *Мирзо Абдулаҳад* [Қ.1: 164(2); Қ.2: 290], *Зиёуддин* [Қ.1: 165], *Амир Абдуллоҳи Яманӣ* [Қ.2: 228], *Нормурод* [Қ.2: 296(2), 297(11)], *Ҳайдаркул-Чӯҷқа* [Қ.2: 301(3), 302(6), 303(2), 304] ва монанди инҳо дар асар дида мешаванд.

Абдулфайзхон: ... дар охири давраи ҳукмронии аштархониён, хусусан, дар замони Абдулфайзхон (1708-1747) мадрасаҳои Бухоро ва Самарқанд тамоман вайрон ва хароб шуда буданд [Қ.1: 176]. Антропоними *Абдулфайзхон* аз ҷузъҳои *абу* (падар, соҳиб) + *файз* (бахшиш, ато, баракат, хайр) таркиб ёфта, маънои соҳиби баракатро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 16]. Дар луғати Деххудо ин антропоним чунин шарҳ дода шудааст: *Абулфайз* – (а) 1. падари эҳсонӣ саҳо, босаховат, бахшанда. 2. Солим, муҳаддис аст ва Ибни Идрис аз ӯ ривоят кунад [Луғатномаи Деххудо Ҷ. 1, с. 517].

Шоҳмурод (Маъсум-бӣ): Вақте аз сулолаи муғулии манғитиён амир Шоҳмурод (Маъсум-бӣ) ҳукмрон гардид, ӯ бо таассуби динӣ ҳам бошад, дар шаҳрҳои Бухоро ва Самарқанд баъзе ислохотро ба амал овард [Қ.1: 176 (2)]. Антропоними **Шоҳмурод (Маъсум-бӣ)** аз нигоҳи сохт мураккаб аз ҷузъҳои **шоҳ** – дар ф.б. *xsayašiya*, ф.м. *xsah=>soh* – шоҳ, тоҷ. шоҳ, подшоҳ (подшоҳ, султон, мачозан бузург ва бартар аз хама) + **мурод** (орзу, мақсад, ҳавас, хоҳиш, мақсуд, матлаб, ком, майл, маром, талаб) таркиб ёфта, маънои муроди шоҳ, орзуи шоҳ ва орзую муроди бузург дорандаро ифода мекунад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 178]. Дар «Фарҳанги ном» ин антропоним чунин шарҳ дода шудааст: **Шоҳмурод** – орзуи подшоҳ, ният ва таманнои шоҳ [Фарҳанги ном 2011, с. 474].

Раҳимхон: ... меҳмонхонае, ки таъсискунандаи ҳукумати сулолаи манғитиён Раҳимхон бино кардааст [Қ.1: 196]. Антропоними *Раҳимхон* аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои **раҳим** (меҳрубон, раҳмкунанда, бахшоянда, авфкунанда (аз номҳои Худованд)) + **хон** (форманти исми муболиғавии туркӣ-муғулӣ ба маънои оличаноб, пешво, назар ба дигарон бартариандошта, асилзода) таркиб ёфта, маънои шахси

²Дар кавсайни чоркунча саҳифаҳо ва чанд маротиба истифода шудани антропонимҳо дар «Ёддоштҳо»-и устод С. Айни оварда шудааст.

бахшоянда, авфкунандаро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 121]. Чузъи **Раҳим (а)** ба маънои 1. раҳшуда, озодшуда, озода. 2. раҳмкунанда, бахшоянда. [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 132], бахшоянда [Мунтахаб-ул-луғот с. 230, Фарҳанги форсии Амид с. 539, Фарҳанги осори Ҷомӣ с. 63] бахшоянда, авфкунанда, бахшоишгар [Фарҳанги форсии фарҳефта с. 685, Луғатномаи Дурч (3)] бахшоишгар, бахшоянда, омузгор [Фарҳанги вочаҳои форсии сара с. 103], авфкунанда, бахшоишгар [Фарҳанги номҳои эронӣ с. 122]. 3. меҳрубон [ФФА 1358, с. 539, ФОҶ 1985, с. 63, Деххудо 1356, Ҷ. 8, с. 11957], нармдил [Деххудо 1356, Ҷ. 8, с. 11957], раҳмдил, мушфиқ ва ғайра далолат мекунад.

Амир Абдулаҳад (писари амир Музаффар – И. С.): Аммо *амир Абдулаҳад* ин гуна зиндагонии озоднаро ба \bar{u} раво надида буд... [Қ.1: 17, 20, 22(2), 60; Қ.2: 229]. Антропоними *Амир Абдулаҳад* дар қолиби таркибӣ буда, чузъи **абдулаҳад** дар арабӣ мураккаб аз **абд** (банда) + **ал-аҳад** (якто, ягона, аҳад) таркиб ёфта, маънои бандаи Худованди яктову ягонро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 10] ва бо якҷоягии калимаи амир шоҳи ягонро ифода мекунад. Шарҳи ин антропоним дар луғатҳои дигар чунин сурат гирифтааст: Абдулаҳад – (а) абд – банда, гулом. Аҳад – ягона, фард, якӣ ба Худой. Номе аз номҳои Худой таоло. Назди баъзе аҳад махсус аст ба Худой Таоло ва дар сифоти ғайри \bar{u} иттилоқ накунад [Деххудо 1365, Ҷ. 1, с.1076].

Абдулвоҳид (Абдулвоҳиди Садри Сарир) козии Гиждувон буд, ки писари \bar{u} шарикдарси Мулло Дехкон дар Бухоро будааст (\bar{u} 77 сола бошад ҳам, дар кандани рӯди нав роҳбарӣ намуздааст) [Қ.1: 71, 72, 77(2), 89, 123, 124(6), 125; Қ.2: 251, 252(4), 263]. Антропоними **Абдулвоҳид (Абдулвоҳиди Садри Сарир)** аз нигоҳи сохт дар забони арабӣ мураккаб аз чузъҳои **абд** – банда, гулом, таслимшуда ва **воҳид** – исми аъзам ва сифати Худованд ва яке аз 99 исми сифати Худо, ба маънои «якто», «ягона дар сифот» шакл гирифтааст. Ё дар фарҳанги дигар чунин шарҳ дода шудааст: «Абдулвоҳид (Абдулвоҳиди Садри Сарир) мураккаб аз **абд** (банда) + **ал – воҳид** (якто, ягона, ягона дар сифат, аҳад) таркиб ёфта, маънои бандаи Худованди яктову ягонро дорад» [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 10]. Ин антропоним дар шакли Абдулвоҳиди Садри Сарир таркибӣ буда, маънои бандаи ягонро дорад. Ҷамчунин, дар фарҳангҳои дигар низ чунин шарҳу эзоҳ ёфтааст: **Абдулвоҳид** – (а) абд – банда, гулом. **Воҳид** – аз номҳои худой таоло. (Маҳзаб-ул-асмоъ). Парастандаи Худой ягона [Деххудо 1356, Ҷ. 15, с. 230360]. Аз исмҳои Бори Таоло, ки якҷава ягона аст.

Музаффар: Аммо ба ин бӯстон аз ҳама пештар чаҳми чуғзмонанди *амир Музаффар* дӯхта шуд [Қ.1: 77, 78, 164; Қ.2: 301 (2)]. Антропоними **Музаффар** маънои зафарёфта, пирӯзшуда, қомраво, мансур ва ғолибро дошта, мансуб ба забони арабӣ аст ва дар қолаби муфазъал шакл гирифтааст ва решааш **зафар** аст [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 95].

Муродбек: ... Муродбек ном касеро, ки дар золимӣ ном бароварда буд, амлоқдор таъйин кард [Қ.1: 77, 78]. Антропоними **Муродбек** аз чузъҳои **мурод** (иродашуда, хост, орзу, манзур, хоҳиш, мақсад) + **бек** (номпасванд барои ифодаи меҳрубонӣ ва навозиш) таркиб ёфта, маънои шахси орзудору меҳрубонро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 97]. Антропоними **Мурод** дорои чунин маъниҳост: 1. хоҳиш, орзу (ФЗТ 1969, Ҷ. 1, с. 745), орзу, хоҳиш, матлаб [ФАК 2008, с. 618], хост, хоста, қом; 2. мақсуд, мақсад, объекти орзу ва талаб, мақсад (ФМШ 1994, с. 214) хосташуда, иродашуда (ФФА 1368, 939), хосташуда, иродашуда, мақсуд (ФАК 1996, 18), иродашуда, хоста (ФНЭ, с. 203), манзур, қасд, ғараз, матлуб; 3. қасд, ният, азм (ФАК 1996, с. 618), қасд (ФНЭ 2004, с. 203); 4. матлуб, маъшук (Фарҳанги ашъори Камол с. 618), 5. шайх, муршид (ФНЭ 2004, с. 203), пир, дастгир; 6. раҳнамо, раҳбар, пешво; 7. пешниҳод.

Қарабек: Дар он солҳо дар тумани Гиждувон Қарабек ном амлоқдор шуд [Қ.1: 163(2), 164(2), 165(4), 166(4)]. Антропоними **Қарабек** мансуби забони туркӣ-узбекӣ буда, аз чузъҳои **қара** (сиёҳ) ва **бек** (номпасванд барои ифодаи меҳрубонӣ ва навозиш) таркиб ёфта, маънои марди сиёҳрӯйро дорад.

Мирзо Абдулаҳад: ... дар замони Абдулаҳад бошад, ... барои иҷрои ин талаб одамони «қордон ва қорчаллон»-ро ёфта амлоқдор таъйин менамуд [Қ.1: 164(2); Қ.2: 290]. Антропоними *Абдулаҳад* аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **абд** (банда) + **ал-**

аҳад (якто, ягона, ягона дар сифот) таркиб ёфта, маънои бандаи Худованди яктову ягонаро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 10] ва бо якҷоягии **мирзо** нигорандаи ягонаро ифода мекунад.

Зиёуддин: Қарабек ... дар райони *Зиёуддин* ... амлокдор таъйин шуд [Қ.1: 165]. Вожаи **Зиёуддин** аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **зиё** (нур, рӯшноӣ, равшанӣ, фуруғ, тобиш, дурахшиш, шуоъ, партав)+**дин** (мазҳаб, оин, тариқ) таркиб ёфта, маънои нури дин, равшаноии динро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 121]. Дар асар ин антропоним бар ифодаи номи ҷой омадааст, ки онро дар ономастика антропоним меноманд.

Амир Абдуллоҳи Яманӣ: ... ин гуна кафше, ки даруни вай пур аз «начасулъайн» аст, бояд дар даруни хучрае, ки *Амир Абдуллоҳи Яманӣ* – Мири Арабро сохтаанд, наистад... [Қ.2: 228]. Антропоними *Амир Абдуллоҳи Яманӣ* аз нигоҳи сохт **ибора-антропоним** буда, аз чузъҳои **амир** (подшоҳ, шоҳ, сарвар, султон), **Абдуллоҳ** (пешво, роҳбар) ва **яманӣ** (мансуб ба кишвари Яман) таркиб ёфта, маънояш **Абдуллоҳе**, ки аз **Яман** омада сарвар гардидааст, мебошад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 121]. Ҳамин тавр, антропоними **Абдуллоҳ** (а) аз чузъҳои абд – банда, гулом ва Оллоҳ – Яздон, Худо, Додор, Офаридгор таркиб ёфта, маънои бандаи Худоро ифода мекунад.

Нормурод: Дар охир як касро ҷазо доданд, ки ... ин Нормурод ном сарбози чондорӣ буд ... [Қ.2: 296(2), 297(11)]. Антропоними **Нормурод** аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **нор** (оташ, гармо, шуъла, нур, маҷозан ишқ, муҳаббат) + **мурод** (иродашуда, хост, орзу, манзур, хоҳиш, мақсад) таркиб ёфта, маънои шахси мисли оташ мақсаду хоҳиш дошта, мақсадаш неку гарморо дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 111]. Ин антропоним аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз чузъҳои **нор** (анор, сурхӣ) ва **мурод** таркиб ёфта, ҳар ду чузъ дар шаклгирии чандин номҳои одамон мусоидат кардааст.

Ҳайдарқул-Чучқа: Ин одамро *Ҳайдарқул-Чучқа* мегӯянд, ки аз ҳамқабилагони амир ва як одами бисёр муътабари ӯ мебошад [Қ.2: 301(3), 302(6), 303(2), 304]. Антропоними **Ҳайдарқул-Чучқа** аз нигоҳи сохтортаркибӣ буда, аз чузъҳои **ҳайдар+қул** (шер, асад; лақаби Алӣ (р)), **қул** (туркӣ буда, маънои бандаро дорад ва ҳамчун номпасванд барои ифодаи меҳрубонӣ ва навозиш) таркиб ёфта, маънои шахси худотарс, парҳезкор ва меҳрубонро дорад ва **чучқа** (вожаи туркӣ буда, маънои хуқро дорад) таркиб ёфта, маънои шахси донои тасдиқкунандаи фатворо дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с. 157].

Ҳамин тавр, дар «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ антропонимҳои марбут ба номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъёну ашрофи дигар нақши муассир дошта, барои ҷаззобу мукамал гардонидани муҳтавою мундариҷаи асар, воқеаҳои таърихӣ, инъикоси лаҳзаҳои ширини даврони бачагии нависанда мавриди истифода қарор дода шудааст. Инчунин, ин қабил номҳо, махсусан, антропонимҳои марбут ба номи шоҳон, шоҳзодагон ва аъёну ашрофи дигар аз нигоҳи дараҷаи қорбурд дар осори таърихӣ барои инъикоси воқеаҳои марбут ба салтанату ҳукмронии ин подшоҳон муҳим буда, барои асоснок кардани далелҳои таърихӣ овардани ин антропонимҳо муҳиманд.

Адабиёт:

1. Абудуллоева, С. Ономастикаи «Форснома»-и Ибни Балхӣ. Рисолаи номзадӣ. – Душанбе, 2003. – 168 с.
2. Давлатов Э. А. «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он. – Душанбе, 2017. – 112 с.
3. Давлатова Ф.Т. Лингвистическое исследование антропонимии «Таърихи Табари» Балъами: Автореф... канд... дисс.... – Душанбе, 2019. – 24 с.
4. Самарқандӣ Я. Н. Фарҳанги номҳои форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе, 2012. – 367 с.
5. Темиров Ҷ. Таҳқиқи таърихию забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб». – Душанбе, 2018. – 24 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2010. – Ҷ. 1. – 996 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2010. – Ҷ. 2. – 1095 с.
8. Ҳомидов Д.Р. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 2018. – 210 с.
9. Шодиев М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айнӣ. / Канд...дисс.... – Душанбе, 1994. – 191 с.
10. Шоев Р. Ономастика «Самаки айёр». – Автореф...канд...дисс... – Душанбе, 1996. – 23 с.

ТДУ: 809. 155. 0 + 9

**БАРАСИИ ҶОЙНОМҲОИ
ҶУҒРОФИИ ВОҲАИ СУРҲОН ДАР
«ТАЪРИХИ ХУМОЮН»-И
МУҲАММАДСОДИҚХОҶАИ
ГУЛШАНИ**

*Турсунова Мунаввара Аъзамовна,
омӯзгори калони кафедраи методикаи
таълими забон ва адабиёти ДДОТ
ба номи Садриддин Айнӣ*

**ОБЗОР ГЕОГРАФИЧЕСКИХ
НАЗВАНИЙ СУРХАНСКОГО ОАЗИСА
В «ИСТОРИИ ХУМОЮНА»
МУҲАММАДСОДИҚХОДЖИ
ГУЛШАНИ**

*Турсунова Мунаввара Аъзамовна,
старший преподаватель кафедры
методики преподавания таджикского
языка и литературы ТГПУ им.
Садриддина Айнӣ*

**REVIEW OF THE GEOGRAPHICAL
NAMES OF THE SURKHAN OASIS IN
THE «HISTORY OF HUMOYUN» BY
MUHAMMADSODIQQHOJA
GULSHANI**

*Tursunova Munavvara Azamovna,
senior lecturer, department of teaching
methods of the tajik language and
literature, TSPU named after
Sadriddin Aini*

Аннотатсия

Дар мақолаи мазкур ҷойномҳои тоҷикии воҳаи Сурхонро муаллиф мавриди баррасӣ қарор дода, онҳоро аз нигоҳи сохт ба чор гурӯҳ дастабандӣ кардааст. Гуфта мешавад, ки баррасиву пажӯҳиши луғати ин ё он забон ва қишрҳои гуногуни луғавии он дар забоншиносии тоҷикӣ дорои таърихи дерина буда, ба ин амали нек ханӯз таъкиранигорону луғатнависони гузашта номҳои нахустин гузошта буданд. Дар асоси маводи сарчашмаҳои хаттӣ таърихӣ мавриди таҳлили забони қароргирифта муаллиф дар ин бобат маълумоти беш овардааст. Маводи мақола барои забоншиносони ҷавон, унвонҷӯён ва донишҷӯёни номшинос ва умуман дӯстдорони фарҳангу тамаддуни қадимиамон муфид аст.

Калидвожаҳо: «Таърихи хумоюн», топонимия, микротопонимия, ҷойномҳо, номвожаҳои ҷуғрофӣ, макони зист, Сурхон, воҳа, вожа, луғат, калимаҳои арабӣ, мардумшиносӣ ва ғайра.

Аннотация

В данной статье автор рассматривает таджикские журналы Сурхандарьинского оазиса и классифицирует их на четыре группы. Говорят, что изучение и исследование лексики того или иного языка и его различных лексических пластов в таджикском языкознании имеет давнюю историю, и этому благородному делу дали первые имена комментаторы и лексикографы прошлого. На основе анализа письменных и исторических источников автор предоставляет дополнительные сведения по этому поводу. Материал статьи полезен молодым языковедам, аспирантам и студентам в целом, а также любителям нашей древней культуры и цивилизации.

Ключевые слова: «История Хумаюна», топонимия, микротопонимия, фамилии, географические названия, место жительства, Сурхан, оазис, слово, словарь, арабские слова, этнография и др.

Annotation

In this article, the author examines the Tajik journals of the Surkhandarya oasis and classifies them into four groups. They say that the study and research of the vocabulary of a particular language and its various lexical layers in Tajik linguistics has a long history, and this noble cause was given the first names by commentators and lexicographers of the past. Based on the analysis of written and historical sources, the author provides additional

information on this matter. The material of the article is useful for young linguists, graduate students and students in general, as well as lovers of our ancient culture and civilization.

Keywords: «*History of Humayun*», *toponymy, microtoponymy, surnames, geographical names, place of residence, Surkhan, oasis, word, dictionary, Arabic words, ethnography, etc.*

Асари «Таърихи ҳумоюн» яке аз асарҳои насриест, ки дар саҳифаҳои он дар бораи топонимҳои воҳаи Сурхон маълумоти зиёде оварда шудааст. Муаллифи асар яке аз донишмандони охири асри XIX ва ибтидои асри XX, шоир Муҳаммадсодиққочаи Гулшанӣ маҳсуб ёфта, пас аз сафари чандмоҳаи худ ёддошти худро бо номи «Таърихи ҳумоюн» таълиф мекунад. Ин асари насри таърихӣ-ҷуғрофӣ буда, дар шинохтани таърихи фарҳанги мардуми тоҷик ва вазъи ҳаёти иҷтимоии он ва ҷиҳатҳои ҷуғрофии маҳалу мавзёҳои аморати Бухоро дар охири садаи XIX ва ибтидои қарни XX нақши муайянеро дорад. Инчунин аз таҳлилу баррасии маводи асар маълум мегардад, ки забони асар забони намуна ва беҳтарини тоҷикии муҳити илмию фарҳангии Мовароуннаҳри қарни XIX ва ибтидои қарни XX маҳсуб меёбад. Дар асари номбурда фасли «Зикри ҳукумати вилояти Шеробод» фарогири номҳои маҳал ё ҷойномҳои воҳаи Сурхон аст. Барои мисол чанд намуна аз асар меоварем: «Ҳукумати сеюм аз ҷаёлати вилояти Хузур ҳукумати вилояти Шеробод аст. Се тарафи ин вилоят шарқан ва шимолан ва ғарбан тамоман кӯҳистон аст, ҳатто қургони он низ ба болои кӯҳи рафеъ аст. Интиҳои кӯҳистони шимолии он арки қургони он аст. Раставу бозори он ки ба тарафи ҷануби кӯрғон аст, замини мусаттаҳ аст ва замини тарафи ҷануби қургони он то Тирмиз, ки миқдори ҳафт фарсах аз қургон масофат дорад, мусаттаҳ аст то лаби наҳри Ҷайхун, ки дар он ҷо шаҳри Тирмиз аст [Таърихи ҳумоюн 2007, 104]. Дар ин навиштаҷот воқеъ гардидани вилояти Шерободро нишон дода, дар атрофи он мавҷуд будани шаҳру қасабаҳои бостонӣ, чун Тирмиз ва мавзёҳои хоси шаҳрро ифода кардааст.

«Аз таҳти кӯрғони Шеробод дарё ҷараён менамояд. Нишемангоҳи арк ба болои кӯҳи рафеи бағоят дилкушо ва фараҳфизост. Аз осори абнияти қадима аст. Дар муқобили арк ба болои кӯҳи дигар ба тарафи ғарбии он мунфасил аз арки ҳолӣ ба фосилаи роҳи ом қургони хароб аст. Сур ва қалъаи он, осори имороти он алон боқӣ аст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 104]. Ҷорӣ шудани дарёчаи Шеробод аз таги қургони ин мавзё ва маълумот доир ба қургон, арки ин мавзё муҳтавои асосии ин банди синтаксисӣ аст.

«Баъд аз он, дар замони интиқоли салтанат ба салотини чингизия ва ўзбакия арки ҳолиро бино намуда бошанд. Ба забони авомуннос машҳур аст ба қалъаи Майкат ба фатҳи аввал ва сукуни сонӣ ва фатҳи солис ва сукуни робеъ, аз ҷумлаи осори ачиба ва ҳодисаи ғариба ба вилояти мазкур он, ки ба тарафи шарқии арки он роҳи ом ва шарқии роҳ дарёи вилояти мазкур. Арзи дарёсад заръ тахминан аст. Ба тарафи шарқии дарёи мазкур ба миқдори панҷоҳ заръ, дар муқобили арк ҷое аст, ки машҳур аст ба Гӯри Майкати онифулбаён, яъне мадфани Майкат» [Таърихи ҳумоюн 2007, 104]. Доир ба шарҳи топоними Майкат забоншинос Б. Тураев дар яке аз таълифоти худ чунин баёнӣ андеша кардааст, овардани онро ин ҷо зарур медонем: «Топоними Мақат калимаи қадими суғдӣ буда, шакли мураккаб дошта, аз ду ҷузъи маънодори суғд. <mau=>maу, meу – моҳтоб ва суғд. <k>t=>k>δ–хона, сукунатгоҳ иборат буда, маънои «хонаи моҳтоб»-ро дорад. Аз сабаби он ки арки мазкур дар «кӯҳи рафеъ» воқеъ аст ва ҷойи намоёнгоҳ дорад, онро ба «хонаи моҳтоб» нисбат дода, номгузорӣ кардаанд. Топоним ё ибора-топоними Қалъаи Майкат (худӣ ҷузъи Майкат) таърихи зиёда аз 2500 соларо доро мебошад. Майката (деҳа дар ҷамоати дехоти Амондараи шаҳри Панҷакент), Майка// Майкада, аз суғдии <Mukt, M>γk>б, M>γk>ta (эҳтимол меравад аз M>γ kata) буда, (Мақкат, Мақката) маънии «хонаи моҳ»-макони ибодати куханориёнро дорад» [Тураев 2020, 22-38].

Дар асари мазкур доир ба муҳити ҷуғрофӣ ва табиати воҳаи Сурхон низ муаллиф Гулшанӣ тавачҷуҳ карда, дар қадом ҳолат қарор доштани табиати ин воҳа дар мисоли

кӯҳистонаш маълумоти аҷиб медиҳад: «Атрофи он замини хоки сиёҳ ва миқдори қомати як одами тавилу-л- қомат ҷойи замини мазкур хоки сафед, ҳамранги хокистар аст ва дар замони нузули борон лойи он низ мумтоз аз атрофи он ва дар ҳангоми гармо ва нузули барф ба атрофи он тасвири барф боқӣ мемонад. Ва барфе, ки ба болои он тасвир меафтад, ғавран об мешавад, ҳаргиз замоне боқӣ намемонад, ҳарчанд сармо шадид ҳам бошад. Ба атрофи он як олчин барф баланд мешавад, аммо дар болои он тасвир қатъан намеистад ва об мешавад ғавран, валлоҳу ало кулли шайъин қадир» [Таърихи ҳумоюн 2007, 104].

Дар мисоли поён Гулшанӣ доир ба дарёчаи шӯҳи Шеробод, ки яке аз шохобҳои дарёи Сурхон аст, маълумоти диққатҷалбкунанда медиҳад. Маълумоти овардаи ӯ имрӯз низ ба ҳамин дарёча мувофиқ аст: «Оби дарёи Шеробод низ мисли оби вилояти Хузур малеҳ аст, яъне андак шӯр аст. Сабаби он малоҳат он, ки оби мазкур фи ҳадди зотиҳи гуворо аст, чунки оби Шеробод, манбаи он аз тавобеи вилояти Бойсун аст. Ҳама оби чашма ва барф аз кӯҳи Пил ва Кутур ва Кетманҷоптӣ гузашта, ба Дарбанд мерасад ва аз он ҷо гузашта аз тавобеи Сайроб гузашта, бо Бакарҷӣ мерасад. То он ҷо ширину гуворост. Аз мавзеи мазкури онифулбаён як даҳана, миқдори як санг об аз тарафи шимолии дарёи мазкур аз кӯҳи Хомкон аз маъдани намак омада, ба дарёи мазкури онифулбаён мулҳақ мегардад» [Таърихи ҳумоюн 2007, 106].

Дар ҷойи дигар ҷойномҳои ҷуғрофиё муаллифи асар барои баёни ҳолати рӯду наҳри воҳа ба таври зайл ифода карда, номи чандин рӯдаку ҷӯйборро овардааст: «Баъд аз он оби мазкур андак малеҳ гардида, ба Лаклакон расида, аз он ҷо гузашта, ба Нондаҳана расида, дохили маҳкуми вилояти Шеробод мегардад. Вилояти мазкур назар ба ҷамъияту вусъати он камоб аст. Оби аз Нондаҳана дохили вилояти Шеробод мегардад, миқдори бист санг об аст, ки ба ҳаҷдаҳ ҷӯйи вилояти мазкур тақсим мешавад. Ҳар се шабонарӯз обро ба ҷӯйе бар сабили бадалият ҷорӣ менамоянд» [Таърихи ҳумоюн 2007, 106].

Дар мисоли поён масофаи воқеъ гардидани топонимҳои таърихиё дар ҳудуди воҳаи Сурхон нишон дода, дар канори дарёи Ому, ки шакли арабияш Ҷайхун аст, ба таври зайл нишон медиҳад: «Ва дар тавобеи ин мамлакат осори имороти қадима бағоят фаровон аст, хусусан, ба тарафи ҷанубии он ки то ба лаби Ҷайхун ва шаҳри Тирмиз миқдори ҳафт фарсах аст тамоман, осори абнияти қадима мавҷуд аст. Алалхусус, ба шаҳри Тирмиз манораҳои бузурги рафеъ, мадорису масочид ҳама бо тоқу равоқ ва пештоқҳои музайян, ба кошинҳои ғайримуқаррар ҳама ҷо мавҷуд аст. Як гунбади сангин ва хонақоҳ ба сари мазори Шайх Абдулҳақими Тирмизӣ, ба лаби наҳри Ҷайхун мавҷуд аст ва миқдори ду фарсах аз канори наҳри мазкур ба тарафи шимолии наҳри мазкур манорае боқӣ аст, ки рифъати бештар аз сӣ заръ алон меояд, боқист» [Таърихи ҳумоюн 2007, 106].

Дар ҳудуди воҳаи Сурхон чандин топонимҳои ифодагари номи деҳа, шаҳрак ва шаҳру ноҳияҳои ин воҳаро муаллифи асар барои баёни андешаи худ ба таври зайл оварда, дар он маҳалҳо зиндагӣ кардани чандин гурӯҳи этниқиро зикр мекунад: «...аз лаби наҳри Ҷайхун то қарияи Ангор, ки миқдори ҷаҳор фарсах масофат дорад, ҳама мамлу аз осори абнияти қадима аст, ки аз он ҷо то маркази ҳукумати вилояти Шеробод се фарсах мемонад. Ҳама ҳайати мадорису масочиду иморот боқӣ аст. Оби Дехнаву Қалук ва Бурчию Сангардак ва дарёи Туфаланг ба ҳам пайваста маҷмуи онҳо як дарёи азиму заххор гардида, баъд аз он мусаммо ба Сурхон гардида, шимолан ва ҷанубан ҷараён намуда, омада аз қарияи Чангалариғ ба дарёи Ҷайхун мерезад. Дар мавзеи мусалласаи байни ду дарё ва маҷмаулбаҳрайн қарияи Чангалариғи онифулбаён воқеъ аст, ки аҳолии он қабилаи шоҳии туркман аст. Қарияи мазкура ба тарафи шимоли наҳри Ҷайхун ва ба канори шарқии Сурхон воқеъ гардидааст. Ва қарияи Солеҳобод, ки альён маъруф аст ба салоб, дар канори шимолии наҳри Сурхон воқеъ гардидааст. Ва харобаи шаҳри Тирмиз, ба канори шимолии наҳри Ҷайхун ва ба канори ғарбии наҳри Сурхон ба мусалласаи маҷмаулбаҳрайн воқеъ гардидааст. Дар солифуззамон дар Тирмиз аз дарёи Сурхон об меомадааст. Альён низ аҳолии Солеҳобод ва Чангалариғ ва

қарияҳои дигар аз наҳри Сурхон ҷӯйҳо канда, обро оварда зироат менамоянд. Заминаи он ҷо бағоят қобили зироат аст. Шаҳри Тирмиз дар муҳозии Мазори Шариф аст. Канори ҷанубии наҳри Ҷайхун маҳкуми афогина ва қарияҳои Тошқўрғон ва Мазор аст. Ва тичорати вилояти Шеробод ва зироати он бағоят раванқдор аст. Аҳолии он, тамоман, қабоиلى атроқи кунғурот аст. Ва сари бозор ва аҳолии раставу шаҳри он ҳама тоҷик ва баъзе фирориҳои афогина аст. Қадамгоҳи Саъди Ваққос фотеҳи ислом ва саҳобаи киром разияллоҳу таъоло анҳу дар он ҷост. Ба даруни қўрғони он миқдори яксад хонавори яҳудӣ мутаваггин, ба эҳтиқору рибоҳорӣ машғуланд. Ба маркази ҳукумати ин вилоят ду масочиди идайн ва чумъахонӣ ва чихилу панҷ адад масочиди панҷвақтӣ мавҷуд аст. Яке аз аҷоиби ин вилоят он, ки кўҳи Нондахана ба монанди сур ва қалъа атрофи шаҳри мазкурро шимолан ихота намудааст, ки сивои Нондахана мадхали дигар шимолан надорад. Ва куллияи нуфуси ин мамлакат миқдори ҳаштод ҳазор хонавор аст, тамоман қабоиلى атроқи ўзбакияти омадааст ва ҷузъе миқдори тоҷику афғон дорад» [Таърихи ҳумоюн 2007, 108].

Тибқи маълумоти муаллифи асар «аҳолии қўрғону атрофу акнофи он аҳли тамаддун ба ҳавлӣ ва буют истиқомат доранд, аммо аҳолии қурои он аксар аҳли хаймаву хиргоҳанд, хусусан ҷамоаи кунғуроти он» мебошанд. Боз ҷиҳатҳои иҷтимоиву иқтисодии мардумро нишон дода чунин меафзояд: «Ва аҳли раставу бозори он аксар аҳли сарвату тичоратанд. Аҳолии дашту бодияи он аксар ғалладоранд. Масофаи ин вилоят то Бухорои Шариф чихилу ду фарсах аст. Ба кунҷи ҷануби шарқии Бухоро воқеъ аст. Фавоқеҳи ин мамлакат ба ҳадди вуфур ва ба шаҳду ширинӣ машҳур умуман ва харбузаи он, хусусан ширинии беадилу беназир аст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 108].

Дар асари номбурда, инчунин, фасле бо унвони «Зикри ҳукумати вилояти Бойсун» мавҷуд аст, ки дар ин фасл роҷеъ ба вилояти Бойсун ва мавзъҳои гирду атрофи он муаллифи асар баёни андеша мекунад. Аз ҷумла, роҷеъ ба муҳити ҷуғрофии ин мавзъ чунин овардааст: «Ин мамлакат дар батни ҷиболу ба ҷабҳаи кўҳистон аст. Худуди арбаи он ҳама ақабҳои шомих ва кўталу қуллаҳои рафеъ аст, мисли кўҳи Кетманчоптӣ ва Кутур ва Пил ва Буритахтӣ ва амсолу золика. Ва кўҳҳои онифулбаён рафеътарин ва машҳуртарин кўҳистони вилояти Бойсун аст. Ин вилоят дар солифуззамон ба яду тасарруфи калонони қабиллаи кунғурот буда, аз ҷиҳати камоли табиат ва инкиёд ба давлати Бухоро ҳар сола тухфаву ҳадоё меодааст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 108].

Дар воҳаи Сурхон зиёд будани оби равон, парандаву чаранда, табиати хушу гуворо, манзараи зебо, мавҷуд будани қўрғону қасрҳо, иқлими гармову сарморо муаллифи асар зикр карда, онҳоро ба таври зайл меоварад: «Дар ин мамлакат чашмаву уюн бағоят фаровон аст. Ин вилоят дар обшориву нуҳхату сафо ғайрати хулди барин (биҳишти аъло – Т. М.) ва рашки ҷаннотин таҷрӣ мин тахтиҳаланҳор аст, хусусан дар фасли рабеъ бағоят дилкашу фараҳбахш аст. Туюри (парандаҳо – Т. М.) он ба ҳадди вуфур аст. Хусусан, қабки он ба ниҳояти дараҷа фаровон аст. Қабки он анвоъ дорад. Машҳуртарини он маъруф ба қаклак, ба қаклик ва навъи ғайримашҳури он қабки ҳилол ва қабки дарӣ ва қабки чилнаҳри он аз кўҳи Маччӣ ва Кантала меояд. Оби он софу гуворо, мисли оби он ширину соф дар тамоми кўҳистони ҳисорот нест. Сонии иснайни оби ҳаёт аст. Ва ҳавои он фараҳфизо ва дилкаш аст. Лиҳозо ин вилоят ҳуснхез аст, аҳолии он зуқуран ва иносан ба латофату назокат ғайрати туркони Чигилу рашки хубрӯени Чин аст. Тамоми булдуно амсори ҳисорот мисли он вилоят ҳуснхез нест. Қўрғони ин вилоят аз осори абнияти қадима аст, ба заминаи мусаттаҳ воқеъ аст. Наздиктарин кўҳи он кўҳи Кетманчоптӣ аст. Барфи он айёми гармо ва тобистон низ мавҷуд аст. Роқими савод дар санаи 1325 он ҷо гузорам афтод ва ҳамон рӯз ҷаҳордахуми моҳи ҷавзо буд, ки нузули барф дар он кўҳ шуда буд. Ва дар фавқи он кўҳ, ки баромадан мутааззир (душвор, мушкил – Т. М.) аст, аз ҷиҳати изҳори заъф, дар он ҷо тўлан се газ ва арзан ду газ тахминан ҷойро кофта ба даруни он ба муҳозии вилоят тасвире нақш намудаанд, аз камоли рифъату баландӣ шабаҳи он андак маръӣ мегардад» [Таърихи ҳумоюн 2007, 109].

Метавон асари мазкурро як навъ асари мардумшиносӣ номид, зеро дар он доир ба зиндагии қавму қабилаҳо ва халқу миллатҳои зиёди минтақа, аз ҷумла воҳаи Сурхон маълумоти ҷолиби диққатро меоварад. Дар бораи ғаъолияти иҷтимоии онҳо санадҳои дақиқро нишон медиҳад ва бо миқдори хонавори онҳоро нишон медиҳад, ки ин навиштаҳо як навъ сарчашмаи омори менамояд. Пас, ҳулоса кардан мумкин аст, ки «Таърихи ҳумоюн»-ро асари фароғии маълумоти омори низ номид. Дар бобати теъдоди дарёву чашма, ҷойному қургонҳо, теъдоди аҳоли ва ҳаёти он аз нигоҳи этники ба таври мушаххас бо рақамҳо суҳбат кардани муаллифи асар ин андешаи моро тақвият медиҳад: «Аҳолии ин мамлакат ду фирқаанд: аҳолии қургону боғот ва финои шаҳри он аксар тоҷик, машҳур ба қабилаи ҷиғатой ва аммо аҳолии дашту бодия аксар қабилаи қунғуротия, тамоман узбаканд, аҳолии раставу бозори он ҳама аҳолии вилояти Қарши аст. Мардумони атрофи қургони он тамоман фақиранд, аммо мардумони бодия аксар галладоранд ва аҳли сарвати он фаровон аст. Зироати ин мамлакат хуб аст, атрофу акнофи шаҳри он ҳама басотину боғот аст. Ва зироати дашти он ҳама лалмӣ аст. Ҳарсола аз ҳубуботи он ба хориҷа бисёр ҳамлу нақл мешавад. Ва дар ин вилоят ҷузъе миқдори яҳудӣ мавҷуд аст, ба эҳтикор ва рибохорӣ машғуланд. Ва аз содоти зулҳитроми сайидатой ва мирҳайдарӣ миқдори ду ҳазор хонавор дар ин марзу бум калҷародилмунташир афтаанд. Аҳолии ин вилоят пуршӯру ғавғоанд, умуман, аҳолии Кутур ва Панҷобу Сайроб ва Чангоб, хусусан, ба фитнаву ғасод кашшамси фи васатиннаҳори маъруфу маълуманд. Дар ин вилоят доғулии ғуборро нисбат ба Кутур медиҳанд. Қарияи Кутури он, ки машҳур ба Катар аст, қарияи аҷиб аст. Ба болои кӯҳи азими Кутур миқдори се ҳазор хонавор мардумони тоҷик сукно доранд. Ба болои он кӯҳ ғайр аз аҳолии он каси дигар баромада наметавонад, ҳатто ғайр аз аспу маркаби онҳо савории дигар низ баромада наметавонад. Як тараф кӯҳи рафеи сар ба Сурайё кашида ва як тарафи дигар аз асфалуссофилин (табақаи чуқуртарин, яъне ҳафтумин дӯзах) пасттар аст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 110]. Дар ин маълумоти муаллиф, ҳамчун дар кӯхистони баланд сукунат доштани тоҷикон зикр мегардад, ки мардуми кӯхистон ва шаҳрнишину боғдор будани онҳоро собит мекунад.

Барои исботи андешаи боло боз дар мисоли поён муаллиф дар бобати мавзӯҳои кӯҳӣ ва ҳамхӯдуд будани онҳо ва муносибати тоҷириву кишоварзӣ доштани онҳоро ба тафсил зикр мекунад ва мардуми Сурхонро бо кадом навъ маҳсулот додугирифт карданашонро нишон медиҳад: «Ба сари роҳи Шеробод дар тарсеи як манзили Шеробод воқеъ аст. Аҳолии ин қария ба роҳзанӣ ва қуттоҷуттариқӣ машҳуранд. Дар ин қария чашмаи обест, ки манбаи он аз доманаи кӯҳи Сусизтоқ, дар васати ин қария набаён (сарчашма –Т.М.) менамояд. Ба сари он чашма дарахти чаноре аст сабз, андаруни он дарахт мучавваф (миёнтиҳӣ – Т.М.) ва ковок аст. Дар ҷавфи он мактабхона намудаанд, миқдори 20 адад кӯдаки атфол ба хондан машғуланд маъа (бо – Т.М.) муаллим. Дар таърихи 1319 роқими савод ба он ҷо расидам ва даромада мушоҳида намуда баромадам. Ин вилоят бағоят васеъ ва касируларозӣ аст. Ҳудуди шимолии он ба кӯхистони Ҳузур мерасад. Шарқи он мулосиқи Дехнав аст, чанубан миёнаи наҳри Кофарниҳон ва Сурхон то ба канори наҳри Ҷайхун мерасад ва ғарбии он то кӯҳи Тошқалъа мерасад. Бодия ва ҷазоири бисёр дорад. Ва ҳокими ин вилоят як нафар, аммо қозии он ду нафар аст, яке қозии Бойсун ва дигаре қозии Дехпорақанд аст. Куллияти саканаву райи он тамоман як лаку бист ҳазор хонавор аст. Ба даруни қургону финои он ҷаҳор масоҷиди идайн ва ҷумъахонӣ дорад ва ду адад мадрасаи сангин дорад. Ва ҳаштод адад масоҷиди панҷвақтӣ дорад ва як мадраса, аз ин абнияти қадима аст, ки авқофи бисёре дорад. Ба атрофи қургони ин вилоят ба лаби наҳри Бойсун ҷоест машҳур ба Ҷаҳор чанор, дар баландӣ ва тамоми боғот ба пастӣ. Мадди назар то ҷое, ки расад, ҳама ҷо басотину боғот аст, бағоят фараҳфизову дилкушо аст. Ва дар ин мамлакат ҳайвонест (ҳашарот –Т.М.) кӯчак, монанди кирми харобтани пашмдор, ба шаб мисли оташ маръӣ мегардад, касе, ки аз он ҳайвон беҳабар бошад, ба шаб ба таҳти по чанд бор оташро мебинад. Баъд аз он, ки ба ҳақиқати он воқиф гардид, медонад, ки он кирм аст валлоҳу яхлуку мо яшоу. Ҷашаротуларзи ин мамлакат кам аст, назар ба атрофи он

аз камоли хушҳавоӣ дар мавсими тобистон касе ба ях ва ашӯи мубаррид мухтоҷ намегардад ва оби дарёи он сардтар аз барфу ях аст. Ва шикори вухушу туюри он фаровон аст. Дар қарияи Дарбанд ба танга даҳ адад кабк медиҳад. Аксари аҳолии он сайёд аст. Тамоми Дарбанд ба канори наҳри мазкури онифулбаён ҳама боғу басотин аст ба маолу мазмуни ояти каримаи «Фиҳимо фоқиҳатун ва нахлун ва руммон» мамлу аз фавоқеҳ аст. Агар дар тамоми кураи арз мисли Дарбанд хушҳаво ва фараҳфизо нест, гуфта бошам, умед аст, ки муболиға набошад..., лекин аҳолии он дар ниҳояти дараҷаи ҷаҳланд, дар панҷ ҳазор хонавор, сад нафар, балки даҳ нафар хонову нависо ёфт намешавад. Масофаи ин вилоят то Бухоро микдори чихилу ду фарсах аст. Ба тарафи кунҷи шарқӣ ва ҷанубии Бухорои Шариф воқеъ аст ва ба канори наҳри Ҷайхун дар миёнаи наҳри Сурхон ва Кофарниҳон микдори ду ҳазор хонавор қабилаи шоҳии туркман раоё дорад, ки ин қабоил машҳуранд ба туркмони Сурхон. Ин ҳадди ҷанубии вилояти Бойсун аст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 111]. Ин маълумот дар бораи мавзеи Бойсуни воҳаи Сурхон ва деҳаҳои гирду атрофи онҳо буд, ки ин гуфтаҳо воқеият дорад ва мо баъди сад соли ин гуфтаҳо аз ин ҷоҳо дидан кардем, ҳамон ашӯву ҳамон манзараро бо чашми худ дидем. Дар ҳақиқат, деҳаҳои Дарбанду Сайроб ва Панҷоб аз деҳаҳои бостонии тоҷикнишини ин мавзеъ маҳсуб меёбанд ва ҳоло низ тоҷикон умр ба сар мебаранд.

Адабиёт:

1. Алиева З., Муқимов Р., Саймолик П. Мачити сангин. // Гиссарский заповедник и его архитектурные памятники. – Душанбе, 1993. – С.45.
2. Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули микротопонимияи минтақаи Кӯлоб. – Душанбе, 1995. – С.82-110.
3. Бартольд В.В. Чаганиан. // Соч., Т. III. – М., 1965. – С.558-559.
4. Бартольд В.В. Гиссар (Хисар). // Соч., – Т. III. – М., 1965. – С.401.
5. Ёқубов Ю. Шумон. // ЭСТ. – Душанбе, 1988. – Ҷ.8. – С.164.
6. Лившиц В. Согдийские слова в таджикском языке. – Душанбе, 1967. – 68 с.
7. Мирхонд. «Равзат-ус-сафо». – Техрон, 1961. – Ҷ. VI. – С.10.
8. Маҳмуд ини Валӣ. Баҳр-ул-асрор / Дар зери таҳияи Б.А. Аҳмадов. – Тошканд, «Фан», 1977. – С. 411-412.
9. Олимҷони Муҳаммадҷон. Баррасиҳо дар номашиносии тоҷик. – Душанбе, 2004. – С.19.
10. Раҳмон Э. Суханронӣ ба муносибати 3000-солагии маданияти Ҳисор. АМИТ «Ховар», 27.10.2015.
11. Тошев А. Ҳисор. // ЭСТ. – Душанбе, 1988. – Ҷ.8. – С.397.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М., СЭ, 1969. – Ҷ.1. – 908с. Ҷ.2. – 910 с.
13. Фрай Р. Мероси Осиёи Марказӣ. Аз замони бостон то истилои туркҳо. – Душанбе, 2000. – С.123.
14. Хоча Муҳаммад Мирзо. Ҳафт иқлим. – Техрон, қисми II. – С.94.
15. Ҳомидов Д. Топонимияи водии Кешрӯд. – Душанбе, 2014. – 164 с.
16. Шарофуддинов С. Инъикоси таърихи Ҳисор дар осори таърихӣ // Ҳисор – дар массири таърих. – Душанбе: Маориф, 2015. – С.56-60.
17. Чағонӣён. // ЭСТ. – Душанбе, 1988. – Ҷ.8. – С.63.

ТДУ: 82. 0 -3121

**ФРАЗЕОЛОГИЗМҲО
БО ПЕШОЯНДҲОИ
АСЛӢ ДАР
ЗАБОНИ ТОЧИКӢ**

Раҳимова Ҳамроза,
*муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии
забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии
омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни*

**УСТОЙЧИВИЕ
ПРЕДЛОЖНЫЕ ВЫРАЖЕНИЕ В
ТАДЖИКСКОМ
ЯЗЫКЕ И ИХ АНАЛОГИЯ В
РУССКОМ**

Рахимова Хамроза,
*старший преподаватель кафедры
таджикского языка Таджикского
государственного педагогического
университета имени С. Аини*

**STABILITY OF PROSPECTIVE
EXPRESSIONS IN THE TAJIK
LANGUAGE AND THEIR
ANALOGY IN RUSSIAN**

Rahimova Hamroza,
*senior teacher of the Tajik language department
of the Tajik State Pedagogical University
named after S. Aini*

Аннотатсия

Дар мақола кӯшиш ба он ба харҷ дода шудааст, ки дар бораи як навъи воҳиди фразеологӣ - ифодаҳои устувори пешояндӣ изҳори ақида карда шавад. Пешояндҳо бо вучуди маҳрумӣ аз маъноӣ луғавӣ худ, дорои маъноҳои зиёди грамматикӣ мебошанд, ки дар мақола доир ба ин хусусияти онҳо дахл карда шудааст. Масалан, дорои маъноӣ замон, макон, тайнот будани пешояндҳои «аз», «дар» бо мисолҳо таъкид шудааст. Илова бар ин, аҳамият пешояндҳо дар муқоиса бо шаш падеж-и русӣ бо мисолҳо равшан нишон дода шудааст. Дар таркиби ибораҳои фразеологӣ омадани пешояндҳои аслӣ дар забони тоҷикӣ маъмул аст. Баъзан аксар пешояндҳо ба забони русӣ тарҷума шудаанд, ки ин ба талаботи мақола мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: *фразеология, воҳид, ибора, пешоянд, маъноӣ аслӣ, грамматика, забон, тоҷикӣ, русӣ.*

Аннотация

В статье авторы охарактеризовали вид устойчивых предложных фразеологических единиц. Несмотря на то, что предлоги лишены лексического значения, имеют несколько грамматических функций и в статье об этом подробно говорится. Например, предлоги «аз», «дар» имеют значение времени, место и наставления. В добавление к этому, грамматические значения таджикских предлогов сравниваются с шестью падежами русского языка. Отмечается, что в таджикском языке употребление предлогов в составе фразеологических оборотов широко применяется. В статье в некоторых ситуациях предлоги переведены на русском языке и это соответствует требованию статьи.

Ключевые слова: *фразеология, единица, словосочетание, предлог, прямое значение, грамматика, язык, таджикский, русский.*

Annotation

In the article, the authors characterized the type of stable prepositional phraseological units. Despite the fact that prepositions are devoid of lexical meaning, they have several grammatical functions and the article talks about this in detail. For example, the prepositions «аз», «gift» have the meaning of time, place and instruction. In addition to this, the grammatical meanings of Tajik prepositions will be equal to the sixth cases of the Russian language. It is noted that in the Tajik language the use of prepositions in phraseological phrases is widely used. In the article, in some situations, prepositions are translated into Russian and this corresponds to the requirement of the article.

Keywords: *phraseology, unit, phrase, preposition, direct meaning, grammar, language, Tajik, Russian.*

Таркиби луғавии забони тоҷикӣ на танҳо аз калима ва ибораҳои устувори маҷозӣ бой ва ғанӣ аст, балки як навъи ифодаҳои дигари устувор мавҷуданд, ки мо аз онҳо ба таври васеъ кор мегирем, яъне ин гуна ифодаҳо дар нутқи хаттӣ ва шифоҳии мо сари ҳар қадам вомерхӯранд. Таркиби ин ифодаҳо устувор буда, аз такрори як калима ва воситаҳои грамматикӣ, аз ҷумла алоқаи пешояндӣ иборат мебошад.

Дарвоқеъ, пешояндҳо (*предлоги*) – и забони тоҷикӣ ҳарчанд аз маъноӣ луғавӣ маҳрум бошанд ҳам, қудрати зиёди ифода кардани маъноҳои грамматикӣ ва шумораи онҳо зиёд набошад ҳам, (аз, ба, барои, бе, бо, дар, то) ҳар яке метавонад, якҷанд маъноӣ грамматикӣ дошта бошад. Масалан, пешоянди «ба» - «дар» – в, на, «аз» – из, «то»- до, «барои» – для, «бо» – с «бе»- без, «ҷуз» – кроме и т. д.

Аҳамияти дигари ин пешояндҳо боз дар он зоҳир мегардад, ки онҳо муодили падежҳои забони русӣ ба шумор мераванд, яъне забони тоҷикӣ, ки аз падежҳо ори аст, он тобиши маъноӣ, ки дар забони русӣ тавассути падежҳо ифода меёбад, дар забони тоҷикӣ бо пешояндҳо ифода мегардад.

Таркиби ин ифодаҳои устувор пешояндӣ, чи тавре, ки аз унвони мавзӯи баҳси мо бар меояд, бо ёрии шакл ғифта, дар ташкил ва шаклгирии воҳидҳои фразеологӣ нақши махсус доранд. Пеш аз он, ки ба масъалаи асосӣ дахл намоем, бояд гуфт, ки миқдори пешояндҳои асли дар забони тоҷикӣ он қадар зиёд нест. Шумораи онҳо аслан 8-тараф ташкил медиҳад. (**аз, ба, бе, бо барои, дар (андар), то, ҷуз**). Ин пешояндҳо аз маъноӣ луғавӣ маҳрум бошанд ҳам, дорои маъноҳои зиёди грамматикӣ ва тобишоти маъноӣ мебошанд. Баъзан як пешоянд ду-се ва ҳатто аз ин ҳам зиёд маъноӣ грамматикӣ ва тобиши маъноӣ дорад. Масалан, пешоянди «аз» тобишҳои маъноӣ **замон** (*аз порсол, аз шаб, аз пагоҳӣ аз дирӯз, пеш аз мелод ва ӯ.*), **макон** (*аз шарқ, аз боло, аз поён, аз қафо*), **таинот** (*аз ту мепурсам, аз Мурод мегирӣ*), **соҳибият** (*аз модар, аз муаллим*); **аз ҷизе сохтани ашӯ**: *аз ҷӯб аз матоъ, аз нӯлод, аз хок ва ғ.* Ҳамин тавр, пешояндҳои дигар низ дорои тобишҳои маъноӣ зиёде буда метавонанд. Пешоянди «бо» тобиши маъноӣ ҳамроҳӣ восита ва ҳолати иҷроӣ амал (*бо бародар, бо модар; бо табар, бо сӯзан, бо ришта, бо каланд; бо хушнудӣ, бо тантана, бо таунат, бо қавоқи овезон ва ғ.*) Ҳамин тавр, тобишҳои пешояндҳои дигарро низ дида мебароем. Пешоянди «дар»- **макон** (*дар саҳро, дар хона, дар кӯча*)- замонро ифода мекунад: (*дар шаб, дар субҳ, дар беғоҳӣ, дар замони амирӣ* ва ғ.) **таинот**: *дар ту, дар вай, ҳодисаву воқеа*: (*дар ҷанг, дар инқилоб, дар шӯриши мусаллаҳона, дар майдони набард* ва ғ.).

Албатта, дигар пешояндҳо низ дорои қобилияти ифодакунии ҷунин тобишҳои маъноӣ мебошанд, ки номбар кардани ҳамаи онҳоро ҷои намешуморем.

Аҳамияти пешояндҳо бо ифода карда тавонистани тобишҳои гунгуни маъноӣ маҳдуд намешавад. Дар сохтани таркибу ибора ва ҷумла пешояндҳо вазифаҳои мухталифро бар дӯш доранд. Ба ибораи дигар, пешояндҳо аз серистеъмолтарин воҳидҳои забонӣ ба шумор мераванд.

Масалан, дар шаклҳои фразеологӣ зерин мо мавқеи пешояндҳоро мушоҳида карда метавонем:

«аз гул баромадан» – замони ҷавонӣ гузаштан.

«ба гузашта салавот» – гузаштара ба хотир наовардан

«ангушт дар даҳон» – таассуф, афсӯс хӯрдан.

«арзон бе иллат нест» – моли арзон беайб нест.

«ба арши аъло баровардан» – аз ҳад зиёд таъриф кардан.

«арғамчинро аз миён буридан» – қатъи муносибатҳои дӯстӣ.

«дақиқа ба дақиқа» – мунтазам

«лаҳза ба лаҳза» – беист, доим

«дақиқа ба дақиқа» – мунтазам

«рӯз то рӯз» – день ото дня, с каждым днём

«сол то сол» – из года в год, с каждым годом

«дил ба даст овардан» – касеро ба худ наздик кардан

Мавзуи баҳс дар мақолаи мазкур воҳидҳои устувори забоние мебошад, ки тавассути ана ҳамин воҳидҳои забонӣ, яъне пешояндҳо шакл гирифтанд ва бар шумули ин воҳидҳои устувор дар навбати аввал агар воҳидҳои фразеологӣ шомил дониста шаванд, ки чузъҳояшон тағйирнопазиранд, дуҷум зарбулмасалҳоро дохил кардан мумкин аст. Чунки зарбулмасалҳо низ баъзан ин хосиятро доранд, яъне устуворанд, ки инро дар мақола зимни овардани мисолҳо мушоҳида хоҳем кард.

Воҳидҳои фразеологӣ аз зарбулмасалу мақолҳо дида хосияти бештари устуворӣ доранд. Масалан, таркибҳои устувори «дар айни ҳол» (яъне худи ҳозир), ва шакли дигари ин ифода «дар айни замон» буда метавонад, «дар акси ҳол» (баръакс) нисбатан устувор мебошанд. Агар дар «дар айни ҳол» ба замон далолат намояд, «дар акси ҳол» муодили лексемаи «вагарна» ба шумор меравад ва баъзан ба ҷойи он вожаи «набошад» истифода бурда мешавад [4, 16]

Воҳидҳои устувори

«аз боло ҳазар» (даъват ба эҳтиёткорӣ), остерегаться, избегать

«аз карда пушаймон» (пушаймонӣ суд надорад),

«аз ту ҳаракат, аз Худо баракат» (даъват ба фаъол будан),

«аз нек шафоат, аз бад касофат» (некро неку бадро бад расад),

«аз карнайҷӣ як пуф» (таваккал кардан) муродифи ин зарбулмасал

шакли «шавад обӣ, нашавад лалмӣ» аст,

«аз худат намонӣ» (ба умеди касе ё чизе нашудан),

«аз девори қач ҳазар» (даъват ба эҳтиёткорӣ) ва ғ. чи тавре ки дида мешавад, ин воҳидҳои устувори ғавқ бо ёрии пешоянди аслии «аз» сохта шудаанд ва пешоянд чун воситаи алоқа, таинотро ифода кардааст ва бидуни он маънои зарбулмасал аз байн меравад, яъне дар шаклгирии ин воҳидҳои мазмунан муҳими забонӣ нақши калонро мебозад. Дар зарбулмасалҳо пешоянди «аз» метавонад дар байн истифода шавад:

Тир аз камон ҷаст – ҷаст,

Мурғ аз қафас рафт – рафт.

Дар ин зарбулмасал сухан дар бораи беҳуда сарф насохтани вақт ё имконияти дар дастбуда меравад, ки дар забони тоҷикӣ муодилҳои зиёде дошта метавонад. Масалан, «вақт рафт, нақд рафт», яке аз муодилҳои барҷастаи он ба шумор меравад. Ин зарбулмасалҳо бо зарбулмасали зерин қаробати маъноӣ дорад:

Вақти аз дастрафта боз ба даст наояд.

Муодили мутлақи пешоянди «аз» шакли дигари он «зи» ба шумор меравад ва ин шаклро мо бештар дар назм воҷеҳурем, масалан, Фирдавсӣ чунин мефармояд:

Маро орзу чехраи Рустам аст,

Зи нодиданиш ҷони ман пургам аст [5, 291].

Ва дар ин мисол «зи» ба сарчашмаи амал ва сабаб далолат мекунад. Як далели серистеъмол будани пешояндҳо дар нутқ ин аст, ки мо байтеро бидуни истифодаи пешояндҳо пайдо кардан қариб имкони надорад. Инак чанд байтеро аз Шоҳнома ба ҳайси мисол аз Шоҳнома овардан мувофиқи мақсад аст.

Бизад чангу бардошташ нарраиш,

Ба гардан бароварду афканд зер [2, 82].

Хирадманд, к-аз дур дарё бидид,

Карона на пайдову бун нопадид [1, 34].

Ба ранҷ асту бо ранҷ ном асту ганҷ,

Ҳамоно, ки номат барояд зи ранҷ [3, 290].

Чӣ тавре ки дида мешавад, ҳатто дар як байт барои ифодаи тобишҳои гуногуни маъноӣ зиёда аз ду пешоянд истифода мешавад.

Ҳамин тавр, пешоянди дигаре, ки дар таркиби воҳидҳои устувори пешояндӣ меояд, «дар» аст:

- «дар деги калон пухтан» – обутобёфта, таҷриба ҳосил кардан
- «дар дил армон намондан» – ба мақсад расидан (*достич цели*)
- «дар дил ғубор намондан» – яъне чизи дар дилбударо гуфтан
- «дар дил гап доштан» – гуфтани чизеро мақсад доштан
- «дар дил гирифттан» – кина варзидан
- «дар дил дард доштан» – аз чизе малол будан
- «дар дил гузаштан» – худ ба худ фикр кардан
- «дар дил чирк доштан» – бадандеш будан [4, 338-400].

Чи тавре, ки дида мешавад ҳамаи мисолҳои овардашуд бо вожаи «дил» алоқаманданд ва бо ин вожа садҳо воҳиди устувори дигарро бо пешоянд ва бидуни онҳо пайдо кардан мумкин аст:

- «дил кафондан» – сухани мехостагиро чуръат карда гуфтан.
- «дил додан» – ошиқ шудан.
- «дил бохтан» – гирифтори ишқи касе шудан.
- «дил қалб будан» – нияти бад доштани касе.
- «ба дил нагунҷидан» – касе ё чизеро писанд накардан.
- «аз дил гузаштан» – ҳаёл кардан, тахмин кардан.
- «дил хун кардан» – фикр кардан, аз фикре ғамгин будан.
- «дил шикастан» – ноумед шудан.
- «дил хунук кардан» – бад дидан.
- «аз дил шустан» – аз баҳри касе ё чизе гузаштан.
- «аз дилу чон» – бо мамнуният чизеро қабул кардан [4, 392-400].

Яъне, дар забони тоҷикӣ калимаҳои аслан тоҷикие мавҷуданд, ки аз сабаби сермаъно будани худ ба вазифа ва маъноҳои гуногун омада метавонанд мо дар ҷаҳди дар бораи пешояндҳо ва калимаҳои сермаъно инчунин мавқеи онҳо дар маънофарӣ истода гузаштем. Ин қатрае аз баҳр аст дар нисбати имкониятҳои калимаҳои сермаъно, чунки аксари калимаҳои аслан худии таркиби луғавии забони тоҷикӣ дорои чунин хусусият мебошанд.

Дар таркиби ибора ва воҳидҳои устувори фразеологӣ калимаҳои «даст», «пой», «пушт», «сар» ва узвҳои дарунии инсон «гурда», «чигар» ва ғ. дар баробари пешояндҳо ба мушоҳида мерасанд. Якчанд намуна бо вожаи «даст»:

- дасти замона – ҷавр, бедод, тааддӣ, ситам.
- як даст либос – як сару по либос (*аз каллапӯши то пойафзол*).
- дасти рост – шахси надикӯ боваринок. (*близкий человек*)
- зери даст – дар итоати касе қарор доштан. (*под рукой*)
- дасти кӯтоҳ – кӯтоҳдастӣ, нотагонӣ, очизӣ.
- даст кашидан – аз коре худро бар канор гирифттан
- даст гирифттан – кумак, ёрӣ расондан
- даст доштани – дар коре (*аслан хиёнат*) иштирок доштан
- даст ёфттан – ба чизе, ба муваффақият соҳиб шудан
- даст кофттан – бидуни иҷозат ба чизи касе, ки мамнуъ аст, даст расондан
- даст мондан – имзо кардан
- даст расидан – вақт доштан, фурсат ёфттан барои иҷрои коре:
- даст ба сар хоридан нарасидан – бисёр банд будан, вақт надоштан
- дасти бегона ба миён даромадан – даҳолати шахси бегона дар коре
- дасти ёрӣ додан (дароз кардан) – ёрдам расондан
- дасти тамаъ дароз кардан – тамаъкорӣ кардан, аз рӯи ҳирсу оз муносибат кардан бо

касе;

дасту дил шустан – дилхунук шудан аз чизе ё касе, майлу рағбат ё меҳру дилбастагиро гум кардан нисбат ба чизе ё касе;

дасту по гум кардан – чӣ кор карданро надониста мондан, саросема шудан, инони ихтиёрро аз даст (*растеряться*)

Адабиёт:

1. Александров И.А. Школьный русско-таджикский фразеологический Словарь. – Душанбе: Маориф, 1984.
2. Мачидов Ҳ. Фразеологияи забон ҳозираи тоҷик. Дастури таълимӣ Душанбе: 1982.
3. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. – М.: изд. Наука, 1981.
4. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ. I. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963.
5. Фирдавсӣ А. Шохнома. Ҷ. 4. – Душанбе: Адиб, 1988.
6. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ. II. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1964.
7. Фозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ, қисми 3 – Душанбе: Нашриёти «Камол», 2014.
8. Хушенова С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. – Душанбе: Дониш, 1971.

ТДУ: 809. 155. 0

**ТАҲҚИҚИ ЛУҒАВИЮ
МАЪНОӢ ВА ГРАММАТИКИИ
КАЛИМАИ «БОДА» ДАР ҒАЗАЛИЁТИ
ИМЛОИ БУХОРОӢ**

Толибов Аҳлиддин,
унвонҷӯи кафедраи назария ва амалияи
забониносии ДДОТ
ба номи С.Айнӣ

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКО И
ГРАММАТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ
СЛОВА «БОДА» В ГАЗАЛЕ
ИМЛОИ БУХОРОИ**

Толибов Аҳлиддин,
соискатель кафедры теории и
практики языкознания
ТГПУ имени Садриддина Айнӣ

**LEXICAL-SEMANTICAL AND
GRAMMATICAL STUDY OF THE
WORD «BODA» IN THE GHAZAL OF
IMLOI BUKHOROI**

Tolibov Ahliddin,
applicant for the Department of Theory
and Practice of Linguistics
TSPU named after Sadriddin Aini

Аннотатсия

Дар мақолаи мазкур муаллиф мақоми муҳим доштани нақши як калимаро дар ташаккули мавзӯ, ғояи эҷодӣ, ҷаҳонбинӣ, сабки хоссаи эҷодӣ тавассути вожаи «бода» дар ашъори намояндаи адабиёти охири асри XVII ва аввали асри XVIII-и тоҷик Имлои Бухороӣ таҳқиқ намудааст. Қайд карда мешавад, ки калимаи *бода* ва муродифоти он – *май*, *шароб*, *саҳбо* дар матни ғазалиёти сершумори шоир ба таври фаровон истеъмол ёфта, ба маънои аслии луғавӣ ва маҷозӣ корбаст гардида, ҷиҳати инъикоси мақсадҳои услубии ӯ нақши муҳим бозидаанд. Масъалаи бодаву майгусорӣ ва мафҳуму истилоҳоти марбут ба онҳо дар адабиёти тоҷик дар осори адибони аҳли тасаввуф бо истифода аз методҳои тадқиқоти илми адабиётшиносӣ (Х.Мирзозода, М.Ансор, Ш.Исрофилниё ва диг.) мавриди омӯзиш қарор гирифтааст, вале чун мавзӯи ҷудогонаи илмӣ дар забониносии тоҷик таҳқиқ наёфтааст.

Бода ва муродифи он – *май* аз ҷиҳати этимологӣ тоҷикиасл буда, *шароб* ва *саҳбо* ба забони арабӣ мансуб мебошанд. Ҳар ҷаҳори онҳо ба услуби забони адабию китобӣ тааллуқ дошта, дар забони ашъори Имло калимаҳои *май*, *бода* ва *шароб* унсурҳои луғавии нисбатан серистеъмол, вале *саҳбо* камистеъмол мебошад. Калимаи *бода* ва муродифҳои он дар жанрҳои гуногуни адабӣ – ғазал, рубоӣ ва маснавӣ чун образи бадеӣ хизмат кардаанд.

Таъкид карда мешавад, ки калимаи *бода* дар сохтани калимаҳои мураккаби тобеи субстантивӣ ва мураккаби тобеи омехта, дар созмон додани ибораҳои маҷозӣ ё фразеологӣ, ки асосан барои ифодаи мафҳумҳои ирфонӣ ба кор рафтаанд, нақши муҳим доштааст. Дар эҷодиёти Имло тавассути вожаи *бода* бештар аз 20 ибораи маҷозӣ сохта шудааст, ки бештарини онҳо хусусияти тасаввуфию ирфонӣ доранд.

Омӯзиши чунин паҳлуҳои луғавию маъноии калимаҳо дар робита ба маводи осори ин ё он намояндаи давраи мушаххаси таърихи адабиёти тоҷик аз як ҷиҳат барои муайян намудани вазъи рушди таркиби луғавии забонамон мусоидат намояд, аз тарафи дигар, имконият медиҳад, ки таҳаввулоти маъноии вожаҳо ба воситаи маънои маҷозӣ (истиоравӣ, киноявӣ, ташбеҳӣ) ва маънои истилоҳӣ касб намудани унсурҳои лексикӣ забон низ нишон дода шаванд.

Калидвожаҳо: *бода*, *маънои асли*, *маънои маҷозӣ*, *маънои истилоҳӣ*, *лексикаи орифона*, *муродифҳо*, *қатори муродифӣ*, *муқобилгузорӣ*, *таҷаллӣ*, *образы бадеӣ*, *калимаҳои аслан тоҷикӣ*, *калимаҳои иқтибосии арабӣ*, *калимаҳои мураккаби тобеъ*, *калимаҳои мураккаби омехта*, *ибораҳои маҷозӣ*.

Аннотация

В данной статье автор исследовал важную роль одного слова в формировании темы, творческой идеи, мировоззрения, творческого стиля через слово «бода» в стихотворениях представителей литературы конца XVII и начала XVIII веков. Таджик Имло Бухарай. Отмечается, что слово «бода» и его синонимы - вино, вино, саббо широко употребляются в тексте многочисленных газелей поэта, употребляются в прямом и переносном смысле, играют важную роль в отражении его стилистических целей. Проблема бода и мигусори и родственных им понятий и терминов в таджикской литературе изучалась в произведениях суфийских писателей с использованием исследовательских методов литературоведения (Х. Мирзозода, М. Ансор, Ш. Исрофильниё и др.), но как отдельная научная тема, не исследованная в таджикском языкознании.

Бода и его синоним - вино этимологически таджикские, тогда как вино и саббо относятся к арабскому языку. Все четыре из них относятся к литературно-литературному языковому стилю, причем в языке поэзии Имло слова май, бода и вино являются сравнительно часто употребляемыми словарными элементами, а вот саббо употребляется редко. Слово бода и его синонимы служили художественным образом в различных литературных жанрах - газели, рубаи и маснави.

Подчеркивается, что слово «бода» сыграло важную роль в создании сложных сослагательных и сложных сослагательных слов, в организации метафорических или фразеологических выражений, которые использовались преимущественно для выражения мистических понятий. В творчестве Имло с использованием слова бода создано более 20 метафорических фраз, большинство из которых имеют мистический и мистический характер.

Изучение подобных лексико-семантических аспектов слов применительно к произведениям того или иного представителя конкретного периода истории таджикской литературы, с одной стороны, помогает определить состояние развития лексического состава нашего языка. С другой стороны, оно позволяет эволюцию значения слов через метафорическое значение (метафорическое, саркастическое, сравнение) и должно быть также показано приобретение значения термина лексическими элементами языка.

Ключевые слова: бода, буквальное значение, переносное значение, значение термина, лексика Орифа, синонимы, синонимический ряд, сопоставление, интерпретация, художественный образ, исконно таджикские слова, арабские кавычки, подчинительные сложные слова, сложные сложные слова, метафорические выражения.

Annotation

In this article, the author investigated the important role of one word in the formation of the theme, creative idea, worldview, creative style through the word «boda» in the poems of the representative of literature of the late XVII and early XVIII centuries of Tajik Imlo Bukharai. It is noted that the word «boda» and its synonyms - wine, wine, sabbo are widely used in the text of the poet's numerous ghazals, are used in the literal and figurative sense, and play an important role in reflecting his stylistic goals. The issue of boda and migusori and related concepts and terms in Tajik literature has been studied in the works of Sufi writers using the research methods of literary science (Kh. Mirzozoda, M. Ansor, Sh. Isrofilniyo, etc.), but as a separate scientific topic. has not been investigated in Tajik linguistics.

Boda and its synonym - wine are etymologically Tajik, while wine and sahbbo belong to the Arabic language. All four of them belong to the literary and literary language style, and in the language of Imlo's poetry, the words may, boda and wine are relatively frequently used vocabulary elements, but sahbbo is rarely used. The word boda and its synonyms have served as an artistic image in various literary genres - ghazal, rubai and masnavi.

It is emphasized that the word «boda» played an important role in the creation of complex subjunctive and complex subjunctive words, in the organization of metaphorical or phraseological expressions, which were mainly used to express mystical concepts. In Imlo's

work, more than 20 metaphorical phrases were created using the word *boda*, most of which have a mystical and mystical character.

The study of such lexical and semantic aspects of words in relation to the works of this or that representative of a specific period of the history of Tajik literature, on the one hand, helps to determine the state of development of the lexical composition of our language, on the other hand, it allows the evolution of the meaning of words through metaphorical meaning (metaphorical, sarcastic, simile) and the acquisition of the term meaning of the lexical elements of the language should also be shown.

Keywords: *boda*, literal meaning, figurative meaning, term meaning, Orif vocabulary, synonyms, synonym series, juxtaposition, interpretation, artistic image, originally Tajik words, Arabic quoted words, subordinate compound words, compound compound words, metaphorical expressions.

Баррасии луғавию маъноии як калима дар асоси маводи осори бадеӣ маъноии онро дорад, ки нақши калимаҳо дар ташаккул ва таҳаввули мавзӯ ва ғояи асари бадеӣ бағоят калон аст. Дар осори адибони аҳли ирфон ва шоирони риндмашраб калимаҳои *бодаву май* мақоми муҳим дошта, онҳо барои ифодаи ҷаҳонбинӣ ва маслаки онҳо заминаи устувор гардидаанд. Адабиётшинос Ш.Исрофилниё ба таҳқиқи ҳамин масъала бо истифода аз роҳи усулҳои илмӣ адабиётшиносӣ дар асоси маводи ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ муваффақ шуда, дар ин бобат рисолаеро бо унвони «Тасвири *май* дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ» [5] ба таърифи расонидааст. Калимаву истилоҳот ва таркиботи хусусияти фалсафӣ, динию ирфонӣ ва адабию бадеӣ дошта дар баъзе рисолату интишороти муҳаққиқони соҳаҳои мазкур то ҷое мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аммо ин мавзӯ аз лиҳози талаботи илми забоншиносӣ дар сатҳи зарурӣ баррасӣ нагардидааст.

Имлои Бухорой «дар шумори шоирони ориф ва риндмашраб қарор мегирад, ки дар саҳттарин вазъияти иқтисодӣ ва сиёсии ба сари мардуми Мовароуннаҳр омада умр ба сар бурдаанд» [3, с.4]. Дар ашъори ӯ бо теъдоди зиёди калимаҳо дучор омадан мумкин аст, ки онҳо бо хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва услубии худ фарқ карда меистанд ва барои инъикоси руҳи замон, вазъи иҷтимоию фарҳангии мардум, барои тасвири ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ, сохту тартиботи ҷамъиятӣ ва урфу одатҳои гузаштаву мавҷудаи давраи зиндагии адиб муҳиманд. Лексикаи орифонаи ғазалиёти шоир ба хусусиятҳои полисемӣ (сермаъно) ва моносемӣ (якмаъно) молик буда, як бахши калони онҳоро вожаҳои адабию китобиро ташкил медиҳанд. Н.Маъсумӣ дар тавсифи ин қабил унсурҳои луғавӣ чунин нигоштааст: «...онҳо ҳамчун як гурӯҳи махсуси калимаҳои «муътадил» (нейтралӣ) аз луғату терминҳои куҳнашуда ва таърихӣ фарқ мекунанд; дар забони зиндаи гуфтугӯӣ қор фармуда намешаванд ва дар забони адабии нормативӣ низ камистеъмол мебошанд, аз ин ҷиҳат аз калимаҳои умумистеъмолӣ ҳам фарқ карда меистанд» [9, с.81]. Агар аз рӯи чунин талабот ба вожаҳои хусусияти риндӣ орифона доштаи осори Имло дар мисоли як унсури луғавӣ – *бода* назар афканем, пӯшида нест, ки он баромади тоҷикӣ дошта, дар нутқи гуфтугӯӣ унсури ғаъл ба ҳисоб намеравад; аз як тараф, дар забони адабӣ чун унсури муқаррарии забон ба қор рафта бошад, аз тарафи дигар, дар гузашта ҳамчун истилоҳ ва ё калимаи маҳдудистеъмол дар ду соҳа: а) истеҳсолоти хоҷагии халқ (истилоҳи соҳаи шаробпазӣ); б) ҳамчун образи бадеӣ бо истифода аз санъатҳои бадеӣ: ташбеҳ, истиора, киноя роиҷ будааст. Ҳар ду паҳлуи маъноии он дар ғазалҳои шоир ба таври фаровон истеъмол ёфтааст. Дар баробари ин, паҳлуи сеюми маъноии калимаи бодаро низ қайд кардан муҳим аст, ки он бо хусусияти истилоҳӣ касб кардани ин вожа марбут мебошад. Аҳли тасаввуф бисёр орзуву омол ва андешаҳои худро ба таври ошкоро дар муносибат ба синфи ҳоким баён карда наметавонистанд, бинобар ин, ҳадафҳои худро ба таври пардапӯшона бо истифода аз рамзҳои душворфаҳм баён менамуданд.

Қайд кардан ҷои асосӣ аст, ки дар эҷодиёти Имло вожаи *бода* қобилияти сермаъноӣ зоҳир намуда, синонимҳои зиёд дорад, унсури ғаълои калимасоз мебошад ва дар сохтани таркибу ибора ва ҷумлаҳои фразеологӣ зиёд ба қор рафтааст.

Аз ашъораш бармеояд, ки ӯ шоири ориф ва зоҳиди риндмаслак аст ва риндию боданӯшии рамзиро аз зухди хунуки баъзе пуштибонони дин бартар мешуморад:

*Имло, даро ба ҳалқаи риндону бода нӯш,
Зухди хунук кучост, шавад дилтисанди мо [3, с.13].*

1. Мафҳуми калимаи «бода» дар ғазалиёти Имло. *Бода* вожаи тоҷикиасл буда, дар фарҳангномаҳо ба маънии «май, шароб, маҳсусан шаробе, ки нав аз хум гирифта шуда бошад», тафсир ёфтааст [13, с.190]. *Бода* маҳсули туршшавии афшураи ангур мебошад, ки раванди он ба ҷӯшидани моеъ шабеҳ аст. Ҳар қадар кӯҳна бошад, қуввату иқтидори он ҳамон қадар зиёд мешавад. Ин вожа дар шакли решагии сохтори содаи морфологӣ ҳамчун калимаи исмӣ дар 20 ҳолат дар ашъори Имло мавриди истеъмол қарор гирифтааст. Вожаи мазкур ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ истифода шудааст. *Бода* дар натиҷаи ҷӯшидан мепазад ва он чун объекти ташбеҳ дар ғазалиёти Имло ба кор рафтааст. Дар ин байт зухуроти *ҷӯшидани бода* бо вожаи *хомкорон* (ашхоси камҳаракат, сустфаъолият, ноухдабаро; одамони аз ҷиҳати зеҳнӣ ғоявӣ нопухта) муқобил гузошта шудааст:

*Хомкоронро набошад баҳра аз ишқи бутон,
Дар ҳаёли ёр ҳамчун бода мечӯшем мо [3, с.116].*

Имло зери мафҳуми *чун бода ҷӯшидан* серҳаракатӣ ва пухтакориро дар назар дорад, ки он бо рафтори мардуми ноқораву танбал ва хомкор тазодро ба вучуд овардааст. Вазъияти бо ҳам муқобил гузошта шудани «хомии зоҳиди зоҳиран серқори айбҷӯ бо ҳислати риндону озодпешагон, ки бода нӯшидан чун рамз аз ҷумлаи кирдори хосаи онҳост, дар ин мисол мушоҳида карда мешавад:

*Эй зоҳиди афсурда, ибодат кунӣ сад сол,
То бода нанӯшиӣ, ҳамагӣ кори ту хом аст [3, с.225].*

Калимаи *бода* дар бештарини мавридҳо дар ашъори Имло ба маънои маҷозӣ-рамзӣ корбаст гардида, моҳиятан бо истилоҳоти аҳли тасаввуф: «ишқу муҳаббат» ва «меҳр» наздикмаъно мебошад, ки ғараз аз он ишқи илоҳист, ки бар байти зерин ин мафҳумро ибораи *бодаи ишқ* хеле бамаврид ин маъниро ифода намудааст:

*Имло, бинӯш бода, андеша аз ҷазо чист?
Бо масти бодаи ишқ кори сақар ҳаром аст [3, с.232].*

Дар ҷойи дигар *бода* бо вожаи таъбири *гавҳари мақсуд* – саъйу кӯшиши суфӣ, дарвеш ва ё аҳли тасаввуф барои расидан ба дараҷаи муайян муносибати наздикмаъноӣ пайдо намудааст:

*Бидеҳ бода, ки, Имло, ман ёфтам гавҳари мақсуд,
Зиёратгоҳ ҳамчун Кабба кун бутхонаи моро [3, с.142].*

2. Муродифҳои калимаи «бода». *Бода* бо унсурҳои тоҷикиасли *май* ва калимаҳои иқтибосии арабии *шароб, саҳбо*, ки ҳар ҷаҳор аз лиҳози сабк ба услуби адабии китобӣ тааллуқ доранд, дар муносибати ҳаммаъноӣ қарор дошта, як силсилаи синонимиро ташкил додаанд. Калимаҳои *май* – *бода*, ки баромади тоҷикӣ доранд ва вожаи иқтибосии арабии *шароб* дар забони адабӣ унсурҳои луғавӣ серистеъмол, вале вожаи арабиасли *саҳбо* (шароби ангурии моил ба сурхӣ, майи сурхтоб) нисбатан камистеъмол маҳсуб меёбад. Таъкид кардан ҷоиз аст, ки дар ҳолати луғавӣ вожаи *бода* дар ашъори Имло 20 маротиба, калимаи *май* – 29 маротиба, *шароб* – 7 маротиба ва *саҳбо* – 4 маротиба истеъмол ёфтаанд. Дар забони адабии муосир муродифи русии онҳо *вино*, ки бештар аз ангур тайёр карда мешавад ва қувватнокии он аз ҳисоби ғоизи спирт дар таркиби ин нӯшокӣ муқаррар карда мешавад, роиҷ мебошад, вале араку конякро, ки дар замони муосир мафҳумҳои хеле маъмул маҳсуб меёбанд, ба ин гурӯҳ ҳамроҳ намекунанд. Маълумоти дигар оид ба муродифоти калимаи «бода» дар ҷадвали №1 дода шудааст: Серистеъмол будани вожаи *май*ро ба назар гирифта онро дар қатори синонимии мазкур сарсилсила номидан мумкин аст: *май* – *бода* – *шароб* – *саҳбо*.

№	Калима	Микдор	Муродифҳо	Маънои луғавӣ
1	Май (тоҷ.)	29	шароб, бода, саҳбо	1.бода, шароб; 2.мач.: пиёлаи шароб, қадахи шароб (ФЗТ, 623).
2	Бода (тоҷ.)	20	май, шароб, саҳбо	бода – май, шароб, шаробе, ки нав аз хум гирифташуда (ФЗТ,190)
3	Шароб (ар.)	7	май, бода, саҳбо	1.май, бода, оби ангур; 2.нӯшидан (ФЗТ, 539).
4	Саҳбо (ар.)	4	шароби сурх, майи сурх	1.муаннаси сахаб; 2.шароби ангурии моил ба сурхӣ, майи сурхтоб; 3.пиёлаи шароб (ФЗТ, 225).

Чанд мисол оид ба қатори синонимӣ бо калимаи «бода»:

Май – шароб, бода; дар маънии аввалӣ шароби ангурӣ; ба маънии ишорӣ муҳаббати холис, ки ботини маҳбубро бо зоҳири ӯ яқранг созад; май – таҷаллиёти илоҳиро гӯянд; киноя аз ишқ; киноя аз таҷаллӣ, ки мучиби беҳудии солиқ аст; май – ғалабаи ишқ аст [8, с.159]:

Бизгар зи фикри ҳар ду ҷаҳон ҳамчу гирдбод,

Чун май зи шӯри ишқ ба худ ҳар нафас бичӯш [3, с.458].

Бода – май, шароб, махсусан шаробе, ки нав аз хум гирифта шуда бошад [13, с.190]; киноя аз муҳаббати холис; киноя аз таҷаллиёти илоҳиро гӯянд; киноя аз ишқ; бода ишора ба ғалабаи ишқ аст:

Зи бода мазраи ман об хӯрдааст шабу рӯз,

Равад зи ҳуш, ҳар он кас ки хӯрд донаи мо [3, с.112].

Шароб – бода, май; ғалабаи ишқро гӯянд ва ин махсуси комилон аст, дар ниҳояти сулук; киноя аз суқри муҳаббат ва ҷазбаи ишқ Ҳақ аст; дар ташбеҳ: ашки дидаи ошиқон:

Имло хӯрад зироати ишқ аз шароб,

Аз худ равад, касе, ки хӯрад обу нони ишқ [3, с.511].

Саҳбо – шароби ангурӣ; шаробе, ки моил ба сурхӣ бошад, вале дар луғат «шароби афшурда аз ангури сафедро гӯянд; аз рӯи истилоҳ муҳаббати муфратаи зотияро гӯянд; дар соҳати дарунӣ мурод аз он муҳаббат аст» [8, с.138]:

Ҳаргиз ҳаёли соғару саҳбо намекунам,

Беҳуд ба ёди он нигоҳи ҷодувонаам [3, с.575].

Калимаи **бода** аз лиҳози мантиқ бо як қатор унсурҳои луғавӣ робитаи ногуастани маъноӣ дорад: а) бо силсилаи синонимии **соғар, қадах, паймона, чом, ратл**, ки ифодагари мафҳуми зарфи боданӯшӣ маҳсуб меёбанд. Истилоҳи сабу дар фарҳанг ба маънои «кӯза, зарфи сафолӣ ё филизии обу шаробгирӣ» [13, с.166] маънӣ мешавад, аз ин ҷиҳат онро ба ин қатор шомил нанамудем:

Соғар – маънои зоҳирӣ: пиёлаи шаробхӯрӣ, чом, қадах; маънои ботинӣ: аҳли тасаввуф онро ба дили ориф ташбеҳ кардаанд, ки анвори ғайбӣ дар он мушоҳида шавад; хумхона, майхона ва майкада низ гӯянд; ҳамчунин суқр (мастӣ) ва шавқ (майл, ҳавас, рағбати бисёр, нафс)-ро низ аз соғар ирода кардаанд; дар истилоҳ чизеро гӯянд, ки дар вай мушоҳидаи анвори ғайбия кунанд ва идроки маъонӣ намоянд; мисли зарроти коинот, ки мазохир ва мароёи анвори зотанд [3, с.115].

Дар ашъори Ҳофиз Ш.Исрофилниё истилоҳи **набид//набизро**, ки бо калимаҳои **бодаву май** ва **шароб** ҳаммаъност, дучор меояд ва он ба ду маъно роиҷ аст: 1) шаробе, ки аз хурмо, ҷав ва ғайра созад; 2) дар истилоҳ набид шароби муҳаббат аст [3, с.170].

Калимаҳои тоҷикиасли **паймонаю чом** ва арабиасли **қадаху ратл** бо мафҳуми «зарфи шаробхӯрӣ ва пиёла» қаробати маъноӣ доранд, бинобар ин, аз тавзеҳу тафсири ҷудоғонаи онҳо худдорӣ намудем

Гар набошад дар назар, Имло, руҳи соқӣ мудом,

Дарди сар бошад ҳаёли бодаву соғар маро [3, с.138].

Паймона – зарфи шаробхӯрӣ қадах, пиёла:

Имло, ба хаёли руҳи хуришедваши хеш,

Дил дар бару, май дар кафу паймонаи ман сӯхт [3, с.240].

Ё ин ки:

Солҳо то нахӯрӣ хуни чигар дар раҳи шиқ,

Кай кунӣ фарқ, ки ин бода зи паймонаи кист [3, с.196].

Чом – қадах, пиёлаи майхӯрӣ:

Аз он вақте ки соқӣ дода чоми май ба дасти мо,

Дили зоҳид аҷоиб майл дорад дар шикасти мо [3, с.68].

Қадах (арабӣ) – зарфи нӯшидан, пиёла, чом, коса:

Соқӣ, биеву дар қадаҳи ман шароб рез,

Бар мазраам зи абри карамбахш об рез [3, с.423].

Ратл (арабӣ) – пиёла, паймона, чом, пиёла, чоми шароб [13, с.125]:

Аз дари майкадаи шиқ марав ҷои дигар,

Беҳ бувад аз ду ҷаҳон ратли гарон ошиқро [3, с.42].

Сабу//сабуӣ – кӯза, зарфи сафолӣ ва ё филизии об ё шаробгирӣ [3, с.166]:

Зоҳид шикаста бод ду дастат, ки аз ҳасад,

Бишкастай ба санги ҳақорат сабуи мо [3, с.32].

3. Нақши калимаи «бода» дар калимасозӣ. Дар ғазалиёти Имло тавассути вожаи **бода** калимаҳои сохта, ки бо роҳи морфологии калимасозӣ ба вуқӯъ омада бошад дучор наомадем, вале сахми ин вожа дар сохтани унсурҳои луғавии мураккабсохт нисбатан назаррас мебошад. Вожаҳои мураккабсохти типҳои **боданӯш**, **боданараст**, **боданаймо**, **бодахор** аслан сифатҳои субстантиватсияшуда мебошанд, ки дар матн парадигмаҳои исмро соҳиб шуда, мафҳуми предметӣ пайдо кардаанд. Ҷузъи асосии онҳо **бода** мафҳуми предметӣ дошта, яқоя бо асоси замони ҳозираи феълҳои **нӯшидан**, **нарастидан**, **паймудан**, **хӯрдан** исми шахс сохтаанд. Дар матнҳои ғазалиёти Имло **бода** бо маънои аслии асосҳои феъли замони ҳозира - **нӯш**, **хӯр** ҳамроҳ омада, дар мавриди асосҳои феълии **паймо**, **нараст** бояд зикр намуд, ки онҳо ба маънои мачозӣ қорбаст шуда, нисбат бо асосҳои таъкидшуда дар муносибати наздикмаъноӣ қарор гирифтаанд:

Боданӯшон, **бодахорон** – дар матни зер муҳимтарин нишонаи ба исм гузаштани калимаи **боданӯш** ва муродифи он **бодахор**, ки аслан сифати шахс маҳсуб меёбанд, ки онҳо дар заминаи як тарзи калимасозии транспозитсионӣ – субстантиватсия (зухуроти ба исм гузаштани ҳиссаҳои дигари нутқ) аз сифат ба исм гузашта, соҳиби парадигмаҳои он гаштаанд. Чунончи, вожаи мураккабсохти **боданӯш** дар ибораи «пирони боданӯш» сифат буданаш яқин аст:

Шуд муддате, ки хидмати майхона мекунам,

Лоиқ шудам ба хидмати пирони боданӯш [3, с.458].

Вале дар намунаҳои зер онҳо парадигмаҳои исмро - пасванди чамъсози –**он** ва пеш аз худашон пешоянд қабул кардаанд:

Рӯзу шаб бо боданӯшон соз, Имло, ихтилот,

Бе маю мутриб ба хилват беқароронро чӣ ҳаз? [3, с.488].

Бувад масти амал зоҳид, чӣ донад шиқбозиро,

Хати сарафканиро аз фариқи бодахорон нурс [3, с.436].

Калимаи **боданаймо** низ бо вожаҳои мураккабсохти **боданӯш** ва **бодахор** ҳаммаъно мебошанд, вале дараҷаи услубию сатҳи истеъмолии унсури луғавии **бодахор** ба нутқи сабки гуфтугӯии мардум аз ҳисоби сермаъноии асоси феълии **хор** (замони ҳозира) нисбатан наздик мебошад. Вожаи **боданаймо** аз лиҳози услубӣ бо калимаи **боданӯш** дар як зинаву мавқеи истеъмолий қарор дорад:

Баски гаштам боданаймо аз ду чашми масти ёр,

Мешавад Мачнуни саргардон зи ин афсона доғ [3, с.495].

Сохтори калимаҳои **бодафурӯшон** ва **боданарастон** бо структураи субстантивҳои дар боло зикршуда шабеҳ мебошад. Мисолҳо:

Солҳо пайравиш *бодифурӯшон* кардам,
Кард расвои ҷаҳон наргиси мағна маро [3, с.119].

Масту беҳуд шуданд *боданарастон* имрӯз,
Ё Раб, ин бодаи пурзӯр зи майхонаи кист? [3, с.196].

Унсурҳои луғавии *боданӯшӣ* ва *боданарастӣ* нисбат ба калимаҳои мураккаби зикршуда танҳо бо илова гардидани пасванди исмсозии *-ӣ* тафовут дошта, аз исми шахс исми амал сохтаанд ва дар қолаби исмҳои мураккаби омехта воқеъ шудаанд. Мисолҳо:

Ба даври чаҳми ту ҳар кас, ки *боданӯшӣ* кунад,
Шавад зи субҳи азал маст то ба нафҳаи сур [3, с.414].

Вақти баҳору *боданарастӣ* ганимат аст,
Якчанд рӯз бигзарад, охир ҳазон расад [3, с.280].

Истисно аз ин вожаи «бода» дар таркиби калимаи мураккаби *боданӯш* бо феъли ёридиҳандаи *шудан* ҳамроҳ омада, дар қолаби феъли таркибии номӣ воқеъ шудааст. Чунончи:

Хумор роҳ наёбад ба арсаи дили ман,
Аз он замон, ки зи ҷоми ту *боданӯш* шудам [3, с.619].

Дар ҷадвали №2 нақши калимаи «бода» дар сохтани исмҳои мураккаб ва исмҳои мураккаби омехта, ки исмҳои шахс ва исмҳои амал сохтаанд, нишон дода шудааст. Падидаи аҷиб он аст, ки вожаҳои бода, май, шароб метавонанд дар сохтани калимаҳои мураккаб нақши якхела дошта бошанд: *боданӯш* – *майнӯш* – *шаробнӯш*; *бодахӯр* – *майхӯр* – *шаробхӯр*; *боданараст* – *майнараст* – *шаробдӯст* ва амсоли инҳо.

Нақши калимаи *бода* ва муродифҳои он дар калимасозӣ

Ҷадвали №2.

№	Калимаҳои мураккаб	миқдор	Маъноӣ луғавӣ	Маъноӣ грамматикӣ	
				Категорияи нутқ	Қолаби сохторӣ
1	<i>Боданӯш</i> (он)	2	майнӯш, майхӯр	исми шахс	И+А/Ф
2	<i>Боданараст</i> (он)	2	шаробдӯст, майхора, майзада	исми шахс	И+А/Ф
3	<i>Боданаймо</i>	1	майнӯш, шаробхӯр	исми шахс	И+А/Ф
4	<i>Бодахор</i> (он)	6	майхӯр, шаробхӯр	исми шахс	И+А/Ф
5	<i>бодифурӯш</i> (он)	3	маифурӯш, шаробифурӯш, соҳиби майкада	исми шуғли шахс	И+А/Ф
6	<i>Боданаймой</i>	2	майнӯшӣ, шаробхӯрӣ	исми амал	И+А/Ф+П И.М.Омехта
7	<i>Боданарастӣ</i>	8	шаробдӯстӣ, майхорагӣ, майзадагӣ	исми амал	И+А/Ф+П И.М.Омехта
8	<i>Боданӯшӣ</i>	9	майнӯшӣ, шаробхӯрӣ	исми амал	И+А/Ф+П И.М.Омехта
9	<i>Боданӯш</i> шудан	1	бода нӯшидан, май хӯрдан	феъли таркибии номӣ	И+А/Ф+ЁФ

Эзоҳ: ихтисораҳои ҷадвал: *И* – исм, *А/Ф* – асоси феъл; *П* – пасванд; *ИМО* – исми мураккаби омехта; *ЁФ* – ёридиҳандаҳои феълӣ.

Ба ин тарика, баррасиву таҳлилҳо собит намуданд, ки шаклҳои морфологии калимаҳои бо решаи бода сохташуда низ нисбат ба ҳамдигар муносибати ҳаммаъноӣ ва наздикмаъноӣ зоҳир пайдо кардаанд: *боданӯш* (он) – *боданараст* (он) – *бодахор* (он) ва ё *боданаймой* – *боданарастӣ* – *боданӯшӣ*.

4. Мақоми вожаи *бода* дар сохтани ибораҳои маҷозӣ. Қайд кардан ҷоиз аст, ки вожаи «бода» дар ташаккули ибораҳои маҷозӣ, ки дар гуфтору муоширати аҳли тасаввуф ҳамчун истилоҳ маъмуланд, низ нақши назаррас дорад. Ин калима дар сохтани ибораҳои маҷозии исмии изофӣ дар ғазалиёти Имло дар 19 ҳолат ба мушоҳида расид, дар созмон додани ибораҳои феълӣ ҳамагӣ дар ду ҳолат ба қайд гирифта шуд. Аксарияти ибораҳои изофӣ дар забони ашъор дар шакли сохтори сода амсоли *бодаи паймона, бодаи сабу, бодаи ҳайрат, бодаи пурзӯр, бодаи гулфом, бодаи гулгун, бодаи гулранг, бодаи таҷрид, бодаи ҷонбахш, бодаи аҷаб, бодаи сарафкан, бодаи ишқ, бодаи таҳқиқ, бодаи ҷуръат, бодаи ваҳдат, бодаи таҳур, бодаи тавҳид, бодаи сувар* воқеъ шуда, ҳамагӣ як ибораи мураккабсохт - *бодаи пурзӯри фараҳбахш* ба мушоҳида расид. Дар миёни онҳо иборасо, ки ҷузъи тобеи онҳо сифатанд, зоҳиран дар қолаби ибораҳои озоди синтаксисӣ истеъмоли ёфтани онҳо мушоҳида карда мешавад, монанди *бодаи пурзӯр, бодаи гулфом, бодаи гулгун, бодаи гулранг, бодаи ҷонбахш, бодаи аҷаб, бодаи сарафкан* ва ғайра. Омили хусусияти фразеологӣ (ё маҷозӣ) касб намудани чунин ибораҳо вожаи ҷузъи асосӣ ё исмии онҳо - «бода» мебошад. Профессор Ш.Исрофилниё дар таъриҳ ба тавзеҳоти фарҳангномаҳои классикӣ доир ба алфози ҳароботии ашъори Хоҷа Ҳофиз чунин қайд кардааст: «мурод аз истифодаи истилоҳи бодаву шароб нишон додани мастист, ки зимни он ишқ дар назар дошта шудааст». Дар ҷои дигар дар мавриди шарҳи ибораи *бодаи хушгӯвор* менависад: «Хатмии Лоҳурӣ гӯяд: «*Бодаи хушгӯвор* дар истилоҳ муҳаббати зотияро гӯянд, ки ашҳо ва ахло аст ва ҷамиъи чизҳои лазиз» ва мурод аз *бодаи хушгӯвор* муҳаббат аст [8, с.29-30].

Мафҳуми ишқу муҳаббат дар ҳамаи ҳолатҳои истеъмолии вожаи *бода* зимни инъикоси назари аҳли тасаввуф ба воқеият ва ҳақиқати зиндагӣ тариқи пардапӯшона дар ашъори Имло низ ифода ёфтааст, ки инро аз сифатҳои *бода* пай бурдан осон аст: нӯшидани бода – ба тан қувату дармон, ба ҷисми заифу нотавон ҷон мебахшад, ки ин хусусияти зоҳирии он *бодаи пурзӯр, бодаи ҷонбахш*:

Аз файзи ишқу бодаи пурзӯру оҳи шаб

Пойи талаб ба авҷи Сурайё ниҳодаем [3, с.644].

Бодаи сарафкан - дар ҳолати аз меъёр зиёд истеъмоли шудани бода он қодир аст, марди пурқувватро сарафкандаву шарманда, беқувату нотавон созад:

Сар ба саҳро задаму ҳамдами Маҷнун гаштам,

Шудам аз бодаи сарафкане девонаву маст [3, с.244].

Калимаи *бода* ҳамчун ҷузъи асосии таркиби ибораҳои маҷозӣ танҳо дар ду ҳолат - *бодаи пурзӯри фараҳбахш, бодаи пурзӯри ишқ* (маънои зоҳирӣ: шароби пурқувват, ки қувватро таъсирбахш, вале гуворову лазиз аст; моҳият: ишқи илоҳӣ дар қувват ва ҷаззобият бемисл аст, худнамоию зоҳирпарастӣ дар ин дунё арзише дар пеши он надорад), дар дар матни зерин ба мушоҳида расид:

Ба як қадаҳи бодаи пурзӯри фараҳбахш,

Месоз ба гарав хирқаву дастор ба Наврӯз [3, с.427].

То нанӯшӣ ҷуръае аз бодаи пурзӯри ишқ,

Ҳештанро маҳви Маҷнун кай биёбонӣ кунӣ [3, с.889].

Бодаи гулфом (шароби сурх, майи лаългун), *бодаи гулгун* (шароби сурх, майи лаългун), *бодаи гулранг* (шароби сурх, майи лаългун) дар аксари мавридҳо ранги *бода* бо ранги гул, бо сурхии барғҳои гул ташбеҳ дода мешавад, ки ин вазифаро сифатҳои *гулфом, гулгун, гулранг* барои ифодаи ранги сурхи шароб иҷро кардаанд. Ин ибораҳо бо *бодаи рангин* муродиф мешавад. «Бино ба қавли Хатмии Лоҳурӣ, мурод *бодаи рангин* «бодаи аҳмари муҳаббат» аст. Дар соҳати дарунӣ мурод аз *бодаи рангин* ишқ аст. Зеро дар замири орифоне чун Ҳофиз чизе, ки нақш мебандад ва таъсир дорад, ҳамоно муҳаббати илоҳӣ аст [8, с.33]. Чанд мисол:

Имло, нишин ба хилвати риндони боданӯш,

Гар субҳу шом бодаи гулранг мекашӣ [3, с.848].

*Гар муфтии офоқ чашад бодаи гулфом,
Аз ҳайрати худ пора кунад дафтари худро [3, с.154].*

Бодаи сувар - чузъи дуҷум ва ё тобеи ибораи **бодаи сувар** иқтибосии арабӣ буда, дар луғат «чамъи сурат, нақшо; зоҳир, берун» маънӣ мешавад [13, с.269]. Манзур аз бода муҳаббати азалист. Зимни ба **бодаи** дар ҷомбуда нигаристан кас **сувар** ва ё нақши худро мебинад.

*То ҷуръае чашидам аз бодаи сувар,
Сар мениҳам ба хонаи риндон зи беҳудӣ [3, с.869].*

Бодаи сабу – бодае, ки субҳ – бомдод хӯранд. «Бода ё майи сабуҳ «намоз ва ниёзи ошиқон аст; истиғроқи солиқ (шуғли аҳли сулук, ба ҳолати транс афтодани ориф); **бодаи сабуҳ** ҳамон **бодаи аласт** – ишқи азали аст, ки дар маҷлиси арвоҳ ва маҷлиси мисоқ онро нӯшидаанд; ба зоҳир: рафъи хумори бодаи шабона, ки субҳгоҳон ҷиҳати таскин гардидани дарди сар нӯшида мешавад:

*Риндони харобот ба майхонаи ишқ,
Сармаст ба бодаи сабуи ту бувад [3, с.378].*

Бодаи паймона – ҷом, қадаҳ, пиёла; паймона - бодаи ҳақиқат ва чизеро гӯянд, ки дар вай мушоҳидаи анвори ғайбия ва идроки маъонӣ кунанд, ки дили ориф бошад; мурод аз паймона ҳамон сабу аст, ки пур аз шароб карда бар дӯши худ бардошта оваранд; дар истилоҳ **шароби ишқ** ва муҳаббати илоҳӣ аст [8, с.54].

*Ҳар нафас дар интизори он лаби ҷонбахши ёр,
Мекунад аз ҳайрати худ бодаи паймона рақс [3, с.480].*

Бодаи ишқ – майи ишқ, шароби муҳаббат назди орифон «ҳолати ҷазба ва шефтагию тачаллиёти раббонӣ аст [8, с.168].

*Муриди бодаи ишқам, ибодатро намедонам,
Камар бастам ба расвоию тоатро намедонам [3, с.572].*

Бодаи ваҳдат – рамзи эътиқод ба ягонагии Худо

*Маст аз бодаи ваҳдат шаву не масти амал,
Як тараф неҳ дили ҳайратзада, бигзар зи амал [3, с.549].*

Бодаи тавҳид – муродифи бодаи ваҳдат, ки ифодагари рамзи эътиқод ба ягонагии Худо мебошад:

*Ҳар кӣ нӯшад қадаҳи бодаи тавҳид, Имло,
Зухду тақво биҳилад, дар пайи риндон гардад [3, с.383].*

Бодаи тачрид – бодаи ягона, танҳо, ки рамзи муҳаббати ориф ба Худои ягона мебошад:

*Оишқ ба ҷуз он бодаи тачрид нанӯшад,
Гар дар гарави бода раво шуд, чӣ бачо шуд [3, с.283].*

Бодаи таҳқиқ – бодае, ки нӯшидани он бар аҳли таҳқиқу тақво, порсоён баҳри дарёфти ҳақиқат равост.

*Нуктае аз бодаи таҳқиқ бо зоҳид расид,
Маст шуд навъе ба пойи хум сару дастор зад [3, с.296].
Зоҳид бирав, ки шаҳди ҷаҳон шуд ба коми мо [3, с.109].*

Бодаи ангур – майи сурх, шароби ангурӣ; ба маънии шаробе, ки моил ба сурхӣ бошад [8, с.138].

*Бо бодаи ангур чӣ ҳад наишъа физояд,
Шӯру тарабам аз маю паймонаи ишқ аст [3, с.243].*

Бодаи таҳур – шароби таҳур: 1) пок, покиза, тоза, соф; 2) мачозан: мукаддас [13, с.357].

*Имло ба корхонаи тири мугон иштоб,
Шояд, ки ҷуръае расад аз бодаи таҳур [3, с.412].*

Калимаи «бода» дар ташаккули ибораҳои мачозии феълӣ нақши чандон назаррас надорад ва дар таркиби ибораи феъли ҳолии «бода нӯшида» (то ба моҳияти ишқи илоҳӣ сарфаҳм наравӣ) дар намунаи зерин ба чашм расид:

*Бода нӯшидаву то дар сафи риндон нашавӣ,
Кай шиносӣ, ки дар ин бодия раҳнаимо кист?* [3, с.48].

авассути иборай феълии **бода нӯшидан** ғараз бодаи майхонаи муқаррарӣ нест, бода рамзи ишқ ва соқии азал Худованд аст, ҷуз муҳаббати холисонаву самимона нисбат ба ӯ амали дигар ҷоиз нест:

*Саъй кун, бода бинӯш, аз кафи соқии азал,
Меравӣ шому саҳар бар дари майхона чаро?* [3, с.126].

Дар намунаҳои **бода бинӯш**//**бода нӯшидан** калимаи мазкур бевосита бо асосҳои феъли хамчун ҷузъи тобеъ якҷоя омада, иборай феъли сохтааст.

Ба хамин тариқ, баррасии луғавию маъноӣ ва грамматикӣ вожаи «бода» нишон дод, ки он баромади тоҷикӣ дошта, аз лиҳози услубӣ истеъмоли моли забони адабиёт. Ин калима бо вожаи дигари иронӣ – «май» дар муносибати муродифии бевосита қарор дошта, хамчунин бо унсурҳои луғавӣ иқтибосии арабӣ – «шароб» ва «сахбо» низ дар матнҳои ашъори Имлои Бухороӣ ҳаммаъно гардидаанд. Бо вучуди муродиф будан ин ҷаҳор калимаи синонимӣ аз лиҳози дараҷаи истеъмоли дар забони ашъори Имло тафовут доранд: афзалиятро дар ин силсилаи синонимӣ қаблан вожаи «май», сипас «бода», пас аз он «шароб» ва ниҳоят «сахбо» соҳиб шудаанд.

Нақши калимаи **бода** дар сохтани вожаҳои мураккабсохти исмӣ **боданӯш(он)**, **боданараст(он)**, **боданаймо**, **бодахор(он)**, **бодафурӯш** (исмҳои маънӣ ва шахс) равшантар ба назар расида, бо ёрии ин вожа се исми мураккаби омехтаи **боданаймоӣ**, **боданарастӣ**, **бодафурӯшӣ** сохта шуда, тавассути он сохта шудани феъли таркибии номӣ бо ёридиҳандаи «шудан» – **боданӯш шудан** низ мушоҳида карда шуд.

Бо ёрии калимаи **бода** як қатор ибораҳои маҷозӣ ва ё фразеологие, ки барои ифодаи мафҳум ва ё истилоҳоти аҳли ирфону тасаввуф ба қор рафтаанд, амсоли **бодаи гулранг**, **бодаи гулфом**, **бодаи таҷрид**, **бодаи ангур**, **бодаи ваҳдат**, **бодаи тавҳид**, **бодаи ҷонбахш**, **бодаи сабу** ва монанди инҳо. Дар матни ашъори Имло онҳо бо мақсади таъмини талаботи сабки шеър, хамчун образ ҷиҳати кушодани мавзӯ ва ғояи он, барои ифодаи олами ботинӣ, ҷаҳонбинӣ ва инъикоси афкори шахсии шоир дар бештарини ҳолатҳо чун истилоҳи аҳли тасаввуф ба қор рафтаанд.

Адабиёт:

1. Ансор М. Шарҳи 42 ғазали Ҳофиз. – Душанбе: Матбааи Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 1994. – 128 с.
2. Зиёев Х. Мавлоно. – Душанбе, 2007.
3. Имлои Бухороӣ. Девои. – Хучанд: Ношир, 2021. – 956 с.
4. Исрофилниё Ш.Р. Ихтилофи ақлу ишқ дар шеъри Ҳофиз. – Душанбе: Адиб, 1994.
5. Исрофилов Ш.Р. Тасвири «май» дар ашъори Ҳофиз Шерозӣ. Автореферати диссертатсияи номзадӣ. – Душанбе, 1995. – 25 с.
6. Исрофилов Ш.Р. Вино в системе поэтических образов Хафиза. – Душанбе: Адиб, 1995.
7. Исрофилниё Ш.Р. Мафҳуми «бодаи аласт» дар шеъри Ҳофиз. – Душанбе: Адиб, 1997.
8. Исрофилниё Ш.Р. Фарҳанги таҳлилии алфози хароботии ашъори Ҳоҷа Ҳофиз. – Душанбе: Адиб, 2003. – 179 с.
9. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод: Нашр.давл.Тоҷ., 1959. – 296 с.
10. Одилов Н. Ҷаҳонбинии Чалолиддини Румӣ. – Душанбе, 1964.
11. Олимов К. Баррасиҳо дар тасаввуф. – Душанбе, 1998.
12. Раҳмон Э. Мавлоно ва тамаддуни инсонӣ. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 132 с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 950 с.

Тақриз ва китобиёт //Отзывы и библиография // Review and bibliography

ТДУ: 809. 15 + 809. 155 (091)

**ИҚДОМИ БУЗУРГЕ ДАР
ТАЪЛИФИ КИТОБИ ТАЪРИХИ
ЗАБОНҲОИ ЭРОНӢ***(Мирбобоев А. Муқаддимаи
филологияи эронӣ. – Душанбе, 2015. –
340 с.)***БОЛЬШОЙ
ПРОГРЕСС В НАПИСАНИИ
КНИГИ ИСТОРИИ ИРАНСКИХ
ЯЗЫКОВ***(Мирбобоев А.
Введение в иранскую филологию. –
Душанбе, 2015. – 340 с.)***A GREAT
PROGRESS IN THE WRITING OF
THE HISTORY BOOK OF IRANIAN
LANGUAGES***(Mirboboev A.
Introduction to Iranian philology. -
Dushanbe, 2015. - 340 p.)**Шоев Раҳматулло,
омӯзгори кафедраи методикаи таълими забон
ва адабиёти ДДОТ ба номи Садриддин Айни
Ҳамидов Дилмурод,
доценти кафедраи таърихи забон ва
типологияи ДМТ**Шоев Раҳматулло,
преподаватель кафедры методики
преподавания языка и литературы ТГПУ
имени Садриддина Аини
Ҳамидов Дилмурод,
доцент кафедры истории языка и типологии
ТНУ**Shoiev Rahmatullo,
teacher of the Department of Language and
Literature Teaching Methodology of TSPU
named after S. Aini
Hamidov Dilmurad,
associate professor of the department of history of
language and typology of NUT*

Таълифу тадвини китоби дарсӣ доир ба ин ё он фанни таълимӣ аз иқдоми бузурге дар бобати комил сохтани таълими ҳамагон фан дар риштаи таҳассус маҳсуб меёбад. Таълифи китоби дарсӣ «Муқаддимаи филологияи эронӣ» аз ҷониби донишманди номии тоҷик, забоншиноси варзида Азиз Мирбобоев ва наشري он андешаи болоро тақвият мебахшад. Бояд гуфт, ки то кунун доир ба фанни «Муқаддимаи филологияи эронӣ» ягон маводи хонданӣ ба забони тоҷикӣ мавҷуд набуд ва донишҷӯён чи дар гузашта ва чи то рӯзҳои наздик аз адабиёти илмӣ ба забонҳои дигар таълифӣфта доир ба ин фан маълумот пайдо мекарданд.

Мундариҷаи китоби мазкурро бахшҳои муқаддима, мафҳумҳои забонҳои эронӣ, таснифоти таърихӣ диалектологияи забонҳои эронӣ, забонҳои эронии бостон, забони Авесто, осори хаттии забони форсии бостон, забони қаблаҳои мод, ғӯйишҳои скифӣ сарматӣ, забонҳои эронии давраи миёна, осори хаттии давраи эронии миёна, осори хаттии забони портӣ, осори забонҳои эронии шарқии давраи миёна, осори суғдӣ, осори хоразмӣ, осори сакоӣ, осори забони бохтарӣ (балхӣ), забонҳои эронии миёна, забонҳои муосири эронии ғарбӣ, забону лаҳҷаҳои дигари эронии ғарбӣ (забонҳои балучӣ, тотӣ, толишӣ, ғӯйишҳои лурӣ, бахтиёрӣ, зозо (димлӣ), қисмати шимоли ғарбии Эрон, Эрони Марказӣ, устони Форс, забонҳои парочӣ ва ормурӣ), забонҳои муосири эронии шарқӣ (забони осетинӣ), забонҳо ва лаҳҷаҳои эронии шарқии Тоҷикистон (забони яғнобӣ, гурӯҳи забонҳои помирӣ, забонҳо ва лаҳҷаҳои эронии шарқии Афғонистон, Чин ва Покистон), охирсухан ва феҳристи осори тавсияшуда фаро мегиранд, ки дар ҳар як фаслу зерфасл як ҷиҳату муҳимияти забонҳои эронӣ ва таърихи онҳо ниҳоят ба таври возеҳ оварда шудааст, ки он маълумот барои хонанда хеле муфид аст ва баҳри худшиносӣ ба насли наврас бештар мусоидат мекунад.

Тавре муаллифи китоби дарсӣ рӯзе ба муҳимияти эроншиносӣ ва тамаддуни эронӣ чунин ибрози андеша кардааст, ки чанд сатр аз он меоварем: «Эроншиносӣ яке аз бахшҳои илмҳои иҷтимоӣ муосир буда, ба таҳқиқу баррасии масоили мухталифи соҳаҳои зиндагӣ

ва фаъолияти қавму миллатҳои машғул аст, ки бо номи мардуми эронинаҷод маъруфанд. Ин мардум яке аз қадимтарин халқҳои мутамаддини дунё буда, дар охири ҳазорсолаи дуум ва аввали ҳазорсолаи якуми пеш аз мелод дар қаламрави кишвари бостоние, ки бо номи **Эронвеч** ёд мешавад, ташаккул ёфта, дар баробари қадимтарин халқҳои олам ба фарҳанги умумибашарӣ бо мероси гаронбаҳои илмию фарҳангии худ ворид шуда, дар ташаккулу тақомули тамаддуни ҷаҳонӣ нақши муассир ва сахми бениҳоят бузурге гузоштаанд. Тамаддуни эронӣ дар тӯли ҳазорсолаҳо тавонист барои пайдоишу раванки илму фарҳанги бисёр миллату халқиятҳои ғайриэронӣ мусоидат намояд ва тахти таъсири фарҳанги эронӣ бисёре аз қabilaҳои бодиянишини ҳамсоя соҳиби фарҳанги миллии худ гардиданд. Мансубияти миллии фарҳангу тамаддун, пеш аз ҳама, аз рӯи забоне таъин мешавад, ки ин тамаддун ба воситаи он ба шакли хаттӣ ё шифоҳӣ офарида шудааст. Қabilaҳои гуногуни эронитабор ҳар яке фарҳанги хоси худро дорост, ки дар заминаи фарҳанги бостонии умумиэронӣ тӯли ҳазорсолаҳо ташаккул ёфта, вобаста ба забон ва шароити зисти соҳибони худ хусусиятҳои хоси худро пайдо кардааст. Чунин гуногунрангии фарҳанги мардумони эронинаҷод, ки дар қанори муштарақоти фарҳангии онҳо вучуд дорад, аз ғановати тамаддуни эронӣ ва рангинии ҷаҳони маънавии соҳибони он гувоҳӣ медиҳад...» [с.3].

Дар китоби дарсӣ роҷеъ ба вазифаҳои асосӣ ва шарҳи мафҳуми филологияи эронӣ андешаҳои ҷолиб оварда шуда, тибқи он **филологияи эронӣ** як қисми таркиби филология буда, забонҳои эронӣ ва осори хаттию шифоҳии ба ин забон сабтгардидаро дар алоқамандӣ бо таърихи ҷомеаи эронӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор медиҳад. Мавзӯ ва ҳадафи асосии он таҳқиқи забонҳои эронӣ ва тамоми осори адабию илмӣ ва фарҳангии мутааллиқ ба ин забонҳо қарор мегирад. Ҳар як забони гурӯҳи эронӣ ва ҳар як лаҳҷаи эронӣ мавриди таҳқиқоти ин соҳа қарор гирифта, филологияи эронӣ як ҷузъи таркибии системаи донишҳои мебошад, ки дар илм бо номи **эроншиносӣ (иранистика)** маъруф аст. Бояд гуфт, ки забонҳои эронӣ ва тамаддуни эронӣ мафҳуми васеъ буда, дар навбати худ омӯзиши забону тамаддуни халқҳои гуногунро, ки дар гузашта аз як халқи эронинаҷод пайдо шудаанд, вазифаи асосии худ қарор медиҳанд. Азбаски халқҳои эронинаҷод таърихи дурударози ташаккули худро аз сар гузаронидаанд, худуди таърихии тамаддуни онҳо низ васеъ будааст ва аз давраҳои қадим то давраи имрӯзаро дар бар мегирифтааст. Қатибаҳои форсии қадим ва матни Авесто, адабиёти динӣ ва дунявии форсии миёна, ҳуҷҷатҳои дар рӯи лавҳачаҳои гилин нақшгардидаи забони пахлавӣ, осори хаттии суғдӣ, қатибаҳои хоразмӣ, бохтарӣ, дастхатҳои форсии классикӣ, навиштаҳои забонҳои муосири форсӣ, тоҷикӣ, дарӣ, пушту, курдӣ, осетинӣ, эҷодиёти фолклории забонҳои эронии беҳатти имрӯза барои илми эроншиносии имрӯза ҳамчун сарчашма ва объекти таҳқиқ хизмат мекунад, ки дар ин бобат маълумоти ҷолибе дар китоб оварда шудаанд.

Аз рӯи маълумоти китоби дарсӣ осори хаттию шифоҳии миллату халқиятҳои эронитабор таърихи беш аз сеҳазорсола дошта, аз Авесто то Рӯдакӣ ва аз Рӯдакӣ то ба имрӯз рушду камол ёфтааст ва ба ҳазинаи маънавии умумибашарӣ дастовардҳои беназиреро эҳдо намудааст. Забони мабдаи умумиэронӣ, ки пас аз инқирози забони мабдаи ориёнӣ ё хиндуронӣ тақрибан дар миёнаи ҳазорсолаи дууми пеш аз мелод арзи вучуд карда, ба сифати асоси моддии умумияти таърихии мардуми эронӣ хизмат мекунад. Ин забони мабдаъ минбаъд ба шеваю лаҳҷаҳо тақсим шуда, ки он шеваҳо дар тӯли садсолаҳои инкишофи таърихии худ ба забонҳои мустақил табдил ёфта, дар шарку ғарби Эрони таърихӣ доман густурдаанд. Аз рӯи меъёрҳои таснифоти забонҳои эронӣ манотиқи касногузари Дашти Кевир ва Дашти Лут барои мардуми эронитабори соқини ду тарафи ин даштҳо садди табиие шуда, ки бар асари он дар ду қанори ин минтақа шеваҳои шарқӣ ва ғарбии эронӣ батадриҷ хусусиятҳои хосеро касб намудаву торафт аз ҳам дур шуда, ба забонҳои мустақил табдил ёфтаанд, ки имрӯз беш аз чихил забону ғӯишҳои дар сарзамини таърихии Эрон истеъмол мешаванд, ки сарфи назар аз тавофути

луғавию грамматикии худ умумияти таърихӣ ва қаробати генеалогии худро нигоҳ доштаанд. Бархе аз ин забонҳо соҳибхат буда, ба воситаи онҳо осори ғании илмию адабӣ офарида шудааст ва ба сифати забони расмӣ ва давлатию динӣ хизмат кардаанд, аммо бархеи дигар аз қадим то кунун танҳо ҳамчун забони гуфтугӯӣ як қавму халқият истеъмол шуда, қисме аз забонҳои соҳибхат ва бехатти эронӣ бо сабабҳои гуногун аз байн рафтааст.

Мусаллам аст, ки навиштаҷоти забонҳои муосири эронӣ хеле зиёданд ва азбаски ба замон ва муҳити зиндагии мардумони имрӯза наздиканд, шарҳу тафсириро камтар талаб мекунанд, вале осори хаттии забонҳои қадимаи эронӣ, ки дар байни замони таълифи онҳо ва давраи муосир фосилаи замони тӯлоние вучуд дорад, шарҳу тафсири зиёдеро тақозо доранд. Барои тафсири ҳар калимаю ҷумлаи он забонҳо омӯзиши амиқи вазъи иҷтимоию сиёсӣ ва фарҳангии он давра лозим аст. Аз тарафи дигар, барои муқаррар кардани дурустии матн зарур мешавад, то санаи навишти он, сабки таълиф, саҳеҳият ва комил будани матн дақиқ муайян гардад. Гузашта аз ин, хондани матни забоне, ки дар қадим роиҷ будаву замоне аз байн рафтааст, мушкилоти зиёде дорад. Масалан, барои хондани матнҳои хатти мехии забони форсии қадим [асрҳои VI-IV п.а.м] лозим шуд, ки забони форсии қадимро бо забонҳои санскрит, авестой ва форсии миёнаву форсии нав муқоиса намоянд. Танҳо барои хондани хатти мехӣ, - қайд мекунад муаллифи китоб, - ҷустуҷӯҳои зиёд, муқоисаю баррасии навъҳои мухталифи хатҳои бостонӣ ва таҳқиқоти ҷиддӣ лозим шуд, ки қариб 200 сол идома дошт [с.8].

Дар китоб доир ба матнҳои қадим ва бо мурури давр аз байн рафтани онҳо ё ноҳона гардидани хат ва ғалат рӯбардор гардидани он аз тарафи котиб маълумоти муҳим дар асоси сарчашмаҳо оварда шуда, вазиғаҳои муҳаққиқ дар барқарор гардидани он матнҳо, ҷумлаҳо бо назардошти муҳити эҷоди матн ва эҳтимолияти таҳрирҳои пешин ва ҳамчунин муқоисаи нусхабадалҳои гуногун нишон дода шуда, роҳҳои барқарор бо овардани осори ин ё он чехраи маъруфи адабӣ, илмӣ ё фарҳангӣ, ки ба сурати китоби алоҳида, маҷмуаи осор ва ё девони ба замони мо нарасидааст, гирдоварӣ ва бозсозӣ шавад, ки намунаи он барқарор кардани ашъори поягузори адабиёти форсу тоҷик Абуабдулло Рӯдакӣ аст, ки барои адабу фарҳанг ва тамаддуни мардумони форсизабон аҳаммияти басо бузурге дошт.

Боз мусаллам аст, ки бисёр забонҳои бостонӣ мустақиман аз худ осоре бар ҷой нагузоштаанд ва лозим меояд, ки сохтори ин забонҳо бар мабной гирдоварию калимаҳо, ибораҳо ва ҷумлаҳои алоҳидае, ки дар китобҳои ба забонҳои гуногун таълифгардида оварда шудаанд, бозсозӣ ва аз нав барқарор карда мешаванд. Аз чунин тарзи бозсозии илмӣ зимни барқарор кардани сохтори забонҳои мод, скифӣ ва хоразмӣ истифода шудааст.

Дар китоб роҷеъ ба хатшиносӣ чун бахши муҳимми филология низ рӯҷӯ мешавад ва зикр мегардад, ки осори қадимии забонҳои эронӣ бо хатҳои гуногун ва ё бо навъҳои мухталифи як хат сабт гардидаанд. Ба таври мисол намунаҳои хаттии забони хоразмӣ ҳам ба воситаи навъе аз хатти оромӣ ва ҳам бо хатти арабӣ ва матнҳои забони суғдӣ бо гунаҳои суғдии самарқандӣ, полмерии монавӣ ва суриёнӣ (ошӯрӣ) то замони мо маҳфуз монданашон зикр гардида, осори забони сақӣ бо навъи хатти браҳмӣ ҳиндӣ ва осори забони бохтарӣ бо хатти юнонӣ барои имрӯзиён ба ёдгор расиданашон баён гардидааст. Инчунин доир ба як забон, ки дар давраҳои мухталифи инкишофи худ дорои хутути гуногун буданд, яъне чун мутуни забони форсии бостон бо хатти мехӣ, форсии миёна бо хатти оромӣ, форсии дарӣ бо хатти арабӣ нигошта шуданашон аз китоб маълумоти дақиқ пайдо кардан мумкин аст, ки ҳар кадоме аз ин хутут дорои шакл, принципҳои хоси навишт ва хониш буда, аз ҳам ба қуллӣ фарқ карданашон низ зикр гардидааст. Муқаррар кардани ҷанбаҳои гуногуни таърихи қорбурди ҳар навъи хат аз муҳаққиқ тақозо медорад, то бо таърих, тарз ва шароиту муҳити зисти тамоми халқҳои, ки аз ин хат истифода кардаанд, ошноии амиқ ва ҳамҷониба дошта бошад.

tau^xma-, ba^ddaka-. Зимни сабти калимаҳои забонҳо ё лаҳҷаҳои муосири эронӣ овозе, ки метавонад дар калима талаффуз нагардад ё ихтисор шавад, низ дар қисми болоии сатр навишта мешавад: дар лаҳҷаҳои ҷанубии тоҷикӣ b^ʔrinj = bərinj/brinj. Пас, дар бобати баргардони матн [транслитератсия] ва овонависӣ [овонигорӣ, транскрипсия] низ дахл карда шуда, намунаи матнҳо оварда шудааст.

Дар эроншиносии муосир забонҳои эрониро вобаста ба ҷанбаҳо ва омилҳои гуногун, ки дар инкишофи таърихии ин забонҳо таъсиргузор будаанд, ба гурӯҳҳо тақсимбандӣ кардаанд. Яке аз чунин ҷанбаҳо ҳолати корбурдӣ (функционалӣ)-и забон дар даврони мо мебошад, яъне забон дар замони мо ба кор меравад ва ё аз байн рафтааст. Дар ин замина забонҳои эрониро ба ду гурӯҳ – забонҳои матрук (қадимӣ, мурда) ва забонҳои зинда (муосир) тақсим мекунанд. Мувофиқи **маълумоти китоб «забони матрук (мурда) гуфта забонро меноманд, ки дар давраи муайяни инкишофи таърихӣ бо сабабҳои гуногун аз байн рафтааст. Заминаҳо ва сабабҳои аз байн рафтани забонҳои эронӣ гуногун мебошанд» [с.68]. «Забонҳои зиндаи эронӣ забонҳои мебошанд, ки дар ҳоли ҳозир ба шаклҳои хаттӣ (адабӣ) ё шиғоҳӣ (гуфтугӯӣ) мавриди корбурд қарор доранд.** Имрӯз беш аз 40 забону лаҳҷаҳои гуногуни эронӣ дар минтақаҳои мухталифи Авруосиё ва соири кишварҳо ба кор мераванд, ки ҳам аз рӯи хидмати таърихӣ ва ғановати забонӣ, ҳам аз рӯи мақому нақши корбурдӣ дар ҷомеа ва ҳам аз рӯи хидмати фарҳангашон дар тамаддуни башарӣ дар сатҳҳои гуногун қарор гирифтаанд» [с.72]. Дар байни ин забонҳо **забони форсии нав** аз қудратманд - тарин ва бузургтарин забонҳои дунё маҳсуб мешавад. Ин забон дар аввалҳои қарнҳои гузаштаи ислом, аслан дар Мовароуннаҳр чун забони адабӣ ташаккул ёфта, сипас қаламрави Хуросон ва Эрони ғарбиро низ фаро гирифт. Нахустин навиштаҳои ин забон ба хатти арабӣ, агар баъзе порчаҳои сабтшудаи фолклориро истисно кунем, асосан ба асри IX мелодӣ мансуб мебошанд. Ин забон «порсии дарӣ» ном гирифта, дар асри X дар аҳди ҳукумати сулолаи Сомониён чун забони адабӣ қомилан ташаккул ёфт. Мероси гаронбаҳои фарҳангие, ки ба сурати дастнависҳои осори адабии манзум ва мансур, фарҳангҳо, тазкираҳо, таърихномаҳо, осори илмӣ, санаду муросилоти идорӣ ва ғ. ба ин забон таълиф гардидаанд, ҳоло дар китобхонаҳо ва бойгонҳои гуногуни кишварҳои олам нигоҳдорӣ шуда, то ба имрӯз фақат як қисмати аз ин осор сабти ном, таҳқиқ ва нашр шудааст. Забони порсии дарӣ, ки ҳамчунин забони форсии классикӣ низ номида мешавад, пояе барои ташаккул ва инкишофи забонҳои адабии навин – форсии муосир (дар Ҷумҳурии исломии Эрон), дарӣ (дар Афғонистон) ва тоҷикӣ (дар Тоҷикистон) гардид. Забони форсии нав дар асрҳои миёна ба сифати забони муоширати байни қавмҳо ва халқҳои гуногунзабони Осиё ба кор мерафт ва ҳатто дар баъзе аз кишварҳои, ки саканаи ғайриэронӣ доштанд, аз ҷумла дар худуди шибҳақораи Ҷинд, муддати мадиде ҳамчун забони адабӣ, расмӣ ва коргузори давлат намояндагони қавмҳои гуногунзабонро муттаҳид мекард. Сарфи назар аз ин ки пас аз таназули давлати Сомониён дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрони ғарбӣ ҳукумат ба дасти ҳокимони сулолаҳои турку муғултабор гузашт, забони форсӣ бо вучуди муқовимати ашрофи турктабор ба сифати забони адабӣ ва расмии давлатҳои мухталиф то асри бист боқӣ монд ва забони фармонравоёни туркӣ натавонист дар рӯёриии фарҳангӣ дар муқобили он пойдорӣ кунад. Охири амираи Бухоро, ки аз хонадони манғитии турктабор буд, низ баночор дар давлатдорӣ аз забони форсии мовароуннаҳрӣ, ки забони тоҷикӣ буд, ба кор гирифт. Пирӯзии фарҳангии забони форсии дарӣ буд, ки ҳар ҷо кишваркушои турк рафт, форсиро бо худ бурд ва дар он сарзамин гузариш дод.

Ҳамчунин забонҳои эрониро вобаста ба вижагиҳои забониашон ба ду гурӯҳ муҳаққиқон ҷудо мекунанд, ки дар ин бобат низ дар китоб маълумоти сареҳ оварда шудааст. Аз ҷумла, пас аз ин ки қавмҳои форс ба минтақаи ҷануби ғарбӣ ва қабिलाҳои мод ба минтақаи шимоли ғарбии Эрони таърихӣ кӯч бастанд, ҳам бар асари зиёдии масофаи байни макони суқунати онҳо, ҳам бар асари монеаҳои табиӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ

ва иҷтимоӣ тафовутҳои диалектологӣ пеш аз ҳама дар байни гуфтори ин мардумон, ки дар минтақаи Эрони ғарбӣ маскан гирифта буданд ва лаҳҷаҳои қabilaҳои эронизабони Осиёи Миёна ва навоҳии атрофи он (сақоихо, скифҳо), ки саканаи Эрони шарқӣ буданд, ба вучуд омаданд. Лаҳҷаҳои, ки дар миёнаҳои ҳазорсолаи I п.а.м. дар қисми ғарбии доманаи кӯҳи Эрон паҳн гардида буданд, асоси забонҳои эронии ғарбӣ ва лаҳҷаҳои Эронии Осиёи Миёна ва ҳудуди ҳамсарҳади он асоси забонҳои эрониро ташкил доданд. Марзи шартии табиӣ байни ин ду гурӯҳи забонҳои эронӣ дар давраҳои қадим ҳудуди биёбонҳои душворгузари Дашти Кевир ва Дашти Лут маҳсуб мешуд. *Забону лаҳҷаҳои эроние, ки таърихан дар тарафи шарқии биёбонҳои Дашти Кевир ва Дашти Лут истеъмол гардида, ташаккул меёфтанд, гурӯҳи забонҳои эронии шарқӣ ва забону лаҳҷаҳои, таърихан минтақаҳои ғарбии ин даштҳо инкишоф меёфтанд, гурӯҳи забонҳои эронии ғарбиро ташкил доданд. Аз ин нуктаҳо чунин бармеояд, ки таснифоти таърихӣ диалектологӣ забонҳои эронӣ ба он мақсад анҷом дода мешавад, ки ҷойгоҳи ҳар забони эронӣ дар ҷараёни таърихӣ инкишофи ин гурӯҳи забонҳо муайян карда шуда, ба ин васила муносибати байни забонҳои эронӣ ва гурӯҳҳои марбутани онҳо мушаххас гардад [ниг.с.90-95].*

Таърихан, пас аз инқирози давраи умумиэронӣ дар қисми ғарбии Эрон забонҳои форсии бостон, мод ва пасон забонҳои форсии миёна ва портӣ (пахлавӣ) истеъмол мешуданд, ки дар даврони навин аз онҳо забонҳои эронии муосир – форсии нав (форсии дарӣ, форсии муосир, тоҷикӣ, дарӣ), курдӣ, балучӣ, тотӣ, толишӣ, гелонӣ, мозандаронӣ ва як қатор лаҳҷаҳои ғайрифорсии мустаъмал дар Эрони имрӯза ва кишварҳои ҳамхудуди он шакл гирифтаанд.

Масъалаи даврабандии таърихӣ забонҳои эронӣ низ аз назари муаллифи китоб дур намонда, ба ин масъала бо як қиддияти том ибрази андеша менамояд ва ба се давраи таърихӣ даврабандӣ шудани онҳоро собит мекунад: 1. Давраи забонҳои эронии бостон – тақрибан аз оғози духазорсолаи пеш аз мелод то асрҳои IV-III пеш аз мелод; 2. Давраи забонҳои эронии миёна – аз асрҳои IV-III пеш аз мелод то асрҳои VIII-IX мелод; 3. Давраи забонҳои эронии нав – аз асрҳои VIII-IX мелод то ба имрӯз.

Ин даврабандӣ ба таври умум характери забоншиносӣ надошта, фақат бар асоси осори фарҳангӣ таърихӣ забони форсӣ (тоҷикӣ) сурат гирифта, дар асоси ин даврабандӣ дигар забонҳои эронӣ низ вобаста ба мансубияташон ба яке аз ин се давра баррасӣ мегарданд. Дар миёни забонҳои эронӣ танҳо забони форсӣ дорои чунин осор ва манобеи забонӣ дар ҳама давраҳои таърихӣ буда, ин осор марҳилаҳои гуногуни ташаккул ва таҳаввули ин забонро фаро мегирад. Ҳамаи ин давраҳои таърихӣ на ба воситаи як шакли графикӣ, балки аз тариқи чандин расмулхат дарҷ гардидаанд, ки он чунин аст: осори форсии қадим ба воситаи хатти мехӣ, форсии миёна ба воситаи алифбои пахлавӣ оромиасос ва алифбои монавӣ, осори форсии дарӣ ба воситаи алифбои арабӣ.

Ҳамин тавр, китобе, ки бо унвони «Муқаддимаи филологияи эронӣ» аз ҷониби донишманди тоҷик Азиз Мирбоев таълиф гардидааст, манбаи муҳимме барои ошно гардидан бо ду давраи таърихӣ забонҳои эронӣ (давраҳои бостонӣ ва миёна) ва осори хаттии ин забонҳо маҳсуб меёбад. Аз ин китоби пурмухтаво доираи васеи хонандагон, муҳаққиқону унвонҷӯён, магистранту донишҷӯён метавонанд, баҳри такмили донишу тавсеаи ҷаҳонбинии худ истифода намоянд.

ТАЛАБОТ

барои чопи мақола дар маҷаллаи «Масъалаҳои забоншиносӣ»

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷаллаи «Масъалаҳои забоншиносӣ» пешниҳод мешаванд, бояд тибқи стандартҳои илмӣ байналмилалӣ таълиф гашта, ба талаботҳои зерин ҷавобгӯ бошанд:

1. Мақолаҳо ба идораи маҷалла ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (забони чопи мақолаҳо маҳдуд нест) дар ҳаҷми чопи стандартии компютерӣ бо ҳуруфи Times New Roman (барои мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ) ё Times New Roman Tj (барои мақолаҳо ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ), ҳаҷми ҳарфҳо - 14, фосилаи байни сатрҳо 1,5 см, аз боло 2см, аз поён 2см, ҳошия аз тарафи чап 3см, аз тарафи рост 1,5 см бояд пешниҳод гарданд.

2. Дар мақола матлаб бояд ба таври зайл баён гардад: 1) индекси УДК (индекси мазкурро аз ҳама намуди китобхонаҳои илмӣ дастрас намудан мумкин аст); 2) ному насаби муаллиф, вазифа, ҷойи кор; 3) унвони мақола; 4) матни мақола (ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси ҷаҳоркунча [] нишон дода шавад. Намуна: [2, 40] яъне адабиёти 2-юм ва саҳифаи 40); 5) феҳристи адабиёт; 6) аннотатсия ва калидвожаҳои матни асл; 7) маълумот дар бораи муаллиф ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ.

3. Аннотатсияҳои мақолаҳо бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ навишта шуда, бояд на кам аз 100 ва на беш аз 150 калимаро дар бар гиранд.

4. Вожаҳои калидӣ бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ таҳия шуда, на кам аз 10 ва на зиёда аз 15 калима ё ибораро дар бар гирад.

5. Маълумот дар бораи муаллиф (он) бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ навишта шуда, бояд нуктаҳои зеринро фаро гирад: ном, насаб ва номи падар (пурра), унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ, ҷойи кор, шумораи телефони ҳамроҳ, факс, суроға, e-mail.

6. Ҳаҷми мақола якҷоя бо расм, ҷадвал, диаграмма, графика ва матни аннотатсия аз 10 то 12 саҳифаи чопӣ зиёд набошад.

7. Феҳристи адабиёт аз рӯи тартиби алифбо мувофиқи низоми стандарти нав (ГОСТ Р7.01.11.-2011) бо зикри саҳифаҳои умумии сарчашмаҳои мавриди истифода таҳия гардад.

8. Ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқуқ дорад, ки мақоларо кӯтоҳ, таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад.

9. Дастхати мақолаҳо баргардонида намешавад.

10. Дар сурати риоя нашудани талаботҳои мазкур мақолаҳо барои чоп қабул карда намешаванд.

ТРЕБОВАНИЕ

за публикацию статьи в журнале «Вопросы языкознания»

Статьи, подаваемые в журнал «Вопросы языкознания», должны быть написаны в соответствии с международными научными стандартами и отвечать следующим требованиям:

1. Статьи в редакцию журнала на таджикском, русском и английском языках (язык печати статей не ограничен) в размере стандартной компьютерной печати шрифтом Times New Roman (для статей на русском и английском языках) или Times New Roman Tj (для статей на таджикском языке) и узбекском языке), размер букв - 14, расстояние между строками 1,5 см, сверху 2 см, снизу 2 см, с левого поля 3 см, 1,5. см с правой стороны.

2. В статье содержание должно быть описано следующим образом: 1) указатель УДК (данный указатель можно получить из всех видов научных библиотек); 2) имя автора, должность, место работы; 3) название статьи; 4) текст статьи (при цитировании в квадратных скобках [] указывается использованная литература и конкретная ее страница. Пример: [2, 40] т.е. 2-я литература и стр. 40); 5) список литературы; 6) аннотация и ключевые слова исходного текста; 7) сведения об авторе на таджикском, русском и английском языках.

3. Тезисы статей должны быть написаны на таджикском, русском и английском языках и содержать не менее 100 и не более 150 слов.

4. Ключевые слова должны быть подготовлены на таджикском, русском и английском языках и содержать не менее 10 и не более 15 слов или фраз.

5. Информация об авторе (им) пишется на таджикском, русском и английском языках и должна включать следующие пункты: имя, фамилия и отчество (полное), ученое звание, ученая степень, место работы, номер мобильного телефона, факс, адрес, электронная почта.

6. Объем статьи вместе с рисунками, таблицами, диаграммами, графиками и текстом аннотации не должен превышать 10-12 печатных страниц.

7. Список литературы должен быть составлен в алфавитном порядке по системе нового стандарта (ГОСТ Р7.01.11.-2011) с указанием общих страниц используемых источников.

8. В необходимых случаях редакция имеет право сократить, отредактировать и исправить статью либо вернуть ее авторам на доработку.

9. Подписи статей не возвращаются.

10. При несоблюдении данных требований статьи к публикации не принимаются.

REQUIREMENT

for publishing an article in the journal «Problems of linguistic»

The articles submitted to the journal «Problems of linguistic» must be written according to international scientific standards and meet the following requirements:

1. Articles to the magazine office in Tajik, Russian and English languages (the language of printing of articles is not limited) in the size of standard computer printing in Times New Roman font (for articles in Russian and English languages) or Times New Roman Tj (for articles in Tajik languages) and Uzbek), the size of the letters - 14, the space between the lines 1.5 cm, 2 cm from the top, 2 cm from the bottom, 3 cm from the left margin, 1.5 cm from the right side should be provided.

2. In the article, the content should be described as follows: 1) UDC index (this index can be obtained from all types of scientific libraries); 2) author's name, position, place of work; 3) title of the article; 4) the text of the article (when quoting, the used literature and its specific page should be indicated in square brackets []. Example: [2, 40] i.e. the 2nd literature and page 40); 5) list of literature; 6) annotation and keywords of the original text; 7) information about the author in Tajik, Russian and English languages.

3. Abstracts of articles should be written in Tajik, Russian and English languages and should contain no less than 100 and no more than 150 words.

4. Keywords should be prepared in Tajik, Russian and English languages and contain not less than 10 and not more than 15 words or phrases.

5. Information about the author (it) is written in Tajik, Russian and English languages and should include the following points: name, surname and patronymic (full), scientific title, scientific degree, place of work, mobile phone number, fax, address, e-mail.

6. The volume of the article together with pictures, tables, diagrams, graphics and annotation text should not exceed 10 to 12 printed pages.

7. The list of literature should be prepared in alphabetical order according to the system of the new standard (GOST P7.01.11.-2011) with mention of the general pages of the sources in use.

8. In necessary cases, the editorial board has the right to shorten, edit and correct the article or return it to the authors for correction.

9. Signatures of articles are not returned.

10. If these requirements are not met, the articles will not be accepted for publication.

Ба чопаш 28.10.2022 имзо шуд.
Андозаи коғаз 60x84 ¹/₈. Коғаз офсетӣ.
Љузъи чопӣ 18,75. Адади нашр 50 нусха.
Супориши №236

Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ
хиёбони Рӯдакӣ, 121.